

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΖΑΡΩΤΙΑΔΗΣ

**Η αντιμετώπιση των μαγικών τεχνών από τους
εκκλησιαστικούς συγγραφείς της Δύσης μέχρι και
τον 5^ο αιώνα**

Διδακτορική Διατριβή

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Προϊστορία της έρευνας και μέθοδος της εργασίας	7
2. Η Μαγεία και η αντιμετώπισή της από την πρώτη Εκκλησία	12

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ορολογία της μαγείας και τα είδη των μαγικών τεχνών

1. Η ορολογία της μαγείας	15
I. Η τέχνη	15
II. Η μάγισσα	17
III. Ο μάγος	18
IV. Τα υλικά	20
V. Οι επωδές	21
2. Τα είδη των μαγικών τεχνών	22
I. Αστρολογία	22
II. Νεκρομαντεία	27
III. Υδρομαντεία	35
IV. Καιρικά φαινόμενα	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η στάση της Ρωμαϊκής πολιτείας έναντι της μαγείας

1. Ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο του 3 ^{ου} αιώνα μ.Χ. μέχρι πτώσεως Ρώμης το 410 μ.Χ.	44
--	----

2. Η θεσμική και νομική αντιμετώπιση της μαγείας στην ύστερη αρχαιότητα	53
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η μαγεία και η δαιμονολογία στους Χριστιανούς συγγραφείς της Δύσης

1. Οι δαίμονες κατά τη βιβλική παράδοση	60
2. Χριστιανοί συγγραφείς της Δύσης	65
I. Τερτυλλιανός	65
II. Μινούκιος Φήλικας	73
III. Λακτάντιος	79
IV. Κομμοδιανός	89
V. Νοβατιανός	95
VI. Φίρμικος Ματερνός	98
VII. Πρισκιλλιανός	99
VIII. Σουλπίκος Σεβήρος	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η μαγεία και η δαιμονολογία στους Λατίνους Πατέρες

1. Λατίνοι Πατέρες	110
I. Ιππόλυτος Ρώμης	110
<i>i. Το καιγόμενο αλάτι</i>	111
<i>ii. Τα ποικιλόχρωμα αυγά</i>	111
<i>iii. Οι θυσίες των ζων</i>	112
<i>iv. Φωτιά και κεραυνοί</i>	113
<i>v. Επίκληση στον Ασκληπιό</i>	113
<i>vi. Λεκανομαντία</i>	115

<i>vii. Ψευδαίσθηση σεισμού</i>	117
<i>viii. Η επιγραφή στο συκώτι</i>	117
<i>ix. Το κρανίο που μιλάει</i>	118
<i>x. Η καταδίκη των αιρέσεων</i>	118
II. Αμβρόσιος Μεδιολάνων	121
III. Ιερώνυμος	126
<i>i. Η δύναμη του Σταυρού</i>	128
<i>ii. Οι πειρασμοί των δαιμόνων</i>	129
<i>iii. Ο παράλυτος αρματοδρόμος</i>	129
<i>iv. Μαρσίτας ο παντοδύναμος</i>	130
<i>v. Ο πλούσιος Ωρίων</i>	130
<i>vi. Τα μαγεμένα άλογα</i>	131
<i>vii. Η γοητευμένη παρθένα</i>	132
<i>viii. Η δαιμονισμένη καμήλα</i>	132
<i>ix. Ο παράξενος Κένταυρος</i>	133
<i>x. Ο ταπεινός Σάτυρος</i>	134
IV. Αυγουστίνος	135
<i>i. Μαγεία και δεισιδαιμονία</i>	135
<i>ii. Αστρολογία</i>	146
<i>iii. Λυκανθρωπία</i>	155
<i>iv. Καταδίκη της πλατωνικής δαιμονολογίας του Απουλήιου</i>	162
<i>v. De divinatione daemonum</i>	177
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	184
SUMMARY	185
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	186

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει την αντιμετώπιση του φαινομένου της μαγείας και των ποικίλων «τεχνών» της από τους Πατέρες και τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς της Δύσης. Τα κίνητρα για την εκπόνησή της ήταν, αφενός, το έντονο ενδιαφέρον που παρατηρείται στη σύγχρονη εποχή για θέματα που σχετίζονται με το χώρο της μαγείας και, αφετέρου, η απουσία μιας ολοκληρωμένης μελέτης που να αναδεικνύει το ζήτημα στην πρώιμη λατινική χριστιανική γραμματεία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη και τις θερμές ευχαριστίες στην οικογένειά μου, καθώς και στο δάσκαλό μου κ. Ιωαννίδη Φώτιο, ο οποίος υπήρξε ακάματος οδοδείκτης στην προσπάθειά μου. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή κ. Αραμπατζή Χρήστο για τις πολύτιμες συμβουλές του και στον καθηγητή κ. Παχή Παναγιώτη για την πολύτιμη συνεισφορά του. Παράλληλα, ευχαριστώ τους αγαπητούς συναδέλφους Ιωαννίδη Γεώργιο, Βουρονίκου Νίκη, Κιντιράκη Τάσο, Ζαρωτιάδου Σταυρούλα, Τσολακόπουλο Ηλία, Τσακλίδη Βασίλειο και Ματσέλα Αντιγόνη για την πολύτιμη βοήθειά τους. Τέλος, θερμά ευχαριστώ τη διεύθυνση του Ελληνικού Κολλεγίου Θεσσαλονίκης και τους αγαπητούς μαθητές μου για την ηθική συμπαράστασή τους: *iterum gratias vobis maximas ago!*

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2014

N. Ζαρωτιάδης

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>BKV</i>	: Bibliothek der Kirchenväter.
<i>EDB</i>	: Edizioni Dehoniane Bologna.
<i>PGM</i>	: Papyri Graecae Magicae.
<i>SC</i>	: Sources Chrétiennes.
<i>RhM</i>	: Rheinisches Museum für Philologie.
<i>SIFC</i>	: Studi italiani di filologia classica.
<i>REL</i>	: Revue des études latines.
<i>CQ</i>	: Classical quarterly.
<i>ILS</i>	: H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, 5 vols. 1892 – 1926.
<i>TAPA</i>	: Transactions of the American Philological Association.
<i>SHA</i>	: Scriptores Historiae Augustae.
<i>Vig. Chr.</i>	: Vigiliae Christianae.
<i>JRS</i>	: Journal of Roman Studies.
<i>PG</i>	: Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, ed. J. P. Migne, Parisiis.
<i>PL</i>	: Patrologiae Cursus Completus, Latina, ed. J. P. Migne, Parisiis.
<i>CSEL</i>	: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien.
<i>CCSL</i>	: Corpus Christianorum Series Latina, Turnhout.
<i>CP</i>	: Classical Philology.
<i>RHR</i>	: Revue de l'histoire des religions.
<i>CR</i>	: Classical Review.
<i>SO</i>	: Symbolae Osloenses.
<i>MGH</i>	: Monumenta Germaniae Historica, Berlin 1877-1898.
<i>EPRO</i>	: Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, M. J. Vermaseren (επιμ.), Leiden, 1961-90.
<i>SCBO</i>	: Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
<i>LCL</i>	: Loeb Classical Library.
<i>ZPE</i>	: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn : Habelt.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Προϊστορία της έρευνας και μέθοδος της εργασίας

Η γνώση και η σπουδή της αρχαίας μαγείας ανέκαθεν αποτελούσε ένα μυστήριο, το οποίο έτερπε τους μελετητές. Η έκδοση των ελληνικών Μαγικών Παπύρων σε δυο τόμους (1928 και 1931) από τον Karl Preisendanz¹ κέντρισε το ενδιαφέρον σπουδαίων επιστημόνων να στραφούν στην μελέτη της αρχέγονης τέχνης, βασιζόμενοι πλέον στα κείμενα των ίδιων των παπύρων. Παράλληλα, η συλλογή και η έκδοση των καταδέσμων², κειμένων που αποτελούσαν κατάρες και γράφονταν πάνω σε μολύβδινα πινακίδια, διευκόλυνε περαιτέρω την μελέτη της μαγείας του αρχαίου κόσμου.

Τα παπυρικά κείμενα και οι επιγραφές θεωρήθηκαν, λοιπόν, ως μια ανεξάντλητη πηγή για την προσέγγιση του φαινομένου της μαγείας και του ρόλου που αυτό είχε στις αντιλήψεις και στην ζωή του αρχαίου κόσμου. Έκτοτε, πάρα πολλές μελέτες έχουν εκδοθεί αποκαλύπτοντας τη λειτουργία και τις διαστάσεις που είχε εκλάβει το φαινόμενο αυτό στους πολιτισμούς της Μεσογείου. Έτσι μελετήθηκαν είτε απομονωμένα είτε συνδυαστικά τα δεδομένα και οι αλληλοεξαρτήσεις της αιγυπτιακής, της

¹ Βλ. Preisendanz, K., (1928-1931) *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, vol. 1-2, Berlin. Προσθήκες και διορθώσεις χαρακτηρίζουν τη δεύτερη έκδοση, της οποίας επιμελητής υπήρξε ο Henrichs, A., Stuttgart 1973-1974. Ο τρίτος τόμος του Preisendanz, ο index για τους πρώτους δυο, εκδόθηκε το 1941, αλλά καταστράφηκε κατά τον βομβαρδισμό της Λειψίας. Ελάχιστες βιβλιοθήκες έχουν σήμερα στη διάθεση τους ένα φωτοτυπημένο αντίγραφο. Οι «Μαγικοί Πάπυροι» συνέβαλαν στην κατανόηση της θρησκευτικότητας και των πρακτικών των ανθρώπων στην ύστερη αρχαιότητα, βλ. Παχής, Π. (2010) *Οι Ανατολικές λατρείες της Ελληνορωμαϊκής εποχής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 33.

² Οι κατάδεσμοι είναι αναρίθμητοι και έχουν ανακαλυφθεί σε όλα τα μέρη του κόσμου. Θεμελιώδεις εκδόσεις αποτελούν του Wünsch, R. (1897) *Inscriptiones Graecae*, II/III. *Corpus Inscriptionum Atticarum: Appendix continens defixionum tabellas in Attica regione repertas*, Berlin και του Audollent, A. (1904) *Defixionum tabellae*, Paris και Gager, J.G. (1992) *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, Oxford.

σουμεριακής, της βαβυλωνιακής, της ασσυριακής, της εβραϊκής και της ελληνορωμαϊκής μαγείας.

Σημαντική ώθηση στη μελέτη της μαγείας στο μεσογειακό χώρο δόθηκε από τον Mordecai Margalioth³, το 1966, με την έκδοση του «Sepher ha- Razim». Αργότερα, στη μελέτη του M. Smith⁴, το 1973, *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*, περιγράφονται οι πρώτες αντιδράσεις των Χριστιανών έναντι του φαινομένου της μαγείας, κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, καθώς και οι απόψεις και θέσεις του Κλήμεντα του Αλεξανδρέα, ο οποίος όντας γνώστης των θρησκευτικών, πολιτιστικών και κοινωνικών δεδομένων της εποχής του, κατέδειξε τις αντιθέσεις της νέας θρησκείας στο φαινόμενο της μαγείας και καταδίκασε κάθε μαγική πρακτική στα έργα του. Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε να κάνουμε και για την έρευνα του J.M. Hull⁵ στο έργο του *Hellenistic Magic and the Synoptic Tradition*, στο οποίο εστιάζει στα χαρακτηριστικά της ελληνορωμαϊκής μαγείας και στην επίσημη αντίδραση της Εκκλησίας. Επιπλέον, χρήσιμα εγχειρίδια για τη σχέση μαγείας – Χριστιανισμού, κατά τη διάρκεια κυρίως του τρίτου και του τέταρτου αιώνα μ.Χ., κρίνονται οι μελέτες του A.A. Barb⁶, το 1963, και του Peter Brown⁷, το 1970.

Ωφέλιμες πληροφορίες αντλούμε και από το άρθρο του N. Bronx⁸ «Magie und Aberglaube an den Anfängen des Christentums», στο οποίο ερμηνεύεται η στάση, κυρίως, του Ωριγένη, του Ιωάννη Χρυσόστομου και

³ Βλ. Margalioth, M. (1966) «Sepher ha – Razim» *Book of Mysteries*, Jerusalem. Το *Sepher ha Razim* αποτελούσε, σύμφωνα με την Ιουδαϊκή παράδοση, ένα απόκρυφο κείμενο, το οποίο έδωσε ο άγγελος Raziel στον Νώε, και με το πέρασμα των χρόνων, έφτασε στα χέρια του Σολομώντα. Στο βιβλίο περιγράφονται μαγικές πρακτικές που μπορούν να τελεστούν με τη βοήθεια αγγέλων.

⁴ Smith, M. (1973) *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*, Cambridge.

⁵ Hull, J.M. (1974) *Hellenistic Magic and the Synoptic Tradition*, London.

⁶ Barb, A.A. (1963) «The Survival of Magical Arts» in *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, (ed.) Momigliano A., Oxford.

⁷ Brown, P. (1970) «Sorcery, Demons and the Rise of Christianity», in *Witchcraft, Confessions and Accusations*, (ed) Douglas, P., London.

⁸ Bronx, N. (1974) «Magie und Aberglaube an den Anfängen des Christentums», in *Trierer theologische Zeitschrift* 83: 157-180.

του Αυγουστίνου εναντίον των μαγικών τεχνών. Επίσης, και η μελέτη του Engemann⁹ θεωρείται λυσιτελής για την περαιώση της έρευνας.

Οι συγκεκριμένες μελέτες, οι οποίες εστιάζουν στην αντίδραση των Χριστιανών κατά τους πρώτους αιώνες εναντίον των μαγικών τεχνών, αλλά και η γενικότερη έρευνα σπουδαίων μελετητών πάνω στο χώρο της ελληνορωμαϊκής μαγείας, έργα των οποίων παρατίθενται συχνά στη διατριβή, εξυπηρέτησαν ιδιαίτερα στη συγγραφή της.

Επίκεντρο της δικής έρευνάς μας, ωστόσο, αποτελεί η στάση των Χριστιανών Πατέρων και των εκκλησιαστικών συγγραφέων της Δύσης έναντι των μαγικών τέχνων. Ο λόγος που επιλέξαμε να ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο ζήτημα ήταν η έλλειψη μιας συγκεντρωτικής και συστηματικής μελέτης των θέσεων και των απόψεων των εκκλησιαστικών συγγραφέων και Πατέρων της Δύσης έναντι του φαινομένου της μαγείας, καθώς, επίσης, και η ανάγκη να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτοί αντιλαμβάνονται την λειτουργία της μαγείας και την συσχέτισή της με την εθνική θρησκεία, την οποία συλλήβδην αποκαλούν ειδωλολατρία, ως έχουσα αναφορά σε ψεύτικους θεούς (είδωλα).

Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε είναι, κυρίως, κειμενοκεντρική. Αποφασίσαμε να αποδελτιώσουμε και να συστηματοποιήσουμε τις παραδοχές, εκτιμήσεις και αξιολογήσεις των συγγραφέων που συνέταξαν έργα κατά της εθνικής θρησκείας και την πρακτική της μαγείας από τους ανθρώπους της εποχής του 3^{ου} και 4^{ου} αιώνα, έτσι ώστε να καταφανεί η μεθοδολογία με την οποία αντιμετώπισαν το φαινόμενο και η επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν, για να το καταδικάσουν ως ανάρμοστο και ανεπίτρεπτο στην ζωή των Χριστιανών. Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι τα κείμενα είναι περισσότερο προσανατολισμένα στους

⁹ Engemann, J. (1975) «Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike» in *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18: 22-48.

εντός της Εκκλησίας πιστούς και σπάνια απεύθυνονται στους εθνικούς. Αυτό σημαίνει ότι η ορολογία που χρησιμοποιείται από τους συντάκτες τους δεν είναι η σήμερα αποδεκτή επιστημονικά, ούτε και η ανάλυση που επιχειρείται έχει ερείσματα σε μια επιστημονική, με την σημερινή έννοια του όρου, προσέγγιση του φαινομένου. Η διάθεση των συγγραφέων είναι πολεμική με σκοπό να προστατέψει τους Χριστιανούς της εποχής από την δελεάζουσα πρακτική και λογική των μαγικών τεχνών. Γι' αυτό το λόγο γίνεται υπέρμετρη χρήση τόσο των αγιογραφικών κειμένων όσο και λογικών επιχειρημάτων και συλλογισμών.

Το πεδίο της έρευνάς μας εκτείνεται στους πέντε πρώτους μετά - χριστιανικούς αιώνες και συγκεκριμένα αγγίζει μέχρι και την εποχή του ιερού Αυγουστίνου. Σε αυτούς τους αιώνες παρατηρείται εντονότερα η αντίδραση των Χριστιανών εναντίον της δεισιδαιμονίας και της εθνικής θρησκείας.

Αναλυτικότερα, στο Πρώτο Κεφάλαιο αναλύεται η ορολογία και το περιεχόμενο των εννοιών που χρησιμοποιούν οι χριστιανοί συγγραφείς, όταν αναφέρονται στην μαγεία και τις μαγικές τέχνες. Συνάμα, παρουσιάζονται τα διάφορα είδη των μαγικών τεχνών, καθώς και η κριτική που άσκηθηκε από τους Λατίνους Χριστιανούς συγγραφείς σε αυτές.

Στο Δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια ειδική αναφορά στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της εποχής του 3^{ου}, 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα για να περιγραφούν τα πλαίσια εντός του οποίου αντιμετωπίζεται αρνητικά σε θεσμικό και νομικό πλαίσιο η μαγεία και οι μαγικές τέχνες.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο αναλύεται η στάση των εκκλησιαστικών συγγραφέων της Δύσης απέναντι στη μαγεία. Οι συγγραφείς αυτοί συνηθίζουν να εντοπίζουν και να ταυτίζουν τη δράση των δαιμόνων, ως υπάρξεων που αντιτίθενται στο θέλημα του ενός πραγματικού Θεού, πίσω από τις μαγικές τέχνες. Συγκεκριμένα, οι δαίμονες θεωρήθηκαν ως

οι διδάσκαλοι της μαγικής απάτης και οι άμεσοι καθοδηγητές των μάγων στα τεχνάσματά τους, γεγονός που είχε κατά τις αντιλήψεις των συγκεκριμένων συγγραφέων, καταστροφικά αποτελέσματα στην πορεία των Χριστιανών προς την επίτευξη της σωτηρίας και της κοινωνίας με τον Θεό.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη διδασκαλία των Λατίνων Πατέρων. Η έρευνά μας επικεντρώθηκε στην αναζήτηση των αιτιών, αφορμών και θεωρητικών επεξηγηματικών σχημάτων που χρησιμοποίησαν οι Πατέρες για να καταδείξουν την ματαιότητα αλλά και την φθοροποιό δύναμη που ασκεί στις ψυχές των ανθρώπων η μαγεία. Οι Πατέρες θα καταδικάσουν κάθε μαγική πρακτική και θα τεκμηριώσουν την καταδίκη τους αυτή στην διδασκαλία του ίδιου του Ιησού και των μαθητών του, καθώς και στην καταγραφή των εντολών του άσαρκου Λόγου προς τον Ισραήλ στην Π.Δ. Η όλη πραγμάτευση γίνεται με ειδικές αναφορές σε συγκεκριμένα έργα των Πατέρων, στα οποία η εν γένει διδασκαλία κατά της μαγείας εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς που εντάσσονται όμως κι αυτοί στον γενικότερο σχεδιασμό και τις στοχεύσεις του συγγραφέα.

Τέλος, η εργασία καταλήγει στα συμπεράσματα, στα οποία συνοψίζονται επιγραμματικά οι κεντρικές θέσεις των εκκλησιαστικών συγγραφέων και Πατέρων της Λατινικής Εκκλησίας.

2. Η Μαγεία και η αντιμετώπισή της από την πρώτη Εκκλησία

Στο πνευματικό περιβάλλον της πρώτης Εκκλησίας η μαγεία και οι πρακτικές της θεωρήθηκαν εξαρχής διαβολικές τέχνες¹⁰. Η θεώρηση αυτή βρίσκεται σε συνέχεια της στάσης που τήρησε έναντι της μαγείας η Ιουδαϊκή παράδοση, την οποία οι Χριστιανοί αποδεχόταν ως το παρελθόν και την παράδοσή τους. Έτσι, κατηγορηματικοί και αμείλικτοι κατά των μάγων, ως αντιστατευόμενοι στο θέλημα του Θεού ήταν οι ίδιοι οι Προφήτες¹¹. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι Απόστολοι αποκάλυπταν την πλάνη της μαγείας κατηγορώντας τους μάγους ως υπηρέτες του διαβόλου, ενώ συνάμα επιδείκνυαν την νέα απελευθερωτική δύναμη που τους χάριζε ο Παράκλητος. Χαρακτηριστικά, ο Απόστολος Φίλιππος, στη Σαμάρεια, βαπτίζει τον μάγο Σίμωνα, ο οποίος με τις μαγείες του εξέπληττε το λαό¹² και ο Απόστολος Παύλος τιμωρεί και τυφλώνει τον ονομαστό μάγο της Κύπρου Ελύμα, γιατί με τις μαγικές του τέχνες εμπόδιζε τον ανθύπατο Σέργιο να πιστέψει στον Χριστό¹³. Παράλληλα, ο ίδιος ο Απόστολος, στους Φιλίππους της Μακεδονίας, απελευθερώνει κάποια υπηρέτρια που είχε πνεύμα μαντικό και με την μαντεία έφερνε πολλά κέρδη στους κυρίους της¹⁴. Στο κήρυγμά τους οι Απόστολοι επικεντρώνονται στην αναίρεση όλων των ενεργειών και των επιδράσεων του διαβόλου στον άνθρωπο, όπως έγινε με τους Εφεσίους¹⁵, όπου με το

¹⁰ Βλ. Flint, V. (1999) «The Demonization of Magic and Sorcery in Late Antiquity: Christian Redefinitions of Pagan Religions», in *Witchcraft and Magic in Europe, vol. 2, Ancient Greece and Rome*, London, σελ. 279-348.

¹¹ Πρβλ. Λευ 20.27: Καὶ ἀνὴρ ἢ γυνή, ὃς ἂν γένηται αὐτῶν ἐγγαστρίμυθος ἢ ἐπαοιδός, θανάτῳ θανατούσθωσαν ἀμφοτέροι· λίθοις λιθοβολήσατε αὐτούς, ἔνοχοι εἰσιν.

¹² Πρ 8. 8-22.

¹³ Πρ 13.4-12.

¹⁴ Πρ 16. 16.

¹⁵ Πρ 19.19.

κήρυγμα του Παύλου πολλοί από εκείνους που ασχολούνταν με τη μαγεία πίστεψαν στον Χριστό και έκαψαν τα μαγικά τους βιβλία.

Η σταδιακή επικράτηση του χριστιανισμού στη Ρωμαϊκή κοινωνία και, γενικότερα, στον πολιτισμό της λεκάνης της Μεσογείου συντέλεσε στο να διωχθούν και να καταδικαστούν είτε με εκκλησιαστικές διατάξεις είτε με νόμους του Ρωμαϊκού κράτους, τόσο η μαγεία όσο και οι μαγικές και μαντικές τέχνες, που ασκούσαν πάντα μεγάλη επίδραση σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, κυρίως της υπαίθρου.

Για την Εκκλησία, οι εθνικοί ως «ειδωολάτρες», ασκούσαν τη λατρεία των δαιμόνων, καθώς, σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία Ένας ήταν ο Θεός και όλοι όφειλαν να λατρεύουν Εκείνον. Στη γραμματεία της εποχής οι ανθρωπόμορφοι και τερατόμορφοι θεοί των Εθνικών δεν ήταν τίποτα άλλο παρά βδελυροί δαίμονες που στόχευαν στην καταδίκη και την καταστροφή του ανθρώπινου είδους.

Ερμηνευτικά προσεγγιζόμενο το φαινόμενο κατέληγε στην διαπίστωση ότι οι δαίμονες ήταν οι αποστάτες άγγελοι, οι υπηρέτες του διαβόλου, εκείνοι που τον ακολούθησαν στην πτώση του. Επομένως, η τακτική διάφορων μάγων να επικαλούνται τους θεούς τους για την εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπών κρίθηκε ως έργο του διαβόλου και ταυτίστηκε αυτόματα με τη λατρεία των δαιμόνων¹⁶. Οι μάγοι ήταν εκείνοι, οι οποίοι μπορούσαν να χειραγωγούν τους δαίμονες προκειμένου να προκαλέσουν συμφορές και κακά. Για τους Χριστιανούς η θαυματουργία της ελληνορωμαϊκής ειδωλολατρίας και γενικότερα ότι δεν γινόταν στο όνομα του ενός Τριαδικού Θεού που λάτρευαν ήταν δαιμονική μαγεία.

Αναλυτικότερα, οι Πατέρες της Εκκλησίας ταύτισαν τη δαιμονολογία με τις μαγικές τέχνες, τη δύναμη του Κακού, τις θυσίες και τη λατρεία του

¹⁶ Βλ. Maurice, J. (1927) *La Terreur de la magie au IVe siècle* in *Revue historique du droit français et étranger* (ser.iv) 9, Paris σελ. 118 και Martroye, F. (1930) *La Répression de la magie et le culte des gentils au IVe siècle* in *Revue historique du droit français et étranger* (ser.iv) 9, Paris, σελ. 669.

διαβόλου. Οι μαγικές τέχνες εξομοιώθηκαν με τα ψευδο – θαύματα, πίσω από τα οποία ελλόχευαν οι δαιμονικές απάτες. Οι γόητες και οι διάφοροι μάγοι, χαρακτηρίστηκαν ως πειθήνια όργανα του διαβόλου, οι οποίοι παράσερναν τους ανθρώπους στη λατρεία του διαβόλου και εμμέσως στην αιώνια καταδίκη τους. Ταυτόχρονα, οι εθνικοί θεοί ταυτίστηκαν με τους ρυπαρούς δαίμονες, με άμεση απόρροια το συσχετισμό του ειδωλολατρικού κόσμου με τη δαιμονική μαγεία. Στον πνευματικό κόσμο των Χριστιανών ήταν συνεχώς ορατή η ένταση μεταξύ της δύναμης του Θεού και των αντίρροπων δυνάμεων των δαιμόνων που παντοιοτρόπως επιζητούσαν την αντιστροφή του θελήματος των ανθρώπων. Οι δαίμονες επιθυμούσαν προσφορές, ανθρωποθυσίες, εξουσία και αίμα, ενώ ο λόγος του Κυρίου κήρυττε την αγάπη. Για τους κήρυκες του ευαγγελίου τα αγάλματα και οι εικόνες των εθνικών θεών υπήρξαν οι κατοικίες των δαιμόνων¹⁷ και τα ειδωλολατρικά σκεύη που χρησιμοποιούσαν για τις λατρευτικές τελετές τους χαρακτηρίστηκαν ως όργανα της μαγείας.

Η σταδιακή καταπολέμηση των εθνικών λατρειών και της πρακτικής της μαγείας, αρχίζει ουσιαστικά από τον 4^ο αιώνα μ.Χ¹⁸, όταν με το διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ) αναγνωρίζεται ο Χριστιανισμός ως επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας. Οι ειδωλολατρικοί ναοί γκρεμίζονται και στη θέση τους ανυψώνονται οι χριστιανικοί. Οι μάγοι και οι τελετές τους διώκονται από τη νομοθεσία αυστηρά, ενώ οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς καταδίκασαν τη μαγεία και τη συσχέτισαν άμεσα με το διάβολο και τους πειθήνιους υπηρέτες του, τους δαίμονες.

¹⁷ Βλ. Dodds, E.R. (1995) *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Κωνσταντίο*, (μτφρ.) Αντύπας, Κ., Αθήνα.

¹⁸ Βλ. Lenski, N. (2002) *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, California, σελ. 218.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ορολογία της μαγείας και τα είδη των μαγικών τεχνών

1. Η ορολογία της μαγείας

I. Η τέχνη

Οι συνήθεις όροι¹⁹ που χρησιμοποιούν οι Λατίνοι συγγραφείς για την τέχνη (*ars*) της μαγείας είναι *ars magica*²⁰, *ars maga*²¹, *magica disciplina*²² και *magia*²³. Η μαγεία θεωρείτο ως μια τέχνη, την οποία μπορούσε κάποιος να τη διδάχτεί²⁴ (*disciplina*). Η τέχνη αυτή, συχνά, συνοδευόταν από το επίθετο *divina*²⁵ (θεία), γεγονός που τη συνδέει άμεσα με το θείο προφητικό χάρισμα. Η μαγεία χαρακτηρίζεται στα κλασικά κείμενα ως *efficax scientia*²⁶ (πρακτική γνώση).

Η ίδια θεωρείτο απαγορευμένη και βδελυρή τέχνη για αυτό και χαρακτηριζόταν ως *facinerosa disciplina*²⁷ (ανόσια διδασκαλία), *malefica*

¹⁹ Για τον όρο μαγεία στον κλασικό κόσμο, βλ. Bremmer, J. N. (1999) «The birth of the term magic», *ZPE* 126: 1-12 και Stratton, K.B. (2007) *Naming the Witch: Magic, Ideology and Stereotype in the Ancient World*, New York.

²⁰ Βιργίλιος, *Aeneis* 4.493, Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.1.6 και *Apologia* 41.80.

²¹ Οβίδιος, *Amores* 2.7.35.

²² Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.20, 3.18 και 9.29.

²³ Απουλήιος, *Apologia* 2,9,25,26,27,28,29,30 και 47.

²⁴ Βλ. Tannen, E. (1916) *Studies in Roman Magic Literature*, New York, σελ. 45.

²⁵ Απουλήιος, *Metamorphoses* 3.19.

²⁶ Οράτιος, *Epodes* 17.1

²⁷ Απουλήιος, *Metamorphoses* 9.29.

*disciplina*²⁸ (κακοποιός διδασκαλία), *mala ars*²⁹ (κακή τέχνη), *polluta ars*³⁰ (μιαρρή τέχνη) και *magicum maleficium*³¹ (μαγική κακουργία).

Εξαιτίας του μυστικού και μυστηριώδη χαρακτήρα της η μαγική τέχνη συνοδευόταν συχνά από τα επίθετα *occulta*³² (απόκρυφη), *arcana*³³ (μυστηριώδη), *secreta*³⁴ (μύχια).

Ο Αυγουστίνος στα έργα του χρησιμοποιεί, όπως και πολλοί Εθνικοί συγγραφείς³⁵, τον όρο *magia*³⁶ και *artes magicae*³⁷ (μαγικές τέχνες), για να αποδώσει την τέλεση μαγικών ενεργειών. Ο ίδιος, σε άλλα σημεία των έργων του³⁸ χρησιμοποιεί τους όρους της *goetia* (γοητεία) και της *theurgia* (θεουργία) χωρίς καμία διάκριση, ταυτίζοντάς τους με την μαγεία. Η θεουργία χαρακτηρίζεται από τον ίδιο και ως *ars theurgica*³⁹ και *theurgica disciplina*⁴⁰.

Παράλληλα, διακρίνουμε τη χρήση των όρων *maleficia*⁴¹ (κακοποιΐα), *veneficia*⁴² (φαρμακεία) και *sacrilega facinerosa*⁴³ (εγκληματική ιεροσυλία). Επίσης, επιλέγει τη λέξη *sacra*⁴⁴, για να αναφερθεί στις ιερές τελετές των μάγων. Για τον Αυγουστίνο, οι *artes magicae* είναι *impiae artes*⁴⁵ (ανόσιες τέχνες), *artes vanae et malae*⁴⁶ (μάταιες και κακές), *inlicitae artes*⁴⁷ (αθέμιτες

²⁸ Απουλήιος, *Metamorphoses* 3.16.

²⁹ Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.5.

³⁰ Λουκανός, *Bellum civile* 6.509.

³¹ Απουλήιος, *Apologia* 1.

³² Απουλήιος, *Apologia* 26.

³³ Οράτιος, *Epodes* 5.52.

³⁴ Απουλήιος, *Metamorphoses* 3.26.

³⁵ Burris, E.E. (1936) «The Terminology of Witchcraft», CP 31: 137-145.

³⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9.

³⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.19.20, 9.1, 10.2, 18.53, 21.6 · *Confessiones* 10.35 · *Epistula* 108.33 · *De Trinitate* 3.12.13.14. · *De continentia* 12.27 και *De Doctrina Christiana* 2.30.

³⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.

³⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.10.

⁴⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.27.

⁴¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 2.23, 8.18, 18.53.

⁴² Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.8, 14, 2.

⁴³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.1.

⁴⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.34, 10.10.

⁴⁵ Αυγουστίνος, *De catechizandis rudibus* 25.

⁴⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18.

τέχνες), *inipiae curiositates*⁴⁸ (ασεβής περιέργεια). Καταληκτικά, υποστηρίζει, πως πίσω από τις μαγικές τέχνες ελλοχεύει η κακόβουλη σκέψη των δαιμόνων και για αυτό τις χαρακτηρίζει όλες ως *artes daemonicae*⁴⁹ (δαιμονικές τέχνες) και *ritus falsae daemonum*⁵⁰ (απατηλές τελετουργίες των δαιμόνων).

II. Η μάγισσα

Ο αρχαιότερος λατινικός όρος που φαίνεται να χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίσει την γόησσα, εκείνη δηλαδή που προφητεύει το μέλλον, είναι *praestigiatrix*⁵¹ και *praecantrix*⁵².

Οι μάγισσες, συχνά, στα λατινικά κείμενα ονομάζονται *sagae*⁵³ ή *sagae mulieres*⁵⁴ (γυναίκες μάντισσες). Ο Κικέρωνας⁵⁵ εντοπίζει την ετυμολογία της λέξης στο ρήμα *sagire* (οξύ αισθάνομαι). Μολονότι ο όρος *magus* χρησιμοποιείται αρκετά συχνά για τους άντρες, οι γυναίκες μάγισσες σπάνια χαρακτηρίζονται ως *magae*⁵⁶. Συνήθως αποκαλούνται *Thessalae*⁵⁷, *Thessalides*⁵⁸ και *Haemonides*⁵⁹, δεδομένου ότι στην περιοχή της Θεσσαλίας άκμαζε η ερωτική, κυρίως, μαγεία⁶⁰.

⁴⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9.

⁴⁸ Αυγουστίνος, *De Trinitate* 3.12.

⁴⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9.

⁵⁰ Αυγουστίνος, *De Trinitate* 4.11 και *De civitate Dei* 10.9.

⁵¹ Πλάυτος, *Amphitryon* 782.

⁵² Πλάυτος, *Miles Gloriosus* 3.1.99.

⁵³ Κικέρωνας, *De divinatione* 1.31.65, Τίβουλλος 1.2.42 και Προπέρτιος 4.24.10.

⁵⁴ Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.21.

⁵⁵ Κικέρωνας, *De divinatione* 1.31.65.

⁵⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.17.

⁵⁷ Προπέρτιος 4.24.10.

⁵⁸ Οράτιος, *Carmina* 1.27.21.

⁵⁹ Λουκανός, *Bellum civile* 4.436.

⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Faraone, C.A. (1999) «The construction of gender in ancient Greek love magic», in *The World of Ancient Magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens 4-8 May 1997*, (ed) Jordan, D.R., Bergen, σελ. 279-282. Για την ερωτική μαγεία στην περιοχή της αρχαίας Θεσσαλίας, βλ. το έργο του ιδίου (2001) *Ancient Greek Love Magic*, Harvard, σελ. 149-151 και Phillips, O.

Οι μάγισσες ξεστόμιζαν τα ξόρκια τους τραγουδιστά και μελωδικά. Για αυτό το λόγο τις αποκαλούσαν *cantatrices anus*⁶¹ ή *carminis sepulchraris magistrae*⁶² (κυρίες της επιτάφιας ωδής). Όσες, μάλιστα, χρησιμοποιούσαν και δηλητήριο, τις αποκαλούσαν *veneficae*⁶³. Στον Απουλήιο απαντάται και ο όρος *versipelles*⁶⁴. Ο Αφρικανός ρήτορας προσδίδει το όνομα αυτό στις μάγισσες που μεταμορφώνονταν σε άγρια ζώα. Υφίσταται και η ονομασία *striges*⁶⁵, για τις μάγισσες που εκπλήρωναν τον στόχο τους, μόλις στρίγγλιζαν οι κουκουβάγιες.

III. Ο μάγος

Ο πρώτος όρος που χρησιμοποιήθηκε, για να χαρακτηρίσει εκείνον που κατείχε την ταχυδακτυλουργική τέχνη, την τέχνη της ψευδαίσθησης, ήταν το *praestigiator*⁶⁶. Οι όροι *magus* και *magia* εμφανίζονται στη Ρώμη εξαιρετικά αργά και μόνο, αφού στην κοινωνία της έχει εξελιχθεί η προβληματική σχετικά με την μαγεία⁶⁷. Είναι αυτονόητο ότι οι λατινικοί όροι *magus* και *magia* αποτελούν δάνεια από την ελληνική. Εμφανίζονται για πρώτη φορά στα έργα του Κάτουλλου και του Κικέρωνα. Και στους δυο Λατίνους ο συσχετισμός των όρων με την Περσία είναι ακόμη έντονος. Για τον Κικέρωνα⁶⁸ οι μάγοι είναι οι Πέρσες ιερείς. Ο Κάτουλλος

(2002), 'The witches' Thessaly', in P. Mirecki and M. Meyer (eds.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden σελ. 378–86.

⁶¹ Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.20.

⁶² Απουλήιος, *Metamorphoses* 5.

⁶³ Σενέκας, *De ira* 1.161.

⁶⁴ Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.22.

⁶⁵ Πετρώνιος, *Satyricon* 63.8.

⁶⁶ Πλαύτος, *Aulularia* 630.

⁶⁷ Βλ. Garosi, R. (1976) «Indagini sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana» in *Magia. Studi di Storia delle Religioni in Memoria di Raffaella Garosi*, (ed.) Xella P., Roma: 13-93.

⁶⁸ Κικέρωνας, *De legibus* 2.26.

χρησιμοποίησε τον όρο με την ίδια εθνογραφική σημασία⁶⁹. Οι μάγοι, γενικότερα, στο λατινικό κόσμο, αποκαλούνταν *magi*, *sagi*, *malefici* (κακοποιοί), *venefici*⁷⁰ (φαρμακείς).

Σε πολλά κείμενα απαντάται η λέξη *vates*, για να προσδιορίσει τον «ποιητή⁷¹». Ωστόσο, την εποχή της *Res Publica*, η ίδια λέξη σημαίνει τον μάντη⁷².

Ο Απουλήιος στην *Apologia* του ορίζει τον μάγο ως εκείνον, ο οποίος, ερχόμενος σε επαφή με τους θεούς, ασκεί δύναμη με επωδές σε οτιδήποτε επιθυμεί⁷³.

Παράλληλα, στα λατινικά κείμενα απαντάμε τους όρους του *haruspex* (σπλαχνοσκόπος), του *augur* (οιονοσκόπος) και του *hariolus* (βωμοσκόπος)⁷⁴. Επίσης, με τον όρο *mathematici* νοούνται οι αστρολόγοι, εκείνοι δηλαδή που χρησιμοποιούσαν τα μαθηματικά για τη μελέτη της αστρονομίας⁷⁵.

Ο Αυγουστίνος χαρακτηρίζει αυτόν που εξασκεί τις μαγικές τέχνες ως *magus*⁷⁶ και *maleficus*⁷⁷. Ο ίδιος φαίνεται να χρησιμοποιεί, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διάκριση, τους δυο όρους, ωστόσο στο *De civitate Dei* (10.9) αναφέρει, πως αυτός που ασχολείται με την *goetia* καλείται *maleficus*.

⁶⁹ Κάτουλλος 90.

⁷⁰ Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 9.2.105.

⁷¹ Βλ. Burriss, E.E. (1992) «The Terminology of Witchcraft» in *Witchcraft in the Ancient World and the Middle Ages*, (ed.) Levack, B.P., London, σελ. 72.

⁷² Burriss (1992) σελ. 72.

⁷³ Απουλήιος, *Apologia* 26: *sin vero more vulgari eum isti proprie magum existimant, qui communionem loquendi cum deis immortalibus ad omnia quae velit incredibilia quadam vi cantaminum polleat...*

⁷⁴ Βλ. Macmullen, R. (1967) *Enemies of the Roman Order*, Cambridge, σελ. 103 και Aune, D.E. (1980) «Magic in Early Christianity» in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, (ed.) Haase, W. Berlin – New York, σελ. 1518. Οι όροι *haruspex*, *augur* και *hariolus*, σύμφωνα με τον Smith, εκείνη την εποχή καταλήγουν συνώνυμοι του «μάγου», βλ. Smith, M. (1983) «How Magic was Changed by the Triumph of Christianity», in *Studies in the Cult of Yahweh*, 2 *New Testament, Early Christianity and Magic*, (ed) Cohen, S.J.D. Leiden, σελ. 208-217.

⁷⁵ Βλ. Barb, A.A. (1963) «The Survival of the Magic Arts», in Momigliano, A., ed., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, 100-125, Oxford, σελ. 117.

⁷⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.16, 10.8, 21.6 · *De Trinitate* 3.12 και *Epistula* 36.21, 137.13.

⁷⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9, 18.53 και *Sermones* 9.33.

Επίσης, για τον «γόη» χρησιμοποιεί τους όρους *praecantator*⁷⁸ και *incantator*⁷⁹. Ο όρος *vatis*⁸⁰ ταιριάζει στον μάντη, σε αυτόν που προφητεύει το μέλλον με τη βοήθεια ανόσιων δυνάμεων. *Veneficus*⁸¹ καλείται αυτός που χρησιμοποιεί φίλτρα και δηλητήρια προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς του και *theurgus*⁸² αυτός που επικαλείται και χρησιμοποιεί τις δυνάμεις των θεών στις πράξεις του. Αυτός που αρέσκεται στη χρήση των φυλαχτών καλείται *alligator*⁸³ και *Marsi*⁸⁴ χαρακτηρίζονται, γενικά, οι γητευτές των φιδιών.

Ο Αυγουστίνος χρησιμοποιεί μόνο τρία λήμματα για τις μάγισσες. Συγκεκριμένα, χαρακτηρίζει την Κίρκη ως *illa maga famosissima*⁸⁵, την μάγισσα Εν – δωρ ως *pythonissa*⁸⁶ και όλες τις υπόλοιπες γυναίκες που ασχολούνταν με τις μαγικές τελετές τις κατονομάζει *praecantrices*⁸⁷.

IV. Τα υλικά

Ο Αυγουστίνος σε δυο κεφάλαια του *De civitate Dei* αναφέρεται στα υλικά και στα φυλακτά που χρησιμοποιούν οι μάγοι και οι γητευτές, προκειμένου να επιτελέσουν το ανόσιο έργο τους. Αυτοί χρησιμοποιούν λίθους, βότανα, ξύλινα σκευάσματα, ομοιώματα ζώων κτλ. Ο άγιος χαρακτηριστικά αναφέρει (21.6): *varia genera lapidum, herbarum, lignorum,*

⁷⁸ Αυγουστίνος, *De catechizandis rudibus* 7.25.

⁷⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 21.6 και *Sermones* 9.8.

⁸⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.16.

⁸¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 21.6.

⁸² Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.1.

⁸³ Αυγουστίνος, *Sermones* 21.4.

⁸⁴ Πρβλ. Αυγουστίνος, *Epistula* 316.2. Οι Μάρσοι ήταν ιταλικό φύλο που έδρευε στην λίμνη Fucinus δίπλα στη Ρώμη. Από το 304 π.Χ. υπήρξαν σύμμαχοι των Ρωμαίων. Η πατρίδα τους, το marruvium, θεωρείτο κέντρο της μαγείας την αρχαία εποχή, βλ. Venning, T. (2011) *A Chronology of the Roman Empire*, London, σελ. 198.

⁸⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.17.

⁸⁶ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.35.

⁸⁷ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus* 2.3.

animalium... rituum και (10.11) *figurationes atque figmenta*. Οι *figurationes* και τα *figmenta* αποτελούσαν ένα είδους αστρολογικού χάρτη.

Επίσης, χρησιμοποιούν *venenum*⁸⁸, κοινώς δηλητήριο, *characteres*⁸⁹, ένα είδος φυλακτού και *phylacteria*⁹⁰. Με τον όρο *vapores* και *nidores*⁹¹ αναφέρεται στις προσφορές που έδιναν οι μάγοι στους θεούς που επικαλούνταν.

V. Οι επωδές

Τα ουσιαστικά που χρησιμοποιούσαν οι Λατίνοι προκειμένου να αποδώσουν τον όρο «επωδές», τα «τραγούδια - ξόρκια» των μάγων είναι, *carmen*⁹², *cantus*⁹³, *canticum*⁹⁴, *cantio*⁹⁵, *cantamen*⁹⁶, *incantamentum*⁹⁷ και *incantatio*⁹⁸. Συχνά, τα ουσιαστικά αυτά συνοδεύονται από το επίθετο *magicus*, -a, -um⁹⁹.

Η λέξη *murmur*¹⁰⁰ (μουρμουρητό) προτιμάται, για να καταδείξει τον ήχο της επωδής. Παράλληλα, χρησιμοποιείται και το ουσιαστικό *susurramen*¹⁰¹, για να δηλώσει το μακρόσυρτο ψίθυρο που συνόδευε τα ξόρκια.

Ο Αυγουστίνος χρησιμοποιεί το ρήμα *cantare*¹⁰² και το *incantare*¹⁰³ με τη σημασία του «γοητεύω», το ρήμα *fascinare*¹⁰⁴, με τη σημασία του

⁸⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 28.18.

⁸⁹ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.30.

⁹⁰ Αυγουστίνος, *Sermones* 156.3.

⁹¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.11.

⁹² Προπέριος 1.1.24, Οβίδιος, *Fasti* 2.426 και Οράτιος, *Sermones* 1.8.19. Για τον Πλίνιο η αστρολογία (*artes mathematicae*) παραπέμπει στη μαντική λειτουργία της μαγείας, πρβλ. *Naturalis Historia* 30.2.

⁹³ Τίβουλλος 1.2.45.

⁹⁴ Απουλήιος, *Apologia* 42.

⁹⁵ Κικέρωνας, *Brutus* 60.217.

⁹⁶ Απουλήιος, *Apologia* 26.

⁹⁷ Πλίνιος, *Naturalis Historia* 28.2.10.

⁹⁸ Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum* 2.

⁹⁹ Βλ. Burriss (1992) 74.

¹⁰⁰ Οβίδιος, *Metamorphoses* 7.251.

¹⁰¹ Απουλήιος, *Metamorphoses* 1.3.

¹⁰² Αυγουστίνος, *Confessiones* 3.6 και *De Doctrina Christiana* 2.30.

¹⁰³ Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos* 128.6.

«κακολογώ» ή το κοινό «γλωσσοτρύω», και το ρήμα *alligare*¹⁰⁵ με τη σημασία «εκτοξεύω μια κατάρα ή ένα κακό ξόρκι εναντίον κάποιου».

Επίσης, τα μαγικά φαινόμενα, τα «θαύματα» των μάγων, χαρακτηρίζονται ως *miracula*¹⁰⁶ (θαύματα), *miracula daemonum*¹⁰⁷, *miracula magorum*¹⁰⁸, *scelera magorum*¹⁰⁹ (εγκλήματα μάγων), *mira*¹¹⁰ (παράδοξα) και *praestigiae*¹¹¹ (γοητείες).

2. Τα είδη των μαγικών τεχνών

I. Αστρολογία

Ο Χριστιανισμός από τις απαρχές του βρέθηκε αντιμέτωπος με την αστρολογία και τις μαγικές τέχνες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Σίμωνα του Μάγου¹¹² και του Ελύμα¹¹³ στην Πάφο. Ωστόσο, στην Αγία Γραφή δεν συναντάμε ουσιαστική πολεμική κατά της αστρολογίας. Η πολεμική ξεκινά στην μετέπειτα πατερική γραμματεία. Έτσι, στις *Διδαχές Αποστόλων* (9.4) διαβάζουμε: *Τέκνον μου, μὴ γίνου οἰωνοσκόπος, ἐπειδὴ ὁδηγεῖ εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν· μηδὲ ἐπαιιδὸς μηδὲ μαθηματικὸς μηδὲ περικαθαίρων, μηδὲ θέλε αὐτὰ βλέπειν μηδὲ ἀκούειν· ἐκ γὰρ τούτων ἀπάντων εἰδωλολατρία γεννᾶται.*

Από το παραπάνω χωρίο διακρίνουμε τη στάση που ακολούθησαν, γενικώς, οι Πατέρες απέναντι στις μαγικές αυτές τέχνες. Στον

¹⁰⁴ Αυγουστίνος, *Locutio de Genesi* 5.

¹⁰⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.11.

¹⁰⁶ Αυγουστίνος, *De Diversis quaestionibus* 83.79.

¹⁰⁷ Αυγουστίνος, *De Trinitate* 4.14.

¹⁰⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.16.

¹⁰⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.20.

¹¹⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.11.

¹¹¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18.

¹¹² Πρ 8. 9-24.

¹¹³ Πρ 13. 6-12.

Αυγουστίνο¹¹⁴, μάλιστα, διαβάζουμε για την μετάνοια κάποιου *mathematicus*¹¹⁵ (αστρολόγου), ο οποίος κατάλαβε την πλάνη του και επέστρεψε στην αγκαλιά του Χριστιανισμού.

Ο κύριος εκκλησιαστικός συγγραφέας που στράφηκε κατά της Αστρολογίας ήταν ο Τερτυλλιανός. Ο Τερτυλλιανός θα στραφεί κατά της αστρολογίας και θα τη συσχετίσει με την πλάνη των αιρετικών. Ο ίδιος στο έργο του *De praescriptione haereticorum*¹¹⁶ (Περί ενστάσεως κατά των αιρετικών) υποστηρίζει, πως οι αιρετικοί κάνουν χρήση των μαγικών τεχνών. Παράλληλα, στο έργο του *Apologeticus* (Απολογητικός) στρέφεται κατά της άρχουσας τάξης, η οποία συμβουλεύεται μάγους, αστρολόγους και κάθε είδους τσαρλατάνο. Αυτοί αποτελούν άθυρμα των ορέξεων των έκπτωτων αγγέλων¹¹⁷.

Εκτενώς θα παρουσιάσει την πολεμική του κατά της αστρολογίας στο ένατο κεφάλαιο του *De idololatria*. Εκεί καταδικάζει ρητώς οποιονδήποτε έχει κάποια σχέση με την αστρολογία και θεωρεί αυτή την επιστήμη

¹¹⁴ Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos* 61.23: *Simul etiam ut noveritis quam multi in commixtione Christianorum ore suo benedicant, et in corde suo maledicant, iste ex christiano et fidei poenitens redit, et territus potestate Domini convertitur ad misericordiam Domini. Seductus enim ab inimico cum esset fidelis, diu mathematicus fuit; seductus seducens, deceptus decipiens, illexit, fefellit, multa mendacia locutus est contra Deum, qui dedit hominibus potestatem faciendi quod bonum est, et non faciendi quod malum est. Iste dicebat quia adulterium non faciebat voluntas propria, sed Venus; et homicidium non faciebat voluntas propria, sed Mars; et iustum non faciebat Deus, sed Iovis: et alia multa sacrilega non parva.*

¹¹⁵ Ο Γέλλιος γράφει, πως με τον όρο “*mathematici*” εννοούνται κοινώς οι αστρολόγοι και οι Χαλδαίοι, πρβλ. Γέλλιος 1.9.6: *vulgus...quos gentilitio vocabulo “Chaldaeos” dicere oportet “mathematicos” dicit.*

¹¹⁶ Τερτυλλιανός, *De praescriptione haereticorum* 43. 1-3: *Notata sunt etiam commercia haereticorum cum magis quam plurimis, cum circulatoribus, cum astrologis, cum philosophis, curiositati scilicet deditis. [2] Quaerite et inuenietis ubique meminerunt. Adeo et de genere conuersionis qualitas fidei aestimari potest: doctrinae index disciplina est. [3] Negant Deum timendum: itaque libera sunt illis omnia et soluta.*

¹¹⁷ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 35.12: *Eadem officia dependunt et qui astrologos et haruspices et augures et magos de Caesarum capite consultant, quas artes ut ab angelis desertoribus proditas et a deo interdictas ne suis quidem causis adhibent Christiani. [13] Cui autem opus est perscrutari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur? Non enim ea mente de caris consulitur qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter servitutis.*

παρακλάδι της ειδωλολατρίας¹¹⁸. Αυτοί που πιστεύουν στην αστρολογία, εκτιμούν πως οι ζωές τους ρυθμίζονται από τις κινήσεις των αστεριών¹¹⁹ και έτσι, κατά αυτόν τον τρόπο, δε νιώθουν καμία ανάγκη να αναζητήσουν τον Κύριο¹²⁰.

Ο Αφρικανός Απολογητής δεν διακρίνει την αστρολογία¹²¹ από την αστρονομία. Ουσιαστικά, κρίνει, πως εφευρέτες αυτών των μαγικών τεχνών είναι οι δαίμονες, οι αποστάτες άγγελοι – εραστές των γυναικών¹²².

Ο Τερτυλλιανός φαίνεται να έχει επηρεαστεί από την Παλαιά Διαθήκη¹²³ και από την απόκρυφη Ιουδαϊκή παράδοση και, συγκεκριμένα, από το βιβλίο του Ενώχ¹²⁴, στα κεφάλαια εκείνα (6-8), όπου γίνεται λόγος για την ένωση των αγγέλων με τις θνητές γυναίκες και την μετέπειτα καταδίκη τους από τον Θεό¹²⁵. Ο Απολογητής χαρακτηρίζει τους δαίμονες ως *proditores*¹²⁶. Με τον χαρακτηρισμό αυτό δεν τους εννοεί ως «προδότες», αλλά ως «δασκάλους». Εκείνοι δίδαξαν στους ανθρώπους τις μαγικές

¹¹⁸ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.1: *Animaduertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias idololatriae. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus prouocauit defendens sibi perseuerantiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret...*

¹¹⁹ Ο Τερτυλλιανός στο έργο του *De cultu feminarum* (1.2.1) χαρακτηρίζει τον αστρολόγο ως *interpretes stellarum* (ερμηνευτή των αστεριών).

¹²⁰ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.1: *quorum nomina caelo inscripsit, quibus omnem dei potestatem addixit, quod propterea homines non putant deum requirendum praesumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi.*

¹²¹ Ο όρος «astrologus» απαντάται για πρώτη φορά στον Βάρωνα (*De lingua latina* 9.24) και έχει την ίδια σημασία με τον αστρονόμο. Διάκριση του όρου απαντάμε στον Κικέρωνα, πρβλ. *De divinatione* 1.12.85. Για περισσότερες πληροφορίες για τη διάκριση της αστρολογίας και της αστρονομίας, βλ. Cumont, F. (1912) *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York – London, σελ. 153 και Wendland, P. (1912) *Die hellenistisch – römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, Tübingen, σελ. 133.

¹²² Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.1: *unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos a deo.*

¹²³ Γεν 6.2.

¹²⁴ Ο ίδιος χαρακτηρίζει το βιβλίο του Ενώχ ως εμπνευσμένο από το Άγιο Πνεύμα, πρβλ. *De idololatria* 15.5: *spiritus sanctus...praececinuit per antiquissimum propheten Enoch.*

¹²⁵ Βλ. Bauckham, R. (1985) «The Fall of the Angels as the Source of Philosophy in Hermias and Clement of Alexandria», *Vig. Chr.* 39: 313-330.

¹²⁶ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.1.

τέχνες, την αστρολογία, την κατασκευή των όπλων, των κοσμημάτων κ.α¹²⁷. Οι πιστοί οφείλουν να αποδιώξουν τους αστρολόγους, όπως και τους αγγέλους που τους στηρίζουν¹²⁸.

Στη συνέχεια του *De idololatria* ο Λατίνος ρήτορας επισημαίνει τη σχέση της αστρολογίας και της μαγείας. Οι αστρολόγοι και οι μάγοι είναι σύμμαχοι¹²⁹, καθώς, αμφότεροι, είναι μαθητές των δαιμόνων. Οι μάγοι, υποστηρίζει, ήταν εκείνοι που ανακοίνωσαν την γέννηση του Χριστού¹³⁰. Ωστόσο, αυτό δεν τους κάνει αρεστούς, καθώς εξυπηρετούν τις διαβολικές τέχνες. Ο ίδιος, για να δικαιολογήσει τη βοήθεια των μάγων, τονίζει, πως η «επιστήμη» της αστρολογίας επιτρεπόταν μέχρι την εποχή του Ευαγγελίου, ώστε η γέννηση του Κυρίου να ήταν η τελευταία που θα προβλεπόταν από θεϊκά σημάδια. Για αυτό, άλλωστε, προσέφεραν στον Κύριο, τότε που ήταν βρέφος, σμύρνα, χρυσό και λίβανο, προμηνύοντας το τέλος της εγκόσμιας θυσίας και δόξας¹³¹. Στο σημείο αυτό, ο Τερτυλλιανός αποδέχεται τη δύναμη της αστρολογίας, καθώς οι μάγοι

¹²⁷ Ενώχ 8. Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 35.12 και *De cultu feminarum* 1.2.1. Ιουστίνος, *Απολογία* 2.4.5. Τατιανός, *Προς Έλληνας* 8.5: Ὑπόθεσις δὲ αὐτοῖς τῆς ἀποστασίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται. διάγραμμα γὰρ αὐτοῖς ἀστροθεσίας ἀναδείξαντες ὥσπερ οἱ τοῖς κύβοις παίζοντες, τὴν εἰμαρμένην εἰσηγήσαντο λίαν ἄδικον. Κλήμης Αλεξανδρεὺς, *Προφητικές εκλογές* 53.3 : ἀπέστη ἀπ’ αὐτοῦ εἰς καιρόν», τουτέστιν ἀνεβάλλετο τὴν εὕρεσιν εἰς τὴν ἀνάστασιν. ἦδει γὰρ τοῦτον εἶναι τὸν κύριον τὸν ἀναστησόμενον. ὁμοίως καὶ οἱ δαίμονες, ἐπεὶ καὶ Σολομῶνα ὑπώπτευσαν εἶναι τὸν κύριον, ἔγνωσαν δὲ μὴ εἶναι, ἀμαρτόντος αὐτοῦ. «νὺξ νυκτί·» πάντες οἱ δαίμονες ἔγνωσαν ὅτι κύριος ἦν ὁ ἀναστὰς μετὰ τὸ πάθος. ἤδη δὲ καὶ Ἐνώχ φησιν τοὺς παραβάντας ἀγγέλους διδάξαι τοὺς ἀνθρώπους ἀστρονομίαν καὶ μαντικὴν καὶ τὰς ἄλλας τέχνας.

¹²⁸ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.2: O diuina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantestestimonium reddunt ! Expelluntur mathematici, sicut angeli eorum.

¹²⁹ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.3: Scimus magiae et astrologiae inter se societatem.

¹³⁰ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.3 και Μ. Βασίλειος, *Ομιλία εις την εν Χριστώ γέννησιν* 5: Τοῦ δὲ Ἰησοῦ γεννηθέντος, φησὶν, ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας, ἐν ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως, ἰδοὺ μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν παρεγένοντο εἰς Ἱεροσόλυμα, λέγοντες· Ποῦ ἔστιν ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; Ἔθνος Περσικὸν οἱ μάγοι, μαντεῖαις καὶ ἐπαοιδίαις καὶ φυσικαῖς τισιν ἀντιπαθείαις προσέχοντες, καὶ περὶ τὴν τήρησιν τῶν μεταρσίων ἐσχολακότες.

¹³¹ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.4: At enim scientia ista usque ad euangelium fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde natiuitatem alicuius de caelo interpretetur. Nam et tus illud et myrram et aurum ideo infanti tunc domino obtulerunt quasi clausulam sacrificacionis et gloriae saecularis, quam Christus erat adepturus.

μπόρεσαν και ερμήνευσαν τα αστέρια, αλλά τονίζει, πως αυτό έγινε μόνο κατά βούληση του Κυρίου. Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, ο Αφρικανός ρήτορας προσθέτει, πως ο Κύριος όρισε τους μάγους να γυρίσουν στην πατρίδα τους από άλλο μονοπάτι και όχι από αυτό που ήρθαν, για να μπορέσουν να πετύχουν την μεταστροφή στο σωστό δρόμο και να εγκαταλείψουν την παλιά τους πορεία¹³².

Το παράδειγμα των μάγων οφείλουν να το ακολουθήσουν και οι υπόλοιποι. Συνεπώς, αυτοί πρέπει να εγκαταλείψουν τις μαγικές τέχνες και να οδηγηθούν στον δρόμο του Κυρίου¹³³. Ως *negativa exempla* (αρνητικά παραδείγματα) προβάλλει την αλαζονεία των μάγων, που εχθρεύτηκαν τον Μωυσή¹³⁴, και την απληστία του Σίμωνα του Μάγου¹³⁵.

Τέλος τονίζει, πως η αστρολογία αποτελεί παρακλάδι της μαγείας¹³⁶. Οποιος ασχολείται με αυτές τις τέχνες είναι καταδικασμένος και μακριά από τον δρόμο της σωτηρίας. Δεν μπορεί, άλλωστε, προσθέτει, να ελπίζει στη βασιλεία των ουρανών εκείνος που προσβάλλει με το χέρι ή το μαγικό του ραβδί τον ουρανό¹³⁷.

¹³² Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.5: *Quod igitur isdem magis somnium sine dubio ex dei uoluntate suggessit, ut irent in sua, sed alia, non qua uenerant, uia, id est, ne pristina secta sua incederent.*

¹³³ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.6.

¹³⁴ Πρβλ. Β΄ Τιμ 3.8 και Ιουστίνος, *Απολογία* 1.62.4: καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ὅτι μάγοι ἦσαν ἐξισοῦσθαι τῇ δυνάμει τῇ ἐνεργουμένη διὰ τοῦ πιστοῦ θεράποντος Μωυσέως ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔγνωμεν. καὶ Δαυεὶδ ὅτι Οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνιά εἰσιν εἶπεν, ἐπίστασθε. Ο Τερτυλλιανός καταδεικνύει το παράδειγμα του Μωυσή και στο έργο του *De anima* 57.7: *Corpora denique videbantur Pharaoni et Aegyptiis magicarum virgarum dracones; sed Mosei veritas mendacium devorat.*

¹³⁵ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.6: *Itaque magis praeceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et alia illa species magiae, quae miraculis operatur, etiam aduersus Moysen aemulata patientia dei traxit ad euangelium usque. Nam exinde et Simon Magus iamiam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suae etiam spiritum sanctum per manuum inpositionem enundinaret, maledictus ab apostolis de fide ieiectus est.*

¹³⁶ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.7: *Attamen cum magia punitur, cuius est species astrologia, utique et species in genere damnatur.*

¹³⁷ Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9.7: *Non potest regna caelorum sperare cuius digitus aut radius abutitur caelo.*

II. Νεκρομαντεία

Η κλασική παράδοση και η στάση των Πατέρων

Η νεκρομαντεία¹³⁸ αποτελεί ένα είδος μαγικής τέχνης, η οποία, όπως μαρτυρεί και η ονομασία (νεκρός – μαντεία) στηρίζεται στην επικοινωνία με τις νεκρές ψυχές. Απώτερος σκοπός του μάντη είναι να αλιεύσει χρήσιμες πληροφορίες από τον νεκρό¹³⁹.

Η αρχαιότερη αναφορά σκηνης νεκρομαντείας στην κλασική γραμματεία εντοπίζεται στο έργο του Ομήρου, την *Οδύσσεια*¹⁴⁰. Στη ραψωδία λ, τη γνωστή ως Νέκυια, ο Οδυσσέας λαμβάνει την εντολή από τη μάγισσα Κίρκη να κατέβει στον Άδη, προκειμένου να λάβει χρησμό από τον μάντη Τειρεσία και να μάθει από που πρέπει να περάσει, για να γυρίσει στην Ιθάκη. Ο ήρωας, αφού κόβει το λαιμό των προβάτων¹⁴¹, προσφέρει αίμα στη σκιά του μάντη και καρπώνεται τις πολύτιμες συμβουλές¹⁴². Το αίμα είναι εκείνο το στοιχείο που θα δώσει δύναμη στη ψυχή του νεκρού, ώστε να αποκαλύψει τα μελλούμενα. Ο Οδυσσέας αποκρούει με το σπαθί του τις υπόλοιπες διψασμένες για αίμα ψυχές και αφήνει τον μάντη να πιεί απερίσπαστος.

Συγκεκριμένα, στην αρχαία ελληνική παράδοση καταμαρτυρούνται πολλές περιπτώσεις νεκρομαντείας. Μάλιστα, στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν και τα λεγόμενα νεκρομαντεία (νεκυομαντεία), τα οποία ιδρύονταν συνήθως σε μέρη, τα οποία θύμιζαν είσοδο προς τον κάτω

¹³⁸ Ο κλασικός αρχαιοελληνικός όρος είναι νεκυομαντεία.

¹³⁹ Βλ. Headlam, W. (1902) «Ghost-Raising, Magic and the Underworld», CR 16: 52-61.

¹⁴⁰ Πρβλ. Όμηρος, *Οδύσσεια* 11 και Felton, D. (1999) *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity*, Austin, σελ. 36 και Johnston, S.I. (2005) «Delphi and the Dead» in Sarah Iles Johnston and Peter T. Struck, eds., *MantikB: Studies in Ancient Divination*, Leiden, σελ. 283–306.

¹⁴¹ Όμηρος, *Οδύσσεια* 11. 35-36: ἐλλισάμην, τὰ δὲ μῆλα λαβὼν ἀπεδειροτόμησα / ἐς βόθρον, ῥέε δ' αἶμα κελαINEΦές· αἶ δ' ἀγέροντο

¹⁴² Όμηρος, *Οδύσσεια* 11. 90- 149.

κόσμο, τον Άδη, τον κόσμο των νεκρών. Συνεπώς, σπηλιές, χάσματα γης, ποτάμια ή λίμνες (Αχερουσία λίμνη) που θεωρούνταν πύλες εισόδου στον Άδη, αλλά και σημεία από τα οποία ο νεκρός ανέβαινε στον πάνω κόσμο, για να απαντήσει στα ερωτήματα που του έθεταν, θεωρούνταν ιδανικοί χώροι για τα νεκρομαντεία.

Η δεύτερη σπουδαία μαρτυρία νεκρομαντείας στο χώρο της αρχαίας ελληνικής παράδοσης μαρτυρείται στο έργο του Αισχύλου, τους *Πέρσες* (472 π.Χ.). Εκεί, η βασίλισσα των Περσών Ατοσσα, με τη βοήθεια σοφών Περσών, καλεί το φάντασμα του νεκρού συζύγου της Δαρείου, συντετριμμένη από την νίκη των Ελλήνων¹⁴³. Στον Αισχύλο, άλλωστε, απαντάται για πρώτη φορά η σύνδεση των Περσών με την τέχνη της νεκρομαντείας. Αργότερα, ο Στράβωνας στα *περίφημα Γεωγραφικά* του υπογραμμίζει, πως η νεκρομαντεία υπήρξε αρχαία τέχνη των Περσών¹⁴⁴. Παράλληλα, ο δραματικός ποιητής Πύθων από την Κατάνη στο έργο του *Αγήν*, το οποίο παρουσίασε το 324 π.Χ. στο στρατόπεδο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αναφέρεται στην τέχνη των βάρβαρων μάγων να εγείρουν ψυχές¹⁴⁵.

Στην ελληνιστική περίοδο, ο Λουκιανός ο Σαμοσατεύς, μεγάλος σοφιστής και σατιρικός του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. στα έργα του *Περί πένθους*, *Κατάπλους* ή *Τύραννος*, *Χάρων* ή *Επισκοπούντες*, *Μένιππος* ή *Νεκρομαντεία*, *Νεκρικοί διάλογοι* θα καυτηριάσει και θα στηλιτεύσει

¹⁴³ Αισχύλος, *Πέρσες* 681- 842. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Eitrem, S. (1928) «The Necromancy of in the *Persae* of Aescylus», *SO* 6: 1-16· Alexanderson, B. (1967) «Darius in the *Persians*», *Erano* 65: 1-11· Snell, B. (1967) *Scenes from Greek Drama*, Berkeley, σελ. 57· Jouan, F. (1981) «L' evocation des morts dans la tragédie grecque», *RHR* 198: 403-421 και Belloni, L. (1982) «L' ombra di Dareio nei *Persiani* di Eschilo: La regalità degli Achaemenidi e il pubblico di Atene», *Orpheus* 3: 185 – 199.

¹⁴⁴ Στράβων, *Γεωγραφικά* 16.2.39: Πέρσαις οί μάγοι καί νεκρομάντεις καί ἔτι οί λεγόμενοι λεκανομάντεις καί ὕδρομάντεις, παρὰ δὲ τοῖς Ἀσσυρίοις οἱ Χαλδαῖοι, παρὰ δὲ τοῖς Ῥωμαίοις οἱ Τυρρηνικοὶ οἰωνοσκόποι.

¹⁴⁵ Πύθων, *Αγήν* Fr. 1. 5-8: ἐνταῦθα δὴ τῶν βαρβάρων τινὲς μάγοι ἰόρωντες αὐτὸν παγκάκως διακείμενον / ἔπεισαν ὥς ἄξουσιν τὴν ψυχὴν ἄνω / τὴν Πυθιονίκης ...

θέματα ανθρωπίνης συμπεριφοράς που αφορούν τον Κάτω Κόσμο και τα μυστικά της ζωής.

Στη λατινική γραμματεία πρώτος ο Κικέρωνας, στο ρητορικό του λόγο (50 π.Χ.) *In Vatinius*, θα κατηγορήσει τον Βατίνιο ως πυθαγόρειο νεκρομάντη που καλεί τις ψυχές των νεκρών χρησιμοποιώντας σπλάχνα παιδιών¹⁴⁶. Ο ίδιος στις *Tusculanae Disputationes*¹⁴⁷ το 44 π.Χ. θα αναφερθεί και σε επωδές που άδονταν στην λίμνη Avernus προκειμένου να εγερθούν οι ψυχές των νεκρών. Σκηνές νεκρομαντείας περιγράφει και ο Οράτιος¹⁴⁸, όπως και ο μεγάλος επικός ποιητής Βιργίλιος με την κατάβαση του Αινεία στον Κάτω Κόσμο¹⁴⁹. Ακολούθως, αποσπάσματα απαντάμε σε έργα του τραγωδού Σενέκα¹⁵⁰, στη *Thebais* του Στάτιου¹⁵¹, στα *Argonautica* του Βαλέριου Φλάκκου¹⁵² και στις *Metamorphoses* του Απουλήιου¹⁵³. Ωστόσο, στα *Pharsalia* του Λουκανού¹⁵⁴, ένα έργο που γράφτηκε περίπου το 65 μ.Χ.,

¹⁴⁶ Κικέρωνας, *In Vatinius* 14: *quae te tanta pravitas mentis tenuerit, qui tantus furor ut, cum inaudita ac nefaria sacra susceperis, cum inferorum animas elicere, cum puerorum extis deos manibus mactare soleas...* Για τις κατηγορίες κατά των νεοπυθαγορείων για την άσκηση νεκρομαντείας, βλ. Dickie, M.W. (1999) «The learned magician and the collection and transmission of magical lore», in *The world of ancient magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegia Institute at Athens 4-8 May 1997*, (ed.) Jordan, D.R., Bergen, σελ. 170-171.

¹⁴⁷ Κικέρωνας, *Tusculanae Disputationes* 1.16.37: *'Adsum atque advenio Acherunte vix via alta atque ardua Per speluncas saxi structas asperis pendentibus Maxumis, ubi rigida constat crassa caligo inferum,'... inde in vicinia nostra Avernus lacus, unde animae excitantur obscura umbra operta, imagines mortuorum, alto ostio Acheruntis, falso sanguine. has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucibus, laterum, pulmonum vi et figura potest. nihil enim animo videre poterant, ad oculos omnia referebant.* Ο Κικέρωνας αναφέρεται στον όρο ψυχομαντεία και στο έργο του *De divinatione* 1.132.

¹⁴⁸ Οράτιος, *Saturae* 1.8. Βλ. Ingallina, S. (1974) *Orazio e la magia*, Palermo.

¹⁴⁹ Βιργίλιος, *Aeneis* 6. Βλ. Spargo, J.W. (1934) *Virgil the Necromancer*, Cambridge· Clark, R.J. (1977) «Virgil, Aeneid 6.40ff and the Cumaean Sibyl's Cave, *Latomus* 36: 482-495 και Tarrant, R.J. (1982) «Aeneas and the Gates of Sleep», *CP* 77: 51-55.

¹⁵⁰ Σενέκας, *Oedipus* 559-563 και 567-568.

¹⁵¹ Στάτιος, *Thebais* 3.140-146 και 4. 503-504.

¹⁵² Βαλέριος Φλάκκος, *Argonautica* 1.

¹⁵³ Απουλήιος, *Metamorphoses* 2.

¹⁵⁴ Για τον βίο και τα έργα του Λουκανού, βλ. Ahi, F.M. (1976) *Lucan: An Introduction*, New York.

εντοπίζουμε την πληρέστερη και λεπτομερέστερη σκηνή νεκρομαντείας¹⁵⁵.

Ο Λουκανός περιγράφει την Εριχθώ¹⁵⁶ ως μια γριά, ωχρή και σκελετωμένη μάγισσα, η οποία κατοικεί σε άδειους τάφους, για να βρίσκεται σε άμεση επαφή με τις ψυχές των νεκρών¹⁵⁷. Είναι πανίσχυρη σε σημείο που τη φοβούνται και οι ουράνιοι θεοί¹⁵⁸. Ο στρατηγός Σέξτος Πομπήιος ζητά τη συνδρομή της μάγισσας, προκειμένου να πληροφορηθεί την έκβαση της επικείμενης μάχης με τον Καίσαρα. Η Εριχθώ αναζητά έναν νεκρό στρατιώτη, ο οποίος θα πρέπει να μπορεί να μιλήσει. Συνεπώς, αποφεύγει τα πτώματα εκείνων που είχαν τρυπηθεί στους πνεύμονες ή στο στόμα.

Στο έργο του Λουκανού καταγράφεται λεπτομερώς η διαδικασία που χρησιμοποιούσαν οι νεκρομάντεις της εποχής. Χαρακτηριστικά, στο συγκεκριμένο επεισόδιο διακρίνουμε αρχικά την επίκληση (*invocatio*) των χθόνιων δυνάμεων. Η Εριχθώ επικαλείται τις ολέθριες δυνάμεις του Κάτω Κόσμου, προκειμένου να πετύχει τον στόχο της¹⁵⁹. Έπειτα, ακολουθεί η αιτιολόγηση της επίκλησης (*narratio*). Το τέλος της επίκλησης συνοδεύουν οι δεήσεις (*preces*).

Η τεχνική της νεκρομαντείας γνώρισε τεράστια έξαρση την αυτοκρατορική εποχή στη Ρώμη. Οι ηγέτες στρέφονταν στους

¹⁵⁵ Πρβλ. Λουκανός, *Pharsalia* 6. 413-830. Για τη σκηνή της νεκρομαντείας στο έργο του Λουκανού, βλ. Bourgery, A. (1928) «Lucain et la magie», *REL* 6: 299 – 313· Fauth, W. (1975) «Die Bedeutung der Nekromantieszene in Lucans Pharsalia», *RhM* 118: 325 - 344· Baldini L. (1976) «Osservazioni sull' episodio magico del VI libro della Farsaglia di Lucano», *SIFC* 48: 140 – 199· Braund, S.H. (1989) «Lucan 6.715.» *CQ* 39: 275-276.

¹⁵⁶ Βλ. Gordon, R. (1987) «Lucan's Erichtho» in *Homo Viator. Classical Essays for John Bramble*, (ed.) Whitby, M., Hardie, P. and Whitby, M., Bristol, σελ. 231-241.

¹⁵⁷ Λουκανός, *Pharsalia* 6. 529-532.

¹⁵⁸ Πρβλ. Λουκανός, *Pharsalia* 6. 527-528: *Omne nefas superi prima iam voce precantis / concedunt carmenque timent audire secundum.*

¹⁵⁹ Λουκανός, *Pharsalia* 6. 695-701: *Eumenides Stygiumque nefas Poenaeque nocentum / et Chaos innumeros audum confundere mundos / et rector terrae, quem longa in saecula torquet / mors dilata deum; Styx et quos nulla meretur / Thessalis Elysios; caelum matremque perosa / Persephone, nostraeque Hecates pars ultima, per quam / manibus et mihi sunt tacitae commercia linguae*

νεκρομάντεις, προκειμένου να μάθουν στοιχεία και λεπτομέρειες για το μέλλον τους. Άλλωστε, τους ταλάνιζαν ζητήματα, όπως η απόκτηση πλούτου, οι ενδεχόμενες συνωμοσίες, το άγχος της εξουσίας κ.α¹⁶⁰. Πιο συγκεκριμένα, οι ιστορικές μαρτυρίες καταδεικνύουν ότι ο Νέρωνας ήταν ο αυτοκράτορας που κατέφευγε στην λύση της νεκρομαντείας περισσότερο από οιονδήποτε άλλο. Εκείνος καταδιωκόταν από τις Ερινύες και το φάντασμα της νεκρής μάνας του, της Αγριπίννας, την οποία ο ίδιος είχε φονεύσει¹⁶¹. Για να γλιτώσει από τα αιματηρά όνειρα επικαλέστηκε τη βοήθεια της περσικής μαγείας και του Τιριδάτη¹⁶², χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.

Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί το γεγονός, πως, ήδη, από την εποχή της Δημοκρατίας (*Res publica*) οι Ρωμαίοι υπήρξαν ανήσυχοι και κοιτούσαν με δυσπιστία τις εισαγόμενες λατρείες από την Ανατολή που συνδεόταν με την μαγεία και τους Χαλδαίους. Χαρακτηριστικό είναι και το ψήφισμα¹⁶³ της Συγκλήτου για τα Βακχανάλια (*senatus consultum de Bacchanalibus*) το 186 π.Χ., αλλά και η στάση του Πραιτόρα Κορνήλιου Ίσπαλου, ο οποίος καταδίωξε τους αστρολόγους, τους μάγους και τους Ιουδαίους από τη

¹⁶⁰ Σύμφωνα με τον Ogden στην τεχνική της νεκρομαντείας είχαν καταφύγει και άλλοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, όπως ο Αδριανός, ο Κόμμοδος, ο Δίδιος Ιουλιανός, ο Καρακάλλας και ο Ελαγάβαλος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τη σχετική μελέτη, Ogden, D. (2001) *Greek and Roman Necromancy*, Princeton and Oxford, σελ. 152-156. Ο Ευσέβιος Καισαρείας στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* μαρτυρεί, πως και οι τελευταίοι αυτοκράτορες, και συγκεκριμένα ο Βαλεριανός και ο Μαξέντιος στράφηκαν στην νεκρομαντεία, πρβλ. Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 7.10.

¹⁶¹ Σουητώνιος, *Nero* 34 και 46.

¹⁶² Ο Πλίνιος αναφέρει, πως ο Τιριδάτης υπήρξε μάγος από την Αρμενία, ο οποίος μύησε τον Νέρωνα στην νεκρομαντεία., πρβλ. Πλίνιος, *Naturalis Historia* 30.16-18: *mines immolare etiam gratissimum. Magus ad eum Tiridates venerat Armeniacum de se triumphum adferens et ideo provinciis gravis...mori, seque evocasse umbras ad percunctandum Homerum, quamam patria quibusque parentibus genitus esset, non tamen ausus profiteri, quid sibi respondisse diceret.*

¹⁶³ Βλ. *De bacchanalibus* ILS 18. Ο Λίβιος θεωρεί τα Βακχανάλια ως αποτέλεσμα της ηθικής εξαχρείωσης των Ρωμαίων, πρβλ. *Ab urbe condita* 39.8.

Ρώμη με τη δικαιολογία ότι εκμεταλλεύονταν ανόητα πνεύματα και ψυχές¹⁶⁴.

Αργότερα, ο αυτοκράτορας Αύγουστος θα απαγορεύσει ρητά τη χρήση της μαγείας και την νεκρομαντεία¹⁶⁵. Παράλληλα, στον Ρωμαίο βιογράφο Σουητώνιο διαβάζουμε, πως και ο αυτοκράτορας Δρούσος καταδίωκε και εκτελούσε αστρολόγους και μάγους¹⁶⁶. Την ίδια τακτική ακολούθησε και ο Σεπτίμιος Σεβήρος, ο οποίος δε δίσταζε να εκτελεί και τους πολίτες που συμβουλευόνταν τους Χαλδαίους και, γενικότερα, τους μάντεις¹⁶⁷.

Στην ύστερη εποχή η νεκρομαντεία θα αντιμετωπιστεί δραστικά από τον Κωνσταντίνο Β' με τον νόμο (354 μ.Χ.) *De maleficis et mathematicis et ceteris simulibus*¹⁶⁸. Ο ιστορικός Μαρκελλίνος τονίζει, πως οι παραβάτες των νόμων τιμωρούνταν με θάνατο¹⁶⁹.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας τήρησαν εχθρική στάση έναντι της νεκρομαντείας. Ορμώμενοι από το βιβλικό παράδειγμα της μάγισσας της Εν – Δωρ¹⁷⁰ δίδαξαν, πως οι νεκρομάντεις αποτελούν πειθήνια όργανα

¹⁶⁴ Πρβλ. Βαλέριος Μάξιμος, *Facta et Dicta Memorabilia* 1.3.3: Cn. Cornelius Hipalus praetor peregrinus M. Popilio Laenate L. Calpurnio coss. edicto Chaldaeos citra decimum diem abire ex urbe atque Italia iussit, levibus et ineptis ingeniis fallaci siderum interpretatione quaestuosam mendaciis suis caliginem iniciens. Idem Iudaeos, qui Sabazi Iovis cultu Romanos inficere mores conati errant, repetere domos suas coegit. Για την Ρωμαϊκή νομοθεσία κατά της μαγείας, βλ. Pharr, C. (1932) «The Interdiction of Magic in Roman Law», *TAPA* 63: 269-295 · Massoneau, E. (1934) *La magie dans l' antiquité romaine*, Paris, σελ. 136-261 · Barb, A.A. (1963) «The Survival of the Magic Arts», in Momigliano, A., ed., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, 100-125, Oxford · Gordon, R. (1999) «Imagining Greek and Roman Magic», In Flint et al. 1999: 159-275 και Rives, J. (2006) «Magic, Religion and Law: The Case of the Lex Cornelia de sicariis et veneficiis», in C. Ando, J. Rüpke, *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart, σελ. 47-68.

¹⁶⁵ Δίων Κάσσιος 56.23.

¹⁶⁶ Σουητώνιος, *Tiberius* 63.1 και Τάκιτος, *Annales* 2.27-32.

¹⁶⁷ Πρβλ. SHA, *Septimius Severus* 15: Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consuluisse, interemit, praecepitque suspectans unumquemque idoneum imperio, cum ipse parvulos adhuc filios haberet idque dici ad his vel crederet vel audiret, qui sibi augurabantur imperium.

¹⁶⁸ *De maleficis: Theodosian code* 9.16.4.

¹⁶⁹ Μαρκελλίνος 19.12.14-15.

¹⁷⁰ Οι Πατέρες της Εκκλησίας χρησιμοποίησαν το συγκεκριμένο χωρίο, για να καταπολεμήσουν και να καταδείξουν την ματαιότητα των μαγικών τεχνών. Για περισσότερες πληροφορίες για τη στάση των Πατέρων έναντι του συγκεκριμένου επεισοδίου, βλ. Klostermann, E. (1912) *Origen, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa*

των βδελυρῶν δαιμόνων. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στη Βίβλο, πως, μετά τον θάνατο του Σαμουήλ, ο Σαούλ έντρομος από τον ορατό κίνδυνο των Φιλισταίων στράφηκε με προσευχές στον Κύριο. Όμως, ο Κύριος δεν του απάντησε και ο βασιλιάς ανυπόμονος διέταξε να του βρουν μια γυναίκα που να μπορεί να επικοινωνήσει με τα πνεύματα. Οι αξιωματούχοί του πρότειναν την νεκρομάντισσα της Εν – Δωρ¹⁷¹. Ο Σαούλ στράφηκε στη γυναίκα και της ζήτησε να του φέρει το πνεύμα του Σαμουήλ, προκειμένου να τον συμβουλευτεί για την επικείμενη μάχη. Ο Σαμουήλ οργισμένος με τον Σαούλ του προφήτησε τον θάνατο του ιδίου και των υιών του.

Λατίνοι και Έλληνες Πατέρες εμπνεύστηκαν από το βιβλικό επεισόδιο του Σαούλ, προκειμένου να ξετυλίξουν τη διδασκαλία τους για την νεκρομαντεία. Ο Ιουστίνος¹⁷², ο Ζήνων Βερόνας¹⁷³, ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων¹⁷⁴, ο Αυγουστίνος¹⁷⁵ και ο Δρακόντιος¹⁷⁶ υποστηρίζουν ότι η νεκρομάντισσα κατάφερε να εγείρει τη ψυχή του Σαμουήλ από το βασίλειο των νεκρών και όχι έναν δαίμονα. Άλλωστε, κρίνουν πως δε θα μπορούσε ποτέ ένας δαίμονας να προφητεύσει το μέλλον, καθώς δε διαθέτει προφητικές ικανότητες. Πιθανότατα, όπως υποστηρίζει ο

über die Hexe von Endor, Bonn και Smelik, K.A.D. (1979) «The Witch of Endor: I Samuel 28 in Rabbinic and Christian Exegesis till 800 A.D.», VC 33: 160-178.

¹⁷¹ Πρβλ. Α' Βασ 28.5-7: καὶ εἶδεν Σαουλ τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἐφοβήθη, καὶ ἐξέστη ἡ καρδιά αὐτοῦ σφόδρα. καὶ ἐπηρώτησεν Σαουλ διὰ κυρίου, καὶ οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῷ κύριος ἐν τοῖς ἐνυπνίοις καὶ ἐν τοῖς δήλοις καὶ ἐν τοῖς προφήταις. καὶ εἶπεν Σαουλ τοῖς παισὶν αὐτοῦ Ζητήσατέ μοι γυναῖκα ἐγγαστρίμυθον, καὶ πορεύσομαι πρὸς αὐτήν καὶ ζητήσω ἐν αὐτῇ· καὶ εἶπαν οἱ παῖδες αὐτοῦ πρὸς αὐτόν Ἴδου γυνὴ ἐγγαστρίμυθος ἐν Αενδωρ.

¹⁷² Πρβλ. Ιουστίνος, *Προς Τρύφωνα Ιουδαῖον Διάλογος* 105 (PG 6.721).

¹⁷³ Ζήνων Βερόνας, *Tractatus* 1.14.4 (PL 11.376).

¹⁷⁴ Αμβρόσιος, *Expositio Evangelii Secundum Lucam* 1.33 (PL 15.1547).

¹⁷⁵ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* 2.3 και *De doctrina Christiana* 2.22.35.

¹⁷⁶ Δρακόντιος, *Carmen de Deo* 2.1.324 (PL 60.797).

Αυγουστίνος¹⁷⁷, ο Σαμουήλ με εντολή Κυρίου εμφανίστηκε στη μάγισσα προκειμένου να προφητεύσει το θάνατο του Σαούλ.

Από την άλλη πλευρά, πολλοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς και Πατέρες¹⁷⁸ αρνήθηκαν την ιδέα, πως μπορεί μια μάντισσα να εγείρει τη ψυχή ενός δικαίου και πιστού ανθρώπου, όπως του Σαμουήλ. Άλλωστε, ο διάβολος, κατ' αυτούς, δεν μπορεί να είναι ισχυρότερος των ανθρώπων του Θεού. Τα πνεύματα του κακού δεν μπορούν να έχουν επιρροή στους πιστούς και άγιους ανθρώπους, όταν εκείνοι βρίσκονται εν ζωή, θα μπορούν μετά θάνατον; Ο Κύριος, σύμφωνα με εκείνους, αν ήθελε να απαντήσει στον Σαούλ, θα έστελνε έναν προφήτη ή ένα σημάδι· σε καμιά περίπτωση δε θα χρησιμοποιούσε μια νεκρομάντισσα. Πολύ πιθανόν ο διάβολος να πήρε την μορφή του Σαμουήλ, καθώς εκείνος μπορεί να λάβει την μορφή ακόμα και ενός φωτεινού αγγέλου¹⁷⁹. Επίσης, τονίζεται πως η μαντική τέχνη αποτελεί πρακτική των ειδωλολατρών που λατρεύουν δαιμονικές θεότητες. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Λακτάντιος, ο οποίος γράφει ότι η νεκρομαντεία αποτελεί αποκύημα της πανουργίας των δαιμόνων, προκειμένου να παραπλανήσουν και να εξαπατήσουν το ανθρώπινο γένος¹⁸⁰.

Η νεκρομαντεία καταδικάστηκε από το σύνολο των εκκλησιαστικών συγγραφέων και Πατέρων, με το αιτιολογικό ότι οι μάγοι και οι μάντεις είναι ανίκανοι να ερμηνεύσουν κατά αυτόν τον τρόπο την αθανασία της

¹⁷⁷ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* 2.3 και *De cura gerenda pro mortuis* 15.18.

¹⁷⁸ Τερτυλλιανός, *De Anima* 57.8, Φιλάστριος, *Liber de Haeresibus* 26.1, Ψευδο - Αυγουστίνος, *Quaestiones Veteri et Novi Testamenti* 27, Βέδας, *primam partem Samuhelis libri* 256 και Ραβανός Μαύρος, *De magicis artibus* (PL 110.1099).

¹⁷⁹ Πρβλ. Β' Κορ 11.14.

¹⁸⁰ Λακτάντιος, *Divinae Institutiones* 2.17 και *Epitome Divinarum Institutionum* 28. Για τη συγκεκριμένη διδασκαλία, βλ. Schneider, C. (1954) *Geistesgeschichte des antiken Christentums*, Munich, σελ. 537-538 και De Jong, K.H.E. (1948) *De magie bij de Grieken en de Romenien*, Haarlem, σελ. 156-157.

ψυχής. Εκτός αυτού, οι τελετές νεκρομαντείας ταυτίστηκαν με παγανιστικές τελετές που αποσκοπούσαν στο κάλεσμα του δαίμονα.

III. Υδρομαντεία

Ο Ισίδωρος Σεβίλλης στο έργο του *Etymologiae*¹⁸¹ δίνει τον ορισμό της υδρομαντείας. Η υδρομαντεία αποτελούσε ένα είδος μαντικής τέχνης. Κατά την άσκησή της, ο υδρομάντης αφού τοποθετούσε μια λεκάνη με νερό, καλούσε τους δαίμονες να προφητεύσουν το μέλλον¹⁸².

Τη δαιμονική τέχνη της υδρομαντείας κατέκρινε, νωρίτερα, ο Αυγουστίνος. Συγκεκριμένα, στο έργο του *De civitate Dei* αναφέρεται στον θρυλικό βασιλιά της Ρώμης, Νουμά Πομπίλιο¹⁸³. Ο Νουμάς Πομπίλιος κατέφευγε στην υδρομαντεία¹⁸⁴, για να δει εντός του ύδατος τις εικόνες και τις τερατουργίες των δαιμόνων. Ο Αυγουστίνος συμπληρώνει, επικαλούμενος τον πολυμαθή Βάρωνα, πως η υδρομαντεία έχει τις ρίζες της στην Περσία¹⁸⁵.

Αργότερα, στα μέσα του ενάτου αιώνα, ο Ραβανός Μαύρος θα αναλύσει την υδρομαντεία¹⁸⁶, ως δαιμονική τέχνη, στο έργο του *De magicis*

¹⁸¹ Πρβλ. Ισίδωρος Σεβίλλης, *Etymologiae*, 8.9.12: *Hydromantii ab aqua dicti. Est enim hydromantia in aquae inspectione umbras daemonum evocare*. Για την καταδίκη της μαγείας στα έργα του Ισίδωρου της Σεβίλλης, βλ. Carpin, A. (2004) *Angeli e demòni nella sintesi patristica di Isidoro di Siviglia*, Bologna, σελ. 133-153.

¹⁸² Για την τελετουργία της υδρομαντείας, βλ. Summers, M. (1946) *Witchcraft and Black Magic*, New York, σελ. 77 και Βακαλούδη, Αν. (1999) «Demonic – Mantic Practices – the Implication of the Theurgists and Their Power of Submission in the Early Byzantine Empire» in *Byzantinoslavica* 60 (1) σελ. 90.

¹⁸³ Ο Νουμάς Πομπίλιος (750 - 672 π.Χ.) υπήρξε μυθικός βασιλιάς της Ρώμης μετά τον θάνατο του Ρωμύλου.

¹⁸⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 7.35: *Nam et ipse Numa,...., hydromantian facere compulsus est, ut in aqua uideret imagines deorum uel potius ludificationes daemonum, aquis audiret, quid in sacris constituere atque obseruare deberet*.

¹⁸⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 7.35: *Quod genus diuinationis idem Varro a Persis dicit allatum*.

¹⁸⁶ Ραβανός Μαύρος, *De magicis artibus*, PL 110. 1096.

*artibus*¹⁸⁷. Ο ίδιος καταλήγει, πως οι δαίμονες ελλοχεύουν πίσω από την υδρομαντεία.

Ο ιερός Αυγουστίνος, κλείνοντας το κεφάλαιο για την υδρομαντεία, τονίζει, πως, όποιος αποκρούει κάθε σχέση και επαφή με τους βδελυρούς δαίμονες, ας μην αφήνει τον έαυτό του να τρομοκρατείται από την καταραμένη δεισιδαιμονία, αλλά ας αναγνωρίσει την αληθινή θρησκεία, δια της οποίας οι δαίμονες αποβάλλουν το πρόσωπίο τους και νικούνται¹⁸⁸.

IV. Καιρικά φαινόμενα

Αποτελεί γεγονός πως οι άνθρωποι από την εποχή ακόμη της κλασικής αρχαιότητας προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να δαμάσουν τα στοιχεία της φύσης¹⁸⁹. Ο καιρός αποτελούσε πάντοτε τον αστάθμητο παράγοντα, ο οποίος έπληττε κυρίως τους αγρότες¹⁹⁰. Δέσμιοι της δεισιδαιμονίας και των προκαταλήψεων κατέφευγαν σε ξόρκια, μαγικά φορέματα, αντικείμενα¹⁹¹ και πολύτιμους λίθους¹⁹² προκειμένου να

¹⁸⁷ Το *De magicis artibus* γράφτηκε πιθανόν το 842 μ.Χ. και αποτελεί έναν πλήρη οδηγό για τις κατηγορίες των μάγων και των μάντεων που υπήρχαν από την αρχαιότητα μέχρι τα χρόνια του Ραβανού.

¹⁸⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 7.35: *Qui ergo uitam nec modo habere uult piam, talibus sacris quaerat aeternam; qui autem cum malignis daemonibus non uult habere societatem, non superstitionem, qua coluntur, noxiam pertimescat, sed ueram religionem, qua produntur et uincuntur, agnoscat.*

¹⁸⁹ Βλ. McCartney, E. (1924a). "Magic and the Weather in Classical Antiquity 1." *Classical Weekly* 18: 154-157 · Kingsley, P. (1995) *Ancient Philosophy, Mystery and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition*, Oxford, σελ. 422 · Harris, E.L. (1998) *Ancient Egyptian Divination and Magic*, Memphis, σελ. 11-14 και Collins, D. (2008) *Magic in the Ancient Greek World*, Oxford, σελ. 53.

¹⁹⁰ Ager, B.K. (2010) *Roman Agricultural Magic*, Michigan [A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Classical Studies) in The University of Michigan], σελ. 58.

¹⁹¹ Η μάγισσα Παμφίλη προβλέπει μια ισχυρή καταιγίδα κοιτάζοντας ένα λυχνάρι, πρβλ. Απουλήσιος, *Metamorphoses* 2.11-12: *...iam vespera lucernam intuens Pamphile "Quam largus" inquit "imber aderit crastino" et percontanti marito qui comperisset istud respondit sibi lucernam praedicere. Quod dictum ipsius Milo risu secutus: "Grandem" inquit "istam lucernam Sibyllam pascimus, quae cuncta caeli negotia et solem ipsum de specula candelabri contuetur."* Ad haec ego

κατευνάσουν τις δυνάμεις της φύσης. Δε δίσταζαν να παρατηρούν ακόμα και τις κινήσεις των άστρων¹⁹³ και τη συμπεριφορά των ζώων¹⁹⁴. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα κατά τα οποία μπορούσαν να καταπραΰνουν μια θύελλα καλύπτοντας το γεύμα με κόκκινο φόρεμα¹⁹⁵. Στα Γεωπονικά διαβάζουμε πως με την ανάρτηση δερμάτων φώκιας, ύαινας ή κροκοδείλου απομάκρυναν το φονικό χαλάζι. Το ίδιο συνέβαινε και με την εγκατάσταση ξύλινων τάυρων μπροστά στην οικία¹⁹⁶. Στο ίδιο έργο¹⁹⁷ αναφέρονται και μέθοδοι για την αποτροπή της κακοκαιρίας.

Οι συγκεκριμένες πρακτικές δεν αποσκοπούσαν σε αρνητικά και επιβλαβή φαινόμενα, αλλά αποζητούσαν την εμφάνιση του ηλίου. Σε όλα αυτά ας μην λησμονηθεί και το φυλακτό που απομάκρυνε τους κεραυνούς και τις αστραπές. Αυτό ήταν φτιαγμένο από κρεμμύδια, τρίχες

subiciens: "Sunt" aio "prima huiusce divinationis experimenta; nec mirum, licet modicum igniculum et minibus.

¹⁹² Για τη χρήση των πολύτιμων λίθων ως φυλακτά, βλ. Taub, L. (2002) *Ancient meteorology: astronomy and weather prediction in the Roman period*, Rome και Πιπεράκης, Σπ. (2011) *Αστρολογία και Ιατρική: Θεωρία και πράξη στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, σελ. 184.

¹⁹³ Βλ. Ager, B.K. (2010) 58-152.

¹⁹⁴ Πρβλ. Πλίνιος, *Naturalis Historia* 8.102: *Milia praeterea, utpote cum plurimis animalibus eadem natura rerum caeli quoque observationem et ventorum, imbrium, tempestatum praesagia alia alio modo dederit, quod persequi inmensum est, aequae scilicet quam reliquam cum singulis hominum societatem. siquidem et pericula praemonent non fibris modo extisque, circa quod magna mortalium portio haeret, sed alia quadam significatione. ruinis imminentibus musculi praemigrant, aranei cum telis primi cadunt. auguria quidem artem fecere apud Romanos et sacerdotum collegium vel maxime sollemne.*

¹⁹⁵ Παλλάδιος 1.35.1. Πιθανόν το κόκκινο χρώμα να λειτουργεί ως υποκατάστατο του αίματος.

¹⁹⁶ Πρβλ. Γεωπονικά 1.14.7: *Πάλιν ἐὰν ἐν τῷ χωρίῳ περιαγάγῃς ὑαίνης ἢ κροκοδείλου ἢ φώκης δέρμα, καὶ τοῦτο πρὸ πυλῶν τῆς οἰκίσεως ἀναρτήσῃς, οὐ πεσεῖται χάλαζα. Εἰ δὲ καὶ κλειδιά πολλὰ διαφόρων οἰκημάτων κύκλῳ τοῦ χωρίου ἐν σχοινίοις ἀπαρτήσῃς, παρελεύσεται ἡ χάλαζα. Κἂν ταύρους ἀναστήσῃς ἐπὶ τῶν δωμάτων ξυλίνους, ὠφελήσεις σφόδρα.*

¹⁹⁷ Πρβλ. Γεωπονικά 1.14.6: *Γυνή ἔμμηνος δειξάτω τὰ αἰδοῖα αὐτῆς χαλάζῃ, καὶ ἀποστρέφει· ὁμοίως δὲ τὴν τοιαύτην θεάν καὶ πᾶν θηρίον φεύγει. Καὶ παρθένου ῥάκος τὸ πρῶτον λαβών, ἀνὰ μέσον τοῦ χωρίου χῶσον, καὶ οὔτε ἡ ἄμπελος, οὔτε τὰ σπέρματα ὑπὸ χαλάζῃς ἀδικηθήσεται. Καὶ ἀπὸ δέρματος φώκης ἱμάντος ἀπαρτηθέντος ἐκ μιᾶς τῆς περιφανοῦς ἀμπέλου, οὐ γίνεται βλάβη ἀπὸ χαλάζῃς, ὥς ἰστορεῖ Φιλόστρατος ἐν τῷ ἱστορικῷ. Φασὶ δὲ τινες, ὅτι κάτοπτρον ἐὰν ἐπιδείξῃς τῷ ἐπικειμένῳ νέφει, παρελεύσεται ἡ χάλαζα.*

και μικρά ψάρια¹⁹⁸. Την σύνθεσή του την είχαν καταμαρτυρήσει στον Νουμά ο Πίκος και ο Φαύνος¹⁹⁹, τραγόμορφες δαιμονικές θεότητες των δασών.

Συμπληρωματικά, ο Λατίνος συγγραφέας Γέλλιος²⁰⁰ είχε ακούσει πως η καύση της κεφαλής και του λαιμού ενός χαμαιλέοντα μπορεί να προκαλέσει βροχές και αστραπές²⁰¹.

Ωστόσο, υπήρχαν ακόμα και λίθοι, οι οποίοι είχαν μαγικές ιδιότητες. Χαρακτηριστικά, ο ίασπις μπορούσε να προκαλέσει βροχές και να απομακρύνει την ξηρασία²⁰². Επίσης, υπήρχε ο *lapis manalis* των Ρωμαίων, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στους αγρότες, καθώς είχε την δυνατότητα να φέρνει βροχές ευεργετικές για τα χωράφια και τις σοδειές²⁰³.

Βέβαια, οι αρχαίοι δεν πίστευαν μόνο, πως η δύναμη ή η οργή των θεών προκαλεί καταστροφικά καιρικά φαινόμενα ούτε ότι είναι αρκετή η μαγική ικανότητα ενός λίθου. Βυθισμένοι στη δεισιδαιμονία παραδίδονταν σε αρχαίους μύθους. Στην Μαυριτανία μάλιστα υπήρχε ένας λόφος στις παρυφές του οποίου, υποστήριζαν κάτοικοι της περιοχής, πως είχε ταφεί ο Ανταίος²⁰⁴. Οι ίδιοι μαρτυρούσαν πως, κάθε φορά που

¹⁹⁸ Πλούταρχος, *Νουμάς* 15: καὶ τὸν ἐπὶ τοῖς κεραυνοῖς ἐκδιδάξαι καθαρμόν, ὃς ποιεῖται μέχρι νῦν διὰ κρομμύων καὶ τριχῶν καὶ μαινίδων.

¹⁹⁹ Πλούταρχος, *Νουμάς* 15. Ο Πίκος και ο Φαύνος θεωρούνταν προστάτες της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και των δασών. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Berens, E.M. (1900) *Myth and Legends of Ancient Greece and Rome*, London, σελ. 182.

²⁰⁰ Γέλλιος, *Noctes Atticae* 10.12.3.

²⁰¹ Γέλλιος, *Noctes Atticae* 10.12.3: *Item aliud ultra humanam fidem: caput et collum chamaeleontis si uratur ligno, quod appellatur "robur", imbres et tonitrus fieri derepente, idque ipsum usu venire.*

²⁰² Πρβλ. Ορφείας, *Λιθικά* 268-271: Καὶ γλαφυρὴν κομίσας ἐαρόχροον αἴκεν ἰασπιν / ἱερά τις ῥέζη, μακάρων ἰαίνεται ἦτορ, / καὶ οἱ καρφαλέας νεφέλαις κορέσουσιν ἀρούρα / ἦδε γὰρ αὐχμηρῆσιν ἄγει πολὺν ὄμβρον ἀρούραις.

²⁰³ Βλ. Mely, F. (1896-1899) *Les lapidaires de l' Antiquité et du Moyen Age*, Paris, 2.39. Για περισσότερες πληροφορίες για την μαγική ικανότητα των λίθων, βλ. Mc Cartney, E.S. (1925) «Magic and the Weather in Classical Antiquity», *The Classical Weekly* 18: 163-166.

²⁰⁴ Μυθικός γίγαντας, γιος του Ποσειδώνα και της Γης. Ο ίδιος ήταν βασιλιάς της Λιβύης και προκαλούσε σε πάλη όποιον ξένο περνούσε την χώρα του και τον νικούσε, καθώς ήταν αήττητος χάρι στην επαφή του με τη γη. Τον Ανταίο νίκησε ο Ηρακλής

σκάπτεται μέρος του λόφου, ξεσπά τρομερή καταιγίδα μέχρι να ξαναγέμισε με χώμα ο τόπος²⁰⁵.

Ο Χριστιανισμός ήρθε να λυτρώσει και να αποδεσμεύσει τον αμαθή όχλο από τη δεισιδαιμονία. Οι Εθνικοί, εσφαλμένα, απέδιδαν διάφορα καιρικά φαινόμενα στις διαθέσεις των θεοτήτων τους²⁰⁶. Με την εξαπλωση του Χριστιανισμού τη θέση του κεραυνοβόλου Δία, τον οποίο θεωρούσαν δαμαστή του καιρού, καταλαμβάνει ο Θεός των Χριστιανών²⁰⁷. Εκείνος μπορεί να προκαλέσει ή να αποτρέψει τη βροχή²⁰⁸, τις αστραπές, τους ανέμους και το χιόνι. Έχει επίσης τη δυνατότητα να μεταβάλλει τα καιρικά φαινόμενα. Ο Ιησούς, άλλωστε, κατάφερε να απομακρύνει τη θύελλα και να επαναφέρει την ηρεμία²⁰⁹.

Οι Λατίνοι Πατέρες, στα συγγράμματά τους, προβάλλουν την κυριαρχία του Κυρίου πάνω στα καιρικά φαινόμενα. Ο Τερτυλλιανός υποστηρίζει πως ο Θεός των Χριστιανών είναι ο Κύριος των καιρικών φαινομένων²¹⁰. Οι Χριστιανοί²¹¹ προσεύχονται και οι ίδιοι στον Θεό για βροχοπτώσεις ή για την εμφάνιση του ηλίου. Παράλληλα, ο Κυπριανός δε θα διστάσει να υποστηρίξει πως η καταφορά του ουρανού οφείλεται στην υπέρμετρη αμαρτία των ανθρώπων, η οποία εγείρει την οργή του Κυρίου²¹². Την ίδια στάση τηρεί και ο Κλήμης Ρώμης²¹³. Ο Ιερώνυμος, ωστόσο, προσθέτει πως και οι άγιοι έχουν τη θεία δύναμη να απομακρύνουν και να αντιστρέψουν τα άσχημα καιρικά φαινόμενα. Ο

σηκώνοντας τον από το έδαφος, πρβλ. Υγίνος, *Fabula* 31 και Λουκανός, *Pharsalia* 4.590κεξξ.

²⁰⁵ Πομπώνιος Μέλας 3.10.

²⁰⁶ Morgan, M. H. (1901). «Greek and Roman Rain-Gods and Rain-Charms», *TAPA* 32: 83-109.

²⁰⁷ Λευ 26.4-5.

²⁰⁸ Δτ 11.17. Ψλ. 135.7.

²⁰⁹ Πρβλ. Μτ. 8.26: λέγει αὐτοῖς, Τί δειλοὶ ἐστε, ὀλιγόπιστοι; τότε ἐγερθεὶς ἐπετίμησεν τοῖς ἀνέμοις καὶ τῇ θαλάσῃ, καὶ ἐγένετο γαλήνη μεγάλη. οἱ δὲ ἄνθρωποι ἐθαύμασαν λέγοντες, Ποταπὸς ἐστὶν οὗτος ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ θάλασσα αὐτῷ ὑπακούουσιν;

²¹⁰ Τερτυλλιανός, *De oratione* 29.

²¹¹ Κυπριανός, *Ad Demetrianum* 20.

²¹² Κυπριανός, *Ad Demetrianum* 8.

²¹³ Κλήμης Ρώμης, *Recognitiones* 4.27.

ίδιος συντάσσει την ιστορία του άγιου Ιλαρίωνα και αναφέρει πως ο άγιος απομάκρυνε ένα πελώριο κύμα σχηματίζοντας τρεις φορές το σημείο του Σταυρού στην άμμο²¹⁴. Την ίδια διδασκαλία απαντάμε αργότερα και στον αρχιεπίσκοπο Λυώνος, Αγόβαρδο, ο οποίος στο έργο του *De Grandine et Tonitruis*²¹⁵ στηλιτεύει τις μαγικές πρακτικές των Εθνικών και κηρύττει ως κύριο των καιρικών μεταβολών τον Ένα και Μοναδικό Θεό.

Ωστόσο, οι Εθνικοί, αντιδρώντας και μισώντας τους Χριστιανούς, συνήθιζαν να τους προσάπτουν κατηγορίες για διάφορες φυσικές καταστροφές. Συνεπώς, σύμφωνα με εκείνους, οι Χριστιανοί ήταν υπεύθυνοι για κάθε καταστροφή που έπληττε την Ρώμη ή για όποια κακοτυχία συνέβαινε στους Εθνικούς. Χαρακτηριστικά, ο Τερτυλλιανός²¹⁶ διακωμωδεί την κατάσταση γράφοντας, περιπαιχτικά, πως οι Χριστιανοί είναι υπεύθυνοι για την υπερχείλιση του Τίβερη, για το γεγονός πως τα νερά του Νείλου δεν αγγίζουν τα χωράφια, για την κίνηση του ουρανού κ.α. Την τάση των Εθνικών, να αποδίδουν ευθύνες για τις φυσικές καταστροφές στους Χριστιανούς, στηλιτεύει και ο Αφρικανός απολογητής Αρνόβιος. Ο ίδιος ειρωνεύεται τις κατηγορίες των Εθνικών, οι οποίοι μέμφονται τους Χριστιανούς για την χαλαζόπτωση, την έλλειψη δημητριακών, την ξηρασία, την έναρξη των πολέμων κ.ο.κ.²¹⁷ Τους άδικους ψόγους των Εθνικών θα κατακρίνει και ο ιερός Αυγουστίνος στο έργο του *De Civitate Dei*, ο οποίος υποστηρίζει καυστικά, πως, μέχρι και για

²¹⁴ Πρβλ. Ιερώνυμος, *Vita Sancti Hilarionis Eremitae*, PL. 23. 29.

²¹⁵ Αγόβαρδος, *De Grandine et Tonitruis*, PL. 104. 148.

²¹⁶ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 40.2: *Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim Christianos ad leonem!*

²¹⁷ Αρνόβιος, *Adversus nationes* 1.3: *Sed pestilentias, inquiunt, et siccitates, bella, frugum inopiam, locustas, mures et grandines resque alias noxias, quibus negotia incursantur humana, dii nobis important iniuriis vestris atque offensionibus exasperati - Si in rebus perspicuis et nullam desiderantibus defensionem non stoliditatis esset diutius inmorari, ostenderem profecto replicatis prioribus saeculis, mala ista quae dicitis non esse incognita, non repentinas et postquam gens nostra felicitate donari huius vocaminis meruit inrupisse has labes et infestare coepisse discriminum varietate mortalia. 4. Si enim nos sumus in causa et in nostri criminis meritum excogitatae sunt hae pestes, unde novit antiquitas miseriarum haec nomina, unde bellis significatum dedit?...*

την βροχή, ευθύνονται οι Χριστιανοί²¹⁸. Οποιαδήποτε κακοκαιρία συνέβαινε οι Εθνικοί συνήθιζαν να ουρλιάζουν: *Christianos ad leones!*²¹⁹

Ο Δίων ο Κάσσιος, ο Ρωμαίος ιστορικός, αναφέρει μια χαρακτηριστική ιστορία, η οποία καταδεικνύει την δύναμη της προσευχής²²⁰. Το 174 μ.Χ. ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων, Μάρκος Αυρήλιος διεξήγαγε σφοδρό πόλεμο με την σκληροτράχηλη γερμανική φυλή των Κουάδων. Ο Δίων υποστηρίζει πως ο ίδιος ο Θεός έδωσε τη νίκη στους Ρωμαίους²²¹. Αναλυτικά, οι Κουάδοι είχαν περικυκλώσει τους Ρωμαίους και περίμεναν να τους καταβάλει η ζέστη και η δίψα²²². Όταν οι Ρωμαίοι είχαν καταβληθεί από το τρομερό κάμα του ηλίου και δεν μπορούσαν να πολεμήσουν άλλο, τότε ξαφνικά εμφανίστηκαν σύννεφα και ξέσπασε δυνατή βροχή που δρόσισε και ξεδίψασε τους πολεμιστές. Ο Δίων υποστήριξε²²³ πως ο Μάρκος Αυρήλιος είχε ζητήσει τη βοήθεια ενός Αιγυπτίου μάγου, Αρνούφι, ο οποίος κάλεσε δαίμονες και τον αέριο Ερμή.

Ο Ξιφιλίνος, ο επιτομιστής του Δίωνα του Κάσσιου, αντιτίθεται στην ιστορία του Κάσσιου και υποστηρίζει πως στις τάξεις του στρατού υπήρχε ένα τάγμα Χριστιανών, το αποκαλούμενο, έπειτα, «κεραυνοβόλο τάγμα», οι προσευχές του οποίου προκάλεσαν την βροχή. Μάλιστα, ο ίδιος υποστηρίζει πως ο Κάσσιος ψεύδεται εσκεμμένα²²⁴. Εκείνος, μάλιστα,

²¹⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 2.3: *Pluvia defit, causa Christiani sunt*.

²¹⁹ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 40.

²²⁰ Βλ. Fowden, G. (1987) «Pagan versions of the rain miracles of 172* AD», *Historia* BAND XXXVI/I, Stuttgart, σελ. 84-94.

²²¹ Δίων Κάσσιος 71.8: καὶ κινδύνους Μάρκος ὑπέταξεν· ἐπὶ δὲ τοὺς καλουμένους Κουάδους καὶ πόλεμος αὐτῷ συνέστη μέγας καὶ νίκη παράδοξος εὐτυχήθη, μᾶλλον δὲ παρὰ θεοῦ ἐδωρήθη.

²²² Δίων Κάσσιος 71.8: ἐπέσχον, προσδοκῆσαντές σφας ῥαδίως ὑπὸ τε τοῦ καύματος καὶ ὑπὸ τοῦ δίψους αἰρήσειν, πάντα δὲ τὰ πέριξ διαλαβόντες ἀπέφραξαν, ὅπως μηδαμόθεν ὕδωρ λάβωσι.

²²³ Δίων Κάσσιος 71.9: καὶ γάρ τοι λόγος ἔχει Ἀρνούφιν τινα μάγον Αἰγύπτιον συνόντα τῷ Μάρκῳ ἄλλους τέ τινας δαίμονας καὶ τὸν Ἑρμῆν τὸν ἄεριον ὅτι μάλιστα μαγανείαις τισὶν ἐπικαλέσασθαι καὶ δι' αὐτῶν τὸν ὄμβρον ἐπισπάσασθαι.

²²⁴ Δίων Κάσσιος 71.9: ταῦτα μὲν περὶ τούτων ὁ Δίων φησὶν, ἔοικε δὲ ψεύδεσθαι, εἴτε ἐκὼν εἴτε ἄκων. οἶμαι δὲ τὸ πλέον ἐκὼν· καὶ πῶς γὰρ οὐ, ὅστις οὐκ ἠγνόει τὸ τάγμα τῶν στρατιωτῶν τὸ κεραυνοβόλον ἰδίως καλούμενον (ἐν γὰρ τῷ τῶν λοιπῶν καταλόγῳ καὶ

υπογραμμίζει πως οι κεραυνοί και οι αστραπές δεν έπληξαν καθόλου τους Χριστιανούς παρά μόνο τους βαρβάρους.

Χαρακτηριστική είναι και η ιστορία του αγίου Πορφυρίου, του επισκόπου της Γάζης. Ο Μάρκος Διάκονος καταμαρτυρεί το θαύμα του αγίου. Όταν στυγνή ξηρασία έπληξε τη Γάζα, οι Εθνικοί άρχισαν να κατακρίνουν και να κατηγορούν ως υπεύθυνο τον άγιο Πορφύριο. Μάλιστα, προσεύχονταν και στον θεό Μαρνά, τον προστάτη της βροχής. Για επτά μέρες έψαλλαν ύμνους και θυσίαζαν, μα χωρίς αποτέλεσμα²²⁵... Οι Χριστιανοί συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Πορφύριο και τον παρακάλεσαν με ταπεινότητα να τους βοηθήσει. Ο Πορφύριος δέχτηκε και με αυστηρή νηστεία και προσευχές προς τον Κύριο ήρθε η πολυπόθητη βροχή²²⁶.

αὐτοῦ μνημονεύει), ὅπερ ἀπ' οὐδεμιᾶς ἑτέρας αἰτίας (οὐδὲ γὰρ ἄλλη τις λέγεται) ἢ ἀπὸ τοῦ κατὰ τὸνδε συμβάντος τὸν πόλεμον οὕτω προσηγορεύθη. ὁ καὶ αἴτιον τότε τοῖς τε Ῥωμαίοις τῆς σωτηρίας ἐγένετο καὶ τοῖς βαρβάροις τῆς ἀπωλείας, ἀλλ' οὐχ ὁ Ἀρνούφις ὁ μάγος· οὐδὲ γὰρ μάγων συνουσίαις καὶ γοητείαις ὁ Μάρκος χαίρειν ἰστόρηται. ἔστι δὲ ὁ λέγω τοιοῦτον. τάγμα ἦν τῷ Μάρκῳ (καλοῦσι δὲ τὸ τάγμα οἱ Ῥωμαῖοι λεγεῶνα) τῶν ἀπὸ Μελιτηνῆς στρατιωτῶν· εἰσὶ δὲ τὸν Χριστὸν πρεσβεύοντες ἅπαντες.

²²⁵ πρβλ. Μάρκος Διάκονος, Βίος Αγίου Πορφυρίου Επισκόπου Γάζης 3.19: Συναχθέντες δὲ οἱ τῆς εἰδωλομανίας εἰς τὸ Μαρνεῖον, πολλὰς θυσίας καὶ εὐχὰς ἐποιοῦν τούτου ἕνεκεν· ἔλεγον γὰρ τὸν Μαρνᾶν κύριον εἶναι τῶν ὄμβρων, τὸν δὲ Μαρνᾶν λέγουσιν εἶναι τὸν Δία. Ὡς δὲ ἐπέμενον ἡμέρας ἑπτὰ λέγοντες ὕμνους καὶ ἐξερχόμενοι ἔξω τῆς πόλεως εἰς τόπον καλούμενον προσευχῆς, ὀλιγορήσαντες ἀνεχώρησαν ἐπὶ τὰ ἴδια ἔργα μὴδὲν ἀνύσαντες

²²⁶ Μάρκος Διάκονος, Βίος Αγίου Πορφυρίου Επισκόπου Γάζης 3.20: Πεισθεὶς δὲ ὁ ὁσιος καὶ κηρύξας νηστείαν ἐκέλευσεν πάντας ἀφ' ἑσπέρας συναχθῆναι εἰς τὴν ἀγίαν ἐκκλησίαν, ἵνα ἐκεῖ τὴν ἀγρυπνίαν ἐπιτελέσωμεν. Ἐποιήσαμεν δὲ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς εὐχὰς τριάκοντα καὶ τοσαύτας γονυ-κλισίας ἐκτὸς τῶν χορῶν καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων. Πρωίας δὲ γενομένης, λαβόντες τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου σταυροῦ, προηγουμένου ἡμῶν, ἐξήλθομεν μετὰ ὕμνων ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν τὴν ἀπὸ δυσμῶν τῆς πόλεως, ἣν λέγουσι κτίζειν τὸν ἀγιώτατον καὶ μακαριώτατον Ἀσκληπᾶν τὸν ἐπίσκοπον, τὸν πολλοὺς διωγμοὺς ὑπομείναντα ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, οὗτινος ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἀναγέγραπται ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς. Γενόμενοι οὖν ἐν τῇ εἰρημένῃ ἐκκλησίᾳ κάκεῖ εὐχὰς τοσαύτας ἐποιήσαμεν, κάκειθεν ἐξελθόντες ἐπορεύθημεν ἐπὶ τὸ ἅγιον μαρτύριον τοῦ ἐνδόξου μάρτυρος Τιμοθέου, ἐν ᾧ ἀπόκεινται καὶ ἄλλα τίμια λείψανα Μαΐουρος μάρτυρος καὶ Θεῆς ὁμολογητρίας, κάκεῖ τοσαύτας εὐχὰς καὶ γονυκλισίας ποιήσαντες ὑπεστρέψαμεν εἰς τὴν πόλιν, ποιήσαντες ἐν τῇ ὁδῷ τρεῖς εὐχὰς καὶ τρεῖς γονυκλισίας. Γενόμενοι δὲ περὶ τὴν πύλην εὔραμεν αὐτὴν κεκλεισμένην (ἦν δὲ ὥρα ἐνάτη)· οἱ γὰρ τῆς εἰδωλομανίας βουλόμενοι διασκεδάσαι τὸν λαὸν τοῦτο πεποιήκασιν, ἵνα μὴ πληρώσωμεν τὴν λιτάνειον. Ὡς δὲ ἐμείναμεν ὥρας δύο πρὸ τῆς πύλης καὶ οὐδεὶς ὁ ἀνοίγων, ὁρῶν ὁ θεὸς τὴν ὑπομονὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὰς οἰμωγὰς καὶ τὰ ἄφατα δάκρυα, μάλιστα τοῦ ὁσίου ἀνδρός, σπλαγχνισθεὶς ὡς ἐπὶ τοῦ μεγάλου Ἡλίου τοῦ

Οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς απέρριψαν και καταδίκασαν την τάση των Εθνικών να στρέφονται στους δικούς τους θεούς για τον έλεγχο των καιρικών φαινομένων. Σύμφωνα με τη διδασκαλία τους Δημιουργός και Κύριος των καιρικών φαινομένων είναι ο Ένας και Μοναδικός Θεός γι' αυτό και οι Χριστιανοί οφείλουν να προσεύχονται μόνο στον Κύριο.

Προσευχές προς τον Κύριο για την καταπολέμηση της ξηρασίας δεν λείπανε και στον Μεσαίωνα, μα και στα μεταγενέστερα χρόνια²²⁷. Χαρακτηριστικά στην μελέτη του C. Wordsworth²²⁸ διαβάζουμε για λιτανείες της αγγλικής εκκλησίας τον 16^ο αιώνα που αποσκοπούσαν στο έλεος του Κυρίου για βροχή²²⁹:

[Pro Pluvia Petenda]

Deus in quo vivimus et sumus,
pluviam nobis tribue congruentem,
ut, praesentibus subsidiis sufficienter adiuti,
sempiterna fiducialius appetamus.

προφήτου κινεῖ ἄνεμον νότον, καὶ γίνεται συννεφὴς ὁ οὐρανὸς καὶ ἄρχονται ἀστραπαὶ καὶ βρονταὶ γίνεσθαι ἅμα τῷ δῶναι τὸν ἥλιον καὶ καταφέρεται πολὺς ὄμβρος.

²²⁷ Αρχαίες φυλές, όπως οι Ινδιάνοι της Αμερικής και οι ιθαγενείς της Αφρικανικής Ηπείρου, ακόμα και στη σύγχρονη εποχή προσεύχονται στους θεούς τους για τον έλεγχο του καιρού, βλ. Gonzales – Wippler, M. (2004) *The Complete Book of Spells, Ceremonies and Magic*, New York, σελ. 262-265.

²²⁸ Wordsworth, C. (1901) *Ceremonies and Processions of the Cathedral Church of Salisbury*, Cambridge, σελ. 125.

²²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bailey, H. (1847) *Rituale Anglo-Catholicum*, London, σελ. 75κεξ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η στάση της Ρωμαϊκής πολιτείας έναντι της μαγείας

1. Ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο του 3ου αιώνα μ.Χ. μέχρι πτώσεως Ρώμης το 410 μ.Χ.

Ο Χριστιανισμός, τον 3ο μ.Χ. αιώνα, εποχή πολιτικής και θρησκευτικής αναταραχής, θα γνωρίσει τρομερούς διωγμούς. Η μεταβολή της θρησκευτικής πολιτικής των αυτοκρατόρων εναντίον των Χριστιανών οφειλόταν, προφανώς, στην αυξανόμενη επιρροή του Χριστιανισμού στα διάφορα κοινωνικά στρώματα της αυτοκρατορίας²³⁰.

Το ρωμαϊκό κράτος, αν και υπήρξε ανεκτικό στις ποικίλες λατρείες των υπηκόων του, εντούτοις φάνηκε ιδιαίτερα σκληρό προς τους χριστιανούς²³¹. Τους τρεις πρώτους αιώνες έγιναν επίσημα δέκα διωγμοί κατά των Χριστιανών. Στους διωγμούς αυτούς πολλοί Χριστιανοί μαρτύρησαν για την πίστη τους, όμως η Εκκλησία δεν κατέρρευσε. Αντιθέτως, η σύγκρουση της έδωσε μεγαλύτερη δύναμη, καθώς ενισχύθηκε το αυτοσυναισθήμα της χριστιανικής κοινότητας. Ο Χριστιανισμός άσκησε μεγάλη επίδραση σε όλα τα κοινωνικά στρώματα της αυτοκρατορίας. Οι άνθρωποι, καταπονημένοι από τα εφήμερα βάσανα και την ματαιότητα των λατρειών της Ανατολής και της θρησκείας του αρχαίου κόσμου, στράφηκαν με λαχτάρα σε μια πίστη που

²³⁰ Kyle, D.G. (2001) *Spectacles of Death in Ancient Rome*, London, σελ. 256 και Ermatinger, J. (2007) *Daily Life of Christians in Ancient Rome*, New York, σελ. 127.

²³¹ Για τις αιτίες των διωγμών κατά των Χριστιανών, βλ. Croix, G.E.M. De Ste (2005) *Ο Χριστιανισμός και η Ρώμη: Διωγμοί, Αιρέσεις και Ήθη*, (μτφρ.) Κράλλη, Ι., Αθήνα, σελ. 27-117.

υπόσχονταν την ουράνια ευτυχία. Οι ελπίδες και οι προσδοκίες των ανθρώπων μετατοπίστηκαν προς τη μέλλουσα ζωή.

Ο Δέκιος (249 – 253 μ.Χ.) επιδίωξε την ενίσχυση της επίσημης ρωμαϊκής θρησκείας ως παράγοντα ενότητας της αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα, διέταξε τη συμμετοχή όλων των υπηκόων της σε γενική θυσία. Οι Χριστιανοί, τηρώντας με ευλάβεια τη χριστιανική διδασκαλία, αρνήθηκαν να συμμορφωθούν στα αυτοκρατορικά διατάγματα²³² και για αυτό το λόγο διώκονταν ως *religio illicita*²³³. Ο διωγμός που ξέσπασε την εποχή του Δεκίου θα συνεχιστεί και επί του διαδόχου του Τριβωριανού Γάλλου (253 μ.Χ.), αλλά και του Λικίνιου Βαλεριανού (253 – 260 μ.Χ.) με θύματα πολλούς αθώους Χριστιανούς.

Αργότερα, ύστερα από δεκαετίες αναρχίας και πολέμων, εσωτερικών και εξωτερικών, ο Διοκλητιανός, ως νέος αυτοκράτορας (284 μ.Χ.) θα αποκαταστήσει για ένα χρονικό διάστημα την τάξη στην αυτοκρατορία και θα αντιμετωπίσει με επιτυχία τους εξωτερικούς εχθρούς της Ρώμης²³⁴. Ο κόσμος είχε κουρασθεί από το αίμα και τις σφαγές και επιζητούσε την αποκατάσταση της ειρήνης και της ευημερίας. Άλλωστε, κύριος στόχος του νέου αυτοκράτορα ήταν η ανόρθωση και η ενίσχυση του κράτους. Για αυτόν τον λόγο η δραστηριότητά του στράφηκε προς τρεις κατευθύνσεις: θέλησε να ενισχύσει την αυτοκρατορική εξουσία, να μεταρρυθμίσει τις μεθόδους κυβέρνησης του κράτους και να ανανεώσει τον στρατό. Αν και απολυταρχικός, αποφάσισε να προχωρήσει σε τολμηρές διοικητικές αλλαγές μοιράζοντας την εξουσία. Η μεταβολή του διοικητικού συστήματος ανταποκρινόταν, κυρίως, στην ανάγκη άμεσης παρέμβασης

²³² Οι Χριστιανοί θεωρούσαν τους Εθνικούς θεούς ως δαίμονες, πρβλ. Ψλ. 95. 4-5 και βλ. Trombley, F.R. (2001) *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, vol. I, Leiden, σελ. 98.

²³³ Βλ. Guterman, S.L. (1951) *Religious Toleration and Persecution in Ancient Rome*, London, σελ. 141 και Boer, H.R. (1976) *A Short History of the Early Church*, Michigan, σελ. 44.

²³⁴ Για την κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την άνοδο του Διοκλητιανού στην εξουσία, βλ. Rostovtzeff, M. (1928) *A History of the Ancient World, vol. II, Rome*, (tr.) Duff, J.D. Oxford, σελ. 315- 317 και Williams, St. (2000) *Diocletian and the Roman recovery*, London, σελ. 15-24.

του στρατού και καλύτερης φύλαξης των συνόρων. Ο ίδιος, για να επιτύχει την ενότητα στην αυτοκρατορία, θέλησε να προβάλλει την επίσημη ρωμαϊκή θρησκεία και να ανακόψει την εξάπλωση του Χριστιανισμού²³⁵. Για αυτό τον λόγο υπήρξε δυσμενώς διατεθειμένος κατά των ανατολικών θρησκειών, τις οποίες θεωρούσε επικίνδυνες για την ενότητα της αυτοκρατορίας. Πράγματι, ο ίδιος εξέδωσε τέσσερα διατάγματα κατά του Χριστιανισμού²³⁶.

Η τακτική, ωστόσο, των διώξεων δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα, γι' αυτό και ο ίδιος ο Γαλέριος εξέδωσε στη Σαρδική το πρώτο διάταγμα με το οποίο επέτρεπε στους χριστιανούς υπηκόους του να ασκούν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις (311 μ.Χ.). Αυτό το διάταγμα αποτέλεσε το πρότυπο του Διατάγματος των Μεδιολάνων.

Ο Διοκλητιανός κυβέρνησε το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και έδωσε τη διοίκηση του δυτικού σ' έναν από τους ικανότερους στρατηγούς του, τον Βαλέριο Μαξιμιανό. Οι δύο αυτοί αυτοκράτορες, που πήραν τον τίτλο του *Αυγούστου*, παραχώρησαν στη συνέχεια τη διοίκηση ενός μέρους από τις περιοχές που κυβερνούσαν σε δύο συνάρχοντες: ο Διοκλητιανός στον Γαλέριο και ο Μαξιμιανός στον Κωνσταντίο το Χλωρό. Οι δύο συνάρχοντες έφεραν τον τίτλο του *Καίσαρα* και ορίστηκε πως θα διαδέχονταν τους προϋστάμενους αυτοκράτορες σε περίπτωση θανάτου ή ανικανότητας εξαιτίας προχωρημένης ηλικίας. Έτσι η εξουσία μοιράστηκε σε τέσσερα διαφορετικά κέντρα. Στην Ανατολή, Αύγουστος ήταν ο Διοκλητιανός με έδρα τη Νικομήδεια της Βιθυνίας και Καίσαρας ο Γαλέριος με έδρα το Σίρμιο, στη σημερινή Σερβία. Παράλληλα, στη Δύση

²³⁵ Βλ. Fox, R.L. (1987) *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second AD to the Conversion of Constantine*, London, σελ. 453.

²³⁶ Harris, W.V. (2005) *The Spread of Christianity in the First Four Centuries*, New York, σελ. 88. Τέλος στους διωγμούς των Χριστιανών θα θέσει ο Γαλέριος, μετά από υποδείξεις του Λικίνιου, με διάταγμα που εκδόθηκε το 311 στην Νικομήδεια.

Αύγουστος ήταν ο Μαξιμιανός με έδρα το Μιλάνο στην Ιταλία και Καίσαρας ο Κωνσταντίνος ο Χλωρός με έδρα τους Τρεβήρους στη Γαλατία.

Το σύστημα αυτό ονομάστηκε Τετραρχία²³⁷ και πέτυχε να διατηρήσει προς στιγμή την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας. Η Ρώμη ήταν θεωρητικά η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και παρέμεινε η έδρα της Συγκλήτου που είχε υποβιβαστεί σε σημείο να ασκεί τα καθήκοντα δημοτικού συμβουλίου της πρωτεύουσας. Χαρακτηριστικά, ο αυτοκράτορας τη διατηρούσε ως κατάλοιπο του παρελθόντος παρά ως ζωντανό θεσμό. Ο ίδιος εξακολουθούσε να θεωρείται η ανώτατη μορφή εξουσίας του κράτους και, πλέον, έπαυε να είναι απλώς ένας «κανονικός» άνθρωπος, αλλά γινόταν οριστικά «κύριος και Θεός». Πιο συγκεκριμένα, η σταδιακή συγκέντρωση των εξουσιών στο πρόσωπο του αυτοκράτορα επικυρώθηκε με την υιοθέτηση από τον Διοκλητιανό του πρωτοκόλλου της αυλής των Σασανιδών βασιλέων της Περσίας. Ο αυτοκράτορας έγινε απροσπέλαστος για τους υπηκόους του, στις εμφανίσεις του φορούσε το διάδημα και την πορφύρα και επέβαλλε την προσκύνηση. Τόσο αυτός, όσο και ο Μαξιμιανός, συνδέονταν με συγκεκριμένους θεούς. Ως ανώτατη εξουσία, ο Διοκλητιανός συνδεόταν με τον Δία, τον πατέρα των θεών, και ο Μαξιμιανός με τον Ηρακλή, λόγω των «ηράκλειων» κατορθωμάτων του²³⁸. Η συγκέντρωση όλων των εξουσιών σ' ένα πρόσωπο άλλαξε ουσιαστικά το πολιτειακό σύστημα του Αυγούστου. Μετέβαλε δηλαδή την Ηγεμονία (*Principatus*) σε Απόλυτη Μοναρχία (*Dominatus*). Ο πρώτος πολίτης του κράτους (*princeps*) έγινε τώρα απόλυτος μονάρχης (*dominus*)²³⁹.

Αυτές οι στρατιωτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις που απέβλεπαν στην ανόρθωση και στην ενίσχυση της αυτοκρατορίας είχαν ως

²³⁷ Βλ. Rees, R. (2004) *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh.

²³⁸ Η επικράτηση του Χριστιανισμού, την εποχή του Κωνσταντίνου, θα δώσει τέλος στο συγκεκριμένο σύστημα. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Mackay, Chr.S. (2007) *Αρχαία Ρώμη – Στρατιωτική και πολιτική ιστορία*, (μτφρ.) Ζαννή Δ., Αθήνα, σελ. 393.

²³⁹ Βλ. Mousourakis, G. (2007) *A Legal History of Rome*, New York, σελ. 135.

αποτέλεσμα να αυξηθούν οι κρατικές δαπάνες και να επιβαρυνθεί περαιτέρω ο λαός που χειμαζόταν –ήδη- από την εποχή των εμφυλίων πολέμων. Η οικονομική δυσχέρεια είχε ως απότοκο την έξαρση της βίας και της εγκληματικότητας.

Στην κυριολεξία, εκείνη την εποχή, κυριαρχούσε ένας απολυταρχικός ηγεμόνας που είχε οργανώσει το κράτος, με σκοπό να υπηρετεί τους σκοπούς της κυβέρνησης.

Ωστόσο, το σύστημα της Τετραρχίας δεν έδωσε λύση στα προβλήματα της αυτοκρατορίας· αντίθετα, ενίσχυσε τους ανταγωνισμούς και πρόβαλε τις φιλοδοξίες των συναρχόντων. Για είκοσι χρόνια, αφότου αποσύρθηκε από την εξουσία ο Διοκλητιανός (305 μ.Χ.) μέχρι και την πλήρη επικράτηση του Κωνσταντίνου, οι διάδοχοι και οι συνάρχοντές τους αλληλοεξοντώνονταν. Μέσα από τις συγκρούσεις αναδείχθηκε ο Κωνσταντίνος²⁴⁰. Εκείνος διαδέχτηκε στην εξουσία τον πατέρα του, Κωνσταντίο Χλωρό, ως Καίσαρας των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας.

Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να εγκαθιδρύσει μια μοναδική κρατική θρησκεία και, παράλληλα, να στηρίξει σε αυτήν την αυτοκρατορική εξουσία. Εκείνος, έδωσε απολυταρχικότερο χαρακτήρα στο πολίτευμα απ' ό,τι ο Διοκλητιανός. Υποβάθμισε τον ρόλο της Συγκλήτου, η οποία μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και έμεινε ένα τιμητικό σώμα χωρίς εξουσία. Παράλληλα, ο ίδιος, ως αυτοκράτορας, δεν ήταν πλέον ο θεός για τους υπηκόους του αλλά ο εκλεκτός του θεού που κυβερνούσε με τη θεία χάρη (ἐλέω Θεοῦ μοναρχία).

Το 311 μ.Χ. ο Λικίνιος είχε αποκτήσει τον έλεγχο της Ανατολής. Ύστερα από την επικράτηση του Κωνσταντίνου στη Δύση, ο Λικίνιος αποφάσισε να επισημοποιήσει τη συμφωνία μαζί του και τον Φεβρουάριο του ίδιου

²⁴⁰ Burckhardt, J. (1983) *The Age of Constantine the Great*, New York.

έτους συναντήθηκαν στο Μιλάνο, όπου ο Λικίνιος νυμφεύτηκε την αδελφή του Κωνσταντίνου, Κωνσταντία²⁴¹.

Αργότερα, με κοινή απόφαση του Κωνσταντίνου και του Λικίνιου καθιερώθηκε απόλυτη ελευθερία στην επιλογή λατρείας για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Το Διάταγμα των Μεδιολάνων, γνωστό και ως Διάταγμα της ανεξιθρησκίας, υπογράφηκε στην αρχή στο Μιλάνο (Μεδιόλανα) το Φεβρουάριο του 313 μ.Χ. και είχε ισχύ για τους κατοίκους του δυτικού τμήματος²⁴². Μερικούς μήνες αργότερα έγινε αποδεκτή η ίδια απόφαση και για τους κατοίκους του ανατολικού τμήματος, στη Νικομήδεια της Βιθυνίας. Μ' αυτό το διάταγμα δεν υφίστατο πλέον καμία διάκριση μεταξύ των χριστιανών και μη χριστιανών υπηκόων της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος με μια σειρά από ενέργειες προέβαλε και ευνόησε το Χριστιανισμό.

Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος, για να επιτύχει τις πολιτικές του επιδιώξεις, την ισχυροποίηση της απόλυτης μοναρχίας και τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας, θέλησε να μεταφέρει το κέντρο των αποφάσεων στην Ανατολή. Ήδη από το 321 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος είχε αρχίσει να απομακρύνεται με διαρκώς μεγαλύτερη αποφασιστικότητα και συνέπεια από την αρχαία θρησκεία και να στρέφεται στον Χριστιανισμό²⁴³. Χρειαζόταν, λοιπόν, μια νέα πρωτεύουσα με νέους πνευματικούς προσανατολισμούς, νέα ήθη και νέα στρατηγική σημασία. Η Κωνσταντινούπολη, δημιουργήθηκε ως μια Νέα Ρώμη, μια νέα πόλη, η οποία, όπως μαρτυρεί ο πρώτος μεγάλος χριστιανός ιστορικός ο Ευσέβιος Καισαρείας, δεν είχε κληιδωθεί από το βδέλυγμα της ειδωλολατρίας²⁴⁴.

²⁴¹ White, C. (2011) *The Emergence of Christianity: Classical Traditions in Contemporary Perspective*, New York, σελ. 97.

²⁴² Για το κείμενο του διατάγματος πρβλ. Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum* 48 και Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 10.5.

²⁴³ Βλ. Καραγιαννόπουλος, Ι. (2001) *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη, σελ. 69.

²⁴⁴ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 6.

Η «Νέα Ρώμη»²⁴⁵, όπως στην αρχή ονομάστηκε η καινούργια πρωτεύουσα, οικοδομήθηκε στο Βυζάντιο. Τα εγκαίνια της Νέας Ρώμης, που μετά από λίγο έγινε ευρύτατα γνωστή με το όνομα «Κωνσταντίνου-πόλις», έγιναν στις 11 Μαΐου του 330 μ.Χ. Για τον μέσο επίσκοπο της εποχής του Κωνσταντίνου, ο θρίαμβος του Χριστιανισμού σήμαινε τη νίκη του αυστηρού μονοθεϊσμού κατά της πολυθεΐας²⁴⁶.

Ο Κωνσταντίνος πεθαίνει στις αρχές του 337 μ.Χ. Από τους γιους του ο Κωνσταντίνος Β΄ κυβερνούσε την Ισπανία, τη Γαλατία και τη Βρετανία και ο Κωνσταντίνος την Ανατολή. Εκείνοι ένιωθαν την ανάγκη να συνεχίσουν την κληρονομιά του πατέρα τους βοηθώντας την Εκκλησία να ξεριζώσει τα λανθασμένα πρότυπα. Χαρακτηριστικά, ο Κωνσταντίνος υπήρξε πολέμιος της ειδωλολατρίας και απαγόρευσε τις θυσίες κλείνοντας πολλούς ναούς της αρχαίας θρησκείας. Ωστόσο, ο ίδιος δέχτηκε την επιρροή του αρειανισμού.

Ο Ιουλιανός²⁴⁷, που διαδέχθηκε στο θρόνο τον Κωνσταντίνο, ήταν υποστηρικτής ειδωλολατρικών θεολογικών αντιλήψεων. Με την καθιέρωση πλούσιων παγανιστικών εορτών και την εξύψωση της κοινωνικής θέσης των παγανιστών ιερέων, ο Ιουλιανός προσπάθησε να αναδείξει την αρχαία θρησκεία²⁴⁸. Η ελληνική παιδεία του και το γεγονός της δολοφονίας του πατέρα του από τον Κωνσταντίνο ήταν λόγοι που τον απομάκρυναν από το Χριστιανισμό²⁴⁹. Ο Ιουλιανός αποστρεφόταν την άνοδο του Χριστιανισμού που παραμέριζε σταδιακά την ελληνική θρησκευτική και πολιτιστική παράδοση²⁵⁰. Ελάχιστα όμως πέτυχε στην διάρκεια της σύντομης αυτοκρατορικής του θητείας. Πέθανε χωρίς να

²⁴⁵ Spielvogel, J.J. (2012) *Western Civilization*, Boston, σελ. 181.

²⁴⁶ Brown, P. (1998) *Ο Κόσμος της Υστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, (μτφρ.) Σταμπόγλη, Ε., Αθήνα, σελ. 96.

²⁴⁷ Βλ. Bowersock, G.W. (1978) *Julian the Apostate*, New York.

²⁴⁸ Βλ. Smith, R. (1995) *Julian's Gods: Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, London.

²⁴⁹ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 22.5.

²⁵⁰ Brown (1998) σελ. 100.

καταφέρει την αναζωογόνηση της εθνικής θρησκείας μιμούμενος τις πρακτικές και την οργάνωση των χριστιανών. Ο ίδιος καταγράφηκε στην χριστιανική ιστοριογραφία με την προσωνυμία Παραβάτης ή Αποστάτης.

Ο τέταρτος αιώνας τελείωσε με την πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού. Ο Θεοδόσιος²⁵¹ υπήρξε υποστηρικτής του Χριστιανισμού. Με διάταγμά του ο Χριστιανισμός - εκτός από νόμιμη θρησκεία - έγινε επίσημη θρησκεία του κράτους (380 μ.Χ.). Παράλληλα, με μια σειρά διαταγμάτων κατάφερε πλήγματα κατά των Εθνικών, όπως ονομάζονταν οι οπαδοί της αρχαίας θρησκείας. Έθεσε εκτός νόμου τις αρχαίες λατρείες, αφαίρεσε τις περιουσίες από τα αρχαία ιερά και τέλος κατάργησε και τους Ολυμπιακούς αγώνες (392 μ.Χ.).

Ο Θεοδόσιος, πριν πεθάνει, χώρισε την αυτοκρατορία στα δύο και τη μοίρασε στους δύο γιούς του. Το δυτικό κομμάτι της (οι περιοχές από τη Βρετανία και την Ισπανία μέχρι το Ρήνο, την Ιλλυρία, την Μεγάλη Σύρτη και το Μαγκρέμπ) θα διοικούνταν από τον μικρότερο γιο του, τον Ονώριο, ενώ το ανατολικό κομμάτι της (οι περιοχές από την Ιλλυρία και το Δούναβη ως την Αρμενία τη Συρία και την Αίγυπτο) από τον μεγαλύτερο γιο του, Αρκάδιο. Αυτός ήταν και ο τελευταίος διαχωρισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και η καθιέρωσή της ως νέα πρωτεύουσα είχε ως αποτέλεσμα τον εξελληνισμό του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους. Σε αυτό συνέβαλε η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά και η πληθυσμιακή υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στο χώρο της Ανατολής, εκεί όπου η πολιτιστική παράδοση των ελληνιστικών χρόνων ήταν ακόμα έκδηλη.

Στο δυτικό μέρος η εμφάνιση των Ούννων και των Γότθων²⁵² (από το 370 μ.Χ) θα επιφέρει σημαντικές ανακατατάξεις στον ευρύτερο χώρο,

²⁵¹ Βλ. Williams, St. (1994) *Theodosius: The Empire at Bay*, London.

²⁵² Βλ. Wolfram, H. (1988) *History of the Goths*, California, σελ. 133.

καθώς όλο και περισσότεροι βαρβαρικοί πληθυσμοί, πιεζόμενοι από τους Ούννους, θα εγκαθίστανται στην επικράτεια της αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα αυτού θα είναι η δημιουργία ενός μεικτού πολιτισμού και η στελέχωση του στρατού με βαρβαρικούς πληθυσμούς. Η παρακμή της Ρώμης θα φτάσει στο έσχατο σημείο τον 5^ο αιώνα με την λεηλασία της πόλης από τους Βησιγότθους με αρχηγό τον Αλάριχο το 410 μ.Χ.

Ήδη από τον 3^ο αιώνα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρουσίαζε έντονα σημάδια παρακμής και αποσύνθεσης²⁵³. Οι αδιάκοπες εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ διοικητών των επαρχιών για την διεκδίκηση του αυτοκρατορικού αξιώματος, η διαφθορά αξιωματούχων, η μείωση δημόσιων εσόδων από τη φορολογία και η αδυναμία κάλυψης των αμυντικών δαπανών από τους Ρωμαίους πολίτες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία – με τη συμμετοχή βαρβάρων – μεικτών στρατευμάτων στα σύνορα²⁵⁴, υπέσκαψαν ανεπανόρθωτα την ενότητα και την ακεραιότητα του ρωμαϊκού κράτους και οδήγησαν σταδιακά στη διάλυσή του.

²⁵³ Για τις αιτίες της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, βλ. Heather, P. (2005) *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford, σελ. 145 κεξξ. και Arnaldi, G. (2005) *Italy and its invaders*, (tr.) Shugaar, A., London, σελ. 1-16.

²⁵⁴ Wolfram, H. (1997) *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, California, σελ. 99.

2. Η θεσμική και νομική αντιμετώπιση της μαγεία στην ύστερη αρχαιότητα

Η επικράτηση του Χριστιανισμού με την άνοδο του Κωνσταντίνου είχε ως αποτέλεσμα την καταπολέμηση και την σταδιακή εξασθένηση των μαγικών τελετών. Οι μάγοι διώκονταν συστηματικά από το θεσμικό δίκαιο όσο και από την Εκκλησία. Η μυστικότητα, η σύληση τάφων²⁵⁵, οι ανθρωποθυσίες, τα φίλτρα, τα ερωτικά εγκλήματα και το πέπλο μυστηρίου, το οποίο κάλυπτε τις μαγικές τελετές, υπήρξαν στοιχεία, αντίθετα στη χριστιανική διδασκαλία, που οδήγησαν στην απαγόρευση και την οριστική καταδίκη κάθε μαγικής τελετουργίας.

Χαρακτηριστικά, οι Χριστιανοί, στις αρχές του 4ου αιώνα, θεωρούσαν δεδομένο ότι η μαγεία πηγάζει από τους υπηρέτες του διαβόλου, τους δαίμονες. Η Εκκλησία ήταν αντίθετη προς κάθε μορφή μαγικής ενέργειας. Η στάση της Εκκλησίας διαφαίνεται στο Κανονικό Δίκαιο και στα κηρύγματα και τις ομιλίες που διενεργούνταν επί του θέματος της μαγείας²⁵⁶.

Η αρχαιότερη καταγεγραμμένη χριστιανική νομοθεσία σχετικά με τη μαγεία ή την οιωνοσκοπία ανήκει στο έτος 319 μ.Χ. και στη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου²⁵⁷. Ο ίδιος ανησυχούσε για την παγανιστική δεισιδαιμονία και προσπαθούσε να την εξαλείψει. Πιο συγκεκριμένα, με αυστηρή νομοθεσία απαγορευόταν στους σπλαχνοσκόπους (*haruspices*) να διαβούν το κατώφλι ενός οίκου, για να χοροστατήσουν σε τελετουργίες. Αυτό θα έπρεπε να γίνεται μόνο δημοσίως και όχι σε μέσα σε μια οικεία.

²⁵⁵ Οι μάγοι, πολλές φορές, βεβήλωναν τάφους, προκειμένου να τοποθετήσουν *tabellae defixionum* (πλάκες με ξόρκια) ή να αποσπάσουν μέρη του νεκρού για την τέλεση νεκρομαντείας, βλ. Προπέρτιος, 3.6.9 και Λουκανός, 6.499.

²⁵⁶ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Dickie, M.W. (2001) *Magic and Magicians in the Greco – Roman world*, New York, σελ. 257-272

²⁵⁷ *Codex Theodosianus* 9.16.

Οι παραβάτες μάντεις θα τιμωρούνταν με εκτέλεση δια πυράς και εκείνοι που θα καλούσαν τους μάντεις στον οίκο τους θα στέλνονταν εξορία σε κάποιο νησί και θα στερούνταν της περιουσίας τους²⁵⁸. Ο Κωνσταντίνος με συγκεκριμένη νομοθεσία καθόρισε ποιες μορφές μαγείας θα τιμωρούνταν και ποιες θα έμεναν ατιμώρητες. Ειδικότερα, όσοι με την αρωγή των μαγικών τεχνών επιχειρούσαν να βλάψουν ή να αποπλανήσουν αγνές ψυχές θα τιμωρούνταν με τις αυστηρότερες διατάξεις. Αντίθετα, εκείνοι που χρησιμοποιούσαν μαγικά τεχνάσματα που εφαρμόζονταν για την προστασία του ανθρώπινου σώματος ή για την προστασία της σοδειάς τους, δε θα αντιμετώπιζαν καμιά ποινική κύρωση²⁵⁹.

Σε διώξεις κατά τις μαγείας προέβησαν και οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος Β' (μεταξύ 357 και 359 μ.Χ.) και Βαλέντιος (το 371 μ.Χ.).

Στην ύστερη αρχαιότητα, ο Θεοδοσιανός Κώδικας (*Codex Theodosianus* 438 μ.Χ.) και το σπουδαίο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού με τον Πανδέκτη (*Digesta* 533 μ.Χ.), τις Εισηγήσεις (*Institutiones* 533 μ.Χ.) και τον Κώδικα (*Codex* 534) θα συμπεριλάβουν στις διατάξεις τους όλες τις αυστηρές κυρώσεις που προβλέπονταν στο παρελθόν για κάθε είδους μαγική πρακτική. Χαρακτηριστικά, και στους δυο Κώδικες υπάρχουν ειδικά διατάγματα για *De maleficis et mathematicis et ceteris similibus*²⁶⁰ ("για τους μάγους, τους μαθηματικούς και για άλλους παρόμοιους").

Ειδικότερα, ο Θεοδοσιανός Κώδικας²⁶¹ απαγορεύει σε οποιοδήποτε σπλαχνοσκόπο να επισκεφτεί την οικία ακόμα και ενός οικείου προσώπου του με το πρόσχημα της φιλίας. Ο σπλαχνοσκόπος απειλείται με άμεσο

²⁵⁸ *Codex Theodosianus* 9.16.1.

²⁵⁹ *Codex Theodosianus* 9.16.3.

²⁶⁰ *Codex Theodosianus* 9.16 και *Codex Iustinianus* 9.18.

²⁶¹ *Codex Theodosianus* 9.16.1: *Nullus haruspex limen alterius accedat nec ob alteram causam, sed huiusmodi hominum quamvis vetus amicitia repellatur, concremando illo haruspice, qui ad domum alienam accesserit et illo, qui eum suasionibus vel praemiis evocaverit, post ademptionem bonorum in insulam detrudendo.*

θάνατο στην πυρά και ο οικείος, που τον περιθάλπει, με εξορία και δήμευση της περιουσίας του. Ο Κώδικας υπόσχεται αμοιβή σε όποιον καταδώσει τον μάγο στις αρχές²⁶². Σε άλλη διάταξη²⁶³ απαγορεύεται η τέλεση μαγικών ενεργειών μέσα σε οικίες από τους σπλαχνοσκόπους και τους ιερείς (της μαγείας). Ωστόσο, ο Κώδικας δεν απαγορεύει σε κανέναν να τελέσει τις εθιμοτυπικές του λατρείες δημόσια στους ναούς.

Ταυτόχρονα, σε άλλο σημείο, απειλούνται με θάνατο εκείνοι που ασκούν μαγικές πρακτικές εναντίον της ζωής άλλων ανθρώπων²⁶⁴. Η νομοθεσία είναι ιδιαίτερα αμείλικτη και απαγορεύει στους πολίτες να συμβουλευόνται τους μάγους, τους σπλαχνοσκόπους και τους Χαλδαίους. Μάλιστα, τους προτρέπει να κατασιγάσουν την επιθυμία τους για την πρόγνωση του μέλλοντος και απειλεί με θάνατο τους παραβάτες²⁶⁵.

Παράλληλα, με άλλο νόμο²⁶⁶ απειλούνται με θάνατο οι μάγοι, οι οποίοι τολμούν να ενοχλούν τις ζωές αθώων ανθρώπων και να διαταράζουν τους κανόνες της φύσης (*peregrini naturae*). Τα βασανιστήρια δε θα μπορέσουν να τα αποφύγουν μάγοι, μαθηματικοί, οιωνοσκόποι,

²⁶² *Codex Theodosianus* 9.16.1: *Accusatorem autem huius criminis non delatorem esse, sed dignum magis praemio arbitramur.*

²⁶³ *Codex Theodosianus* 9.16.2: *Haruspices et sacerdotes et eos, qui huic ritui adsolent ministrare, ad privatam domum prohibemus accedere vel sub praetextu amicitiae limen alterius ingredi, poena contra eos proposita, si contempserint legem. Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollemnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari*

²⁶⁴ *Codex Theodosianus* 9.16.3: *Eorum est scientia punienda et severissimis merito legibus vindicanda, qui magicis accincti artibus aut contra hominum moliti salutem aut pudicos ad libidinem deflexisse animos deteguntur... Interpretatio. Malefici vel incantatores vel immissores tempestatum vel ii, qui per invocationem daemonum mentes hominum turbant, omni poenarum genere puniantur.*

²⁶⁵ *Codex Theodosianus* 9.16.4: *Nemo haruspitem consulat aut mathematicum, nemo hariolum. Augurum et vatum prava confessio conticescat. Chaldaei ac magi et ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas. etenim supplicium capitis feret gladio ultore prostratus, quicumque* iussis obsequium denegaverit.*

²⁶⁶ *Codex Theodosianus* 9.16.5: *multi magicis artibus ausi elementa turbare vitas insontium labefactare non dubitant et manibus accitis audent ventilare, ut quisque suos conficiat malis artibus inimicos. Hos, quoniam naturae peregrini sunt, feralis pestis absumat* και *Codex Iustinianus* 9.18.6.

ερμηνευτές ονείρων και άλλοι ιεροσκόποι τέτοιου είδους²⁶⁷. Τον θάνατο, ωστόσο, δε θα γλιτώσουν και εκείνοι, οι οποίοι σε ολονύχτιες τελετές επικαλούνται τους δαίμονες²⁶⁸.

Στη συνέχεια, με άλλη διάταξη, καταδικάζεται η μαντική τέχνη των μαθηματικών. Συγκεκριμένα, απαγορεύεται η τέλεση μαντικής ενέργειας είτε δημοσίως είτε ιδιωτικά, είτε νύχτα είτε μέρα, και απειλείται με θανατική ποινή τόσο ο δάσκαλος όσο και ο μαθητής²⁶⁹. Και στις υπόλοιπες διατάξεις²⁷⁰ του Θεοδοσιανού Κώδικα, απειλούνται με θανατική ποινή όσοι ασκούν τις μαγικές τέχνες και απειλούνται με εξορία, όχι μόνο από τη Ρώμη, μα και από όλες τις πολιτείες, οι αστρολόγοι (μαθηματικοί) που αρνούνται να κάψουν τα βιβλία τους παρουσία επισκόπων²⁷¹.

Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα στην νομοθεσία *De maleficis et mathematicis et ceteris similibus* οι διατάξεις για τους μάγους και τους αστρολόγους είναι ιδιαίτερα σκληρές. Συγκεκριμένα, καταγράφεται πως είναι χειρότερο να δηλητηριάσεις κάποιον παρά να τον σκοτώσεις με σπαθί²⁷². Παράλληλα, τονίζεται, πως αποτελεί όφελος για μια πολιτεία η διδασκαλία της γεωμετρίας, σε αντίθεση με την τέχνη της αστρολογίας, η οποία εκλαμβάνεται ως επιζήμια και είναι θεμιτό να απαγορεύεται²⁷³. Τιμωρία

²⁶⁷ Codex Theodosianus 9.16.6: *si quis magus vel magicis contaminibus adsuetus, qui maleficus vulgi consuetudine nuncupatur, aut haruspex aut hariolus aut certe augur vel etiam mathematicus aut narrandis somniis occultans artem aliquam divinandi aut certe aliquid horum simile exercens in comitatu meo vel caesaris fuerit deprehensus, praesidio dignitatis cruciatus et tormenta non fugiat.*

²⁶⁸ Codex Theodosianus 9.16.7: *Quicumque* nocturna sacrificia daemonum celebraverit vel incantationibus daemones invocaverit, capite puniatur.*

²⁶⁹ Codex Theodosianus 9.16.8: *Cesset mathematicorum tractatus. Nam si qui publice aut privatim in die noctuque deprehensus fuerit in cohibito errore versari, capitali sententia feriat uterque. Neque enim culpa dissimilis est prohibita discere quam docere.*

²⁷⁰ Codex Theodosianus 9.16.9, 9.16.10 και 9.16.11.

²⁷¹ Codex Theodosianus 9.16.12: *Mathematicos, nisi parati sint codicibus erroris proprii sub oculis episcoporum incendio concrematis catholicae religionis cultui fidem tradere numquam ad errorem praeteritum redituri, non solum urbe Roma, sed etiam omnibus civitatibus pelli decernimus.*

²⁷² Codex Iustinianus 9.18.1: *Plus est hominem veneno extinguere quam occidere gladio.*

²⁷³ Codex Iustinianus 9.18.2: *Artem geometriae discere atque exerceri publice intersit. Ars autem mathematica damnabilis interdicta est*

και σκληρά δεσμά περιμένουν, εκτός από τους μάγους και τους γόηδες²⁷⁴, και εκείνους που ενοχλούν τους νεκρούς και βεβηλώνουν τους τάφους.

Αξίζει, παράλληλα, να σημειωθεί ότι στις Εισηγήσεις (*Institutiones*) αναφέρεται²⁷⁵ η ισχύς του *Lex Cornelia de Sicariis et Veneficis* και υπογραμμίζεται η θανατική ποινή που περιμένει τους μάγους που σκοτώνουν (*occiderunt*) με δηλητήρια (*venena*) ή ξόρκια (*susurri*) και πωλούν τα «ιαματικά» φίλτρα τους (*mala medicamenta*) σε ανυποψίαστους πολίτες.

Στον Πανδέκτη (*Digesta*) στο 48^ο βιβλίο (*liber quadragensimus octavus*) απαντάται η νομοθεσία για τους μάγους με τον τίτλο *Ad legem Corneliam de sicariis et veneficis*. Εκεί καταδικάζονται όσοι χρησιμοποιούν μαγικές πρακτικές²⁷⁶ και οδηγούνται²⁷⁷ σε θάνατο όσοι φτιάχνουν, κατέχουν ή πουλούν δηλητηριώδη φίλτρα (*venenum*). Ταυτόχρονα, με διάταγμα της Συγκλήτου, τιμωρούνται οι μυροπώληδες (*pigmentarii*), αν βρεθούν να πωλούν κώνειο, μέλη σαλαμάνδρας, ακονίτη, μανδραγόρα και άλλες δηλητηριώδεις ουσίες²⁷⁸. Η τιμωρία που προέβλεπε ο *Lex Cornelia* για τους μάγους ήταν η εξορία και η δήμευση της περιουσίας. Ωστόσο, στον Πανδέκτη προβλέπεται η θανατική ποινή του ενόχου, εκτός αν εκείνος αποτελεί επιφανή πολίτη της ανώτερης τάξης. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε, πως ένοχοι που προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικά τάξεις ρίχνονταν στα θηρία, ενώ εκείνοι της υψηλότερης κοινωνίας

²⁷⁴ *Codex Iustinianus* 1.4.3: *Nullam accipiat requiem vinculorum, qui quiescere sepultos quadam sceleris immanitate non sinūt: patiatu tormento veneficus, maleficus, adulterator violatorque monetae.*

²⁷⁵ *Iustiniani Institutiones* 4.18.5: *Item lex Cornelia de sicariis, quae homicidas ultore ferro persequitur vel eos, qui hominis occidendi causa eadem lege et venefici capite damnantur, qui artibus odiosis, tam venenis quam susurris magicis homines occiderunt vel mala medicamenta publice vendiderunt.*

²⁷⁶ *Iustiniani Digesta* 48.8.1.

²⁷⁷ *Iustiniani Digesta* 48.8.3: *qui venenum necandi hominis causa fecerit vel vendiderit vel habuerit, plectitur.*

²⁷⁸ *Iustiniani Digesta* 48.8.3: *Alio senatus consulto effectum est, ut pigmentarii, si cui temere cicutam salamandram aconitum pituocampas aut bubrostim mandragoram et id, quod lustramenti causa dederit cantharidas, poena teneantur huius legis.*

εξορίζονταν²⁷⁹. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Πανδέκτη, τιμωρείται και η θέληση (*voluntas*) του μάγου και όχι μόνο το αποτέλεσμα (*exitus*)²⁸⁰.

Σίγουρα, η επιρροή της Αγίας Γραφής είναι εμφανής στον αγώνα των αυτοκρατόρων κατά της μαγείας. Ταυτόχρονα, ας μη λησμονείται το γεγονός, πως ο όρος «μάγος» έχει περσική προέλευση²⁸¹. Συγκεκριμένα, εκείνα τα χρόνια εξάιρεται το πατριωτικό στοιχείο, το οποίο έρχεται αντιμέτωπο σε πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο με την Ανατολή²⁸². Στην Περσία, άλλωστε, ήκμασε και εξαπλώθηκε τόσο ο Μιθραϊσμός²⁸³, όσο και ο Μανιχαϊσμός²⁸⁴, αιρέσεις πολέμιες του Χριστιανισμού, καθώς είχαν αποσπάσει πολλούς πιστούς στους κύκλους τους²⁸⁵.

Στη πορεία των χρόνων η μαγεία ταυτίστηκε με το κακό και τις αιρέσεις²⁸⁶. Κατά της μαγείας στράφηκαν και οι Φράγκοι με τον Σαλικό νόμο²⁸⁷ (540 μ.Χ). Τον Μεσαίωνα η ραγδαία εξάπλωσή της ώθησε τον Πάπα Αλέξανδρο Δ', το 1258, να την καταδικάσει επίσημα, πράξη, στην οποία προέβη επίσημα και ο Πάπας Ουρβανός Δ' το 1631. Ωστόσο, η λατρεία των δαιμόνων και η εξάπλωση της μαγείας δεν εξαλείφθηκαν και

²⁷⁹ *Iustiniani Digesta* 48.8.5: *Legis Corneliae de sicariis et veneficis poena insulae deportatio est et omnium bonorum ademptio. Sed solent hodie capite puniri, nisi honestiore loco positi fuerint, ut poenam legis sustineant: humiliores enim solent vel bestiis subici, altiores vero deportantur in insulam.*

²⁸⁰ *Iustiniani Digesta* 48.8.14: *In maleficiis voluntas spectatur, non exitus.*

²⁸¹ Ηρόδοτος 1.101.

²⁸² Βλ. Pharr, C. (1932) «The Interdiction of Magic in Roman Law», *TAPA* 63, σελ. 294.

²⁸³ Βλ. Clauss, M. (2001) *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*, (tr.) Gordon, R., New York και Nabarz, P. (2005) *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief that shaped the Christian World*, Vermont.

²⁸⁴ Οι Χριστιανοί με ιδιαίτερη μανία στράφηκαν εναντίον της μανιχαϊστικής αίρεσης, πρβλ. Ιππόλυτος, *Κατά Αιρέσεων* Ε', 3123C-3126A και βλ. Brown, P. (1969) «The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire», *JRS* 59: 99-100. Χαρακτηριστικά, κατηγορούσαν τους Μανιχαίους ως μάγους, οι οποίοι συλλέγουν δηλητήρια από διάφορα ερπετά, με απώτερο σκοπό την καταστροφή της ψυχής των ανθρώπων, πρβλ. Τίτου Βοστρών, *Κατά Μανιχαίων* 1184C.

²⁸⁵ Βακαλούδη, Αν. (2001) *Η μαγεία ως κοινωνικό και φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο*, Αθήνα, σελ. 309.

²⁸⁶ Βλ. Summers, M. (1926) *History of Witchcraft and Demonology*, New York, σελ. 1-50 και Βακαλούδη, Αν. (2001) 308-343.

²⁸⁷ Drew, K.F. (1991) *The Laws of the Salian Franks: Translated and with an Introduction*, Pennsylvania, σελ. 83-84.

επιβίωσαν μέχρι και την εποχή του 18^{ου} αιώνα.. Χαρακτηριστικές ήταν οι δίκες των μαγισσών στην Αγγλία²⁸⁸, κατά την περίοδο 1689-1711, καθώς και στη Γαλλία²⁸⁹, τη Γερμανία²⁹⁰ και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις²⁹¹ κατά την περίοδο του 18^{ου} αιώνα.

²⁸⁸ Levack, B. (1999) «The Decline and End of Witchcraft Prosecutions» in *Witchcraft and Magic in Europe, vol. 5: The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, (ed.) Ankarloo, B., London, σελ. 57-60.

²⁸⁹ Green, T. (2007) *Inquisition: The Reign of Fear*, London, σελ. 136-138.

²⁹⁰ Middlefort, H.C.E. (1972) *Witch – Hunting in the Southwestern Germany*, Stanford.

²⁹¹ Το 1680 γυναίκες στην Ισπανία καήκαν ζωντανές με την κατηγορία της μαγείας, βλ. Haliczer, St. (1990) *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia 1478-1834*, California, σελ. 313.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η μαγεία και η δαιμονολογία στους Χριστιανούς συγγραφείς της Δύσης

1. Οι δαίμονες κατά τη βιβλική παράδοση

Οι δαίμονες, σύμφωνα με τη βιβλική παράδοση, ανήκαν αρχικά στις τάξεις των ασώματων αγγελικών δυνάμεων και δημιουργήθηκαν, όπως και οι άγγελοι από τον Θεό. Πλάστηκαν άκακοι και αγαθοί, χωρίς ίχνος πονηριάς και ακαθαρσίας στη φύση τους. Αρχηγός των δαιμόνων ήταν ο Εωσφόρος. Αυτός σκεπτόμενος αλαζονικά επιθύμησε να αναρριχηθεί στο θρόνο του Θεού και να γίνει όμοιος με τον Δημιουργό του. Πόθησε την αυτοθέωση και την ισοθεΐα και απέρριψε τον δρόμο της τελειότητας. Η σκέψη του αυτή τον οδήγησε στην πτώση του από τον ουρανό²⁹².

Πλήθος αγγέλων ακολούθησε τον αποστάτη θεληματικά και αποσπάστηκε από τη χάρη του Κυρίου. Από τους αποστάτες αγγέλους δημιουργήθηκε το τάγμα των δαιμόνων. Αυτοί δεν κατάφεραν με την ανταρσία να συναγωνιστούν τον Κύριο²⁹³ και έτσι παρέμειναν εχθροί και αντίπαλοί Του. Ωστόσο, καθώς εκείνοι δεν μπορούν να βλάψουν τον

²⁹² Λκ 10.18: Ἐθεώρουν τὸν Σατανᾶν ὡς ἄστραπην ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντα. Η τραγική του πτώση περιγράφεται και από τον προφήτη Ησαΐα, πρβλ. 14.12-14: πῶς ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁ ἑωσφόρος ὁ πρωὶ ἀνατέλλων; συνετρίβη εἰς τὴν γῆν ὁ ἀποστέλλων πρὸς πάντα τὰ ἔθνη. σὺ δὲ εἶπας ἐν τῇ διανοίᾳ σου Εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβήσομαι, ἐπάνω τῶν ἄστρων τοῦ οὐρανοῦ θήσω τὸν θρόνον μου, καθιῶ ἐν ὄρει ὑψηλῇ ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ ὑψηλὰ τὰ πρὸς βορρᾶν, ἀναβήσομαι ἐπάνω τῶν νεφελῶν, ἔσομαι ὅμοιος τῷ ὑψίστῳ. νῦν δὲ εἰς ἄδου καταβήση καὶ εἰς τὰ θεμέλια τῆς γῆς.

²⁹³ Τατιανός, *Προς Έλληνας* 12.4.6: λησταὶ θεότητος γενέσθαι προὔθυμήθησαν. Βλ. Ματσούκας, Ν. (1992) *Το πρόβλημα του Κακού, Δοκίμιο Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη, σελ. 77.

Κύριο στρέφονται κατά το τελειότερο δημιούργημα του Θεού, τον άνθρωπο.

Ο διάβολος άλλωστε ήταν εκείνος, που με δόλωμα την ισοθεΐα, κατόρθωσε να πλανέψει τον άνθρωπο και να τον οδηγήσει στην έξοδό του από τον παράδεισο. Οι δαίμονες, καθώς επέλεξαν να γίνουν κακοί, έχασαν κάθε ελπίδα μετάνοιας²⁹⁴.

Οι ίδιοι, ως πονηρά και ακάθαρτα πνεύματα, έχουν και νου και γνώση²⁹⁵. Ο νους τους έχει διαστραφεί, καθώς σκέπτεται μόνο την απάτη και το μίσος. Η βούλησή τους είναι διεστραμμένη και το θέλημά τους πονηρό. Γνωρίζουν τον Θεό και η γνώση Του τους προκαλεί φόβο και τρόμο²⁹⁶. Επίσης, ομολογούν τη δύναμη και το όνομα του Κυρίου²⁹⁷. Μετά την απόστασία τους η γνώση τους, ατελής και περιορισμένη, κατέληξε επίγεια, κοσμική και διαμωνιώδης²⁹⁸. Αγνοούν εντελώς το σχέδιο και τη βούληση του Κυρίου. Οι ίδιοι στηρίζονται στις απάτες και στις εξαιρετικές δυνάμεις των σωμάτων τους.

Οι δαίμονες έχουν σώματα άυλα με αποτέλεσμα να εξαπατούν τις ανθρώπινες αισθήσεις. Ωστόσο, τα σώματά τους είναι παθητά. Έτσι, μπορούν να αισθανθούν, είναι υποκείμενα στα πάθη και για αυτό τον λόγο τρέμουν την τιμωρία του Κυρίου²⁹⁹.

²⁹⁴ Ιωάννης Δαμασκηνός, Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως 18.37: *μετά γὰρ τὴν ἔκπτωσιν οὐκ ἔστιν αὐτοῖς μετάνοια, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς ἀνθρώποις μετὰ τὸν θάνατον.*

²⁹⁵ Β' Κορ 2.11: *ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ, οὐ γὰρ αὐτοῦ τὰ νοήματα ἀγνοοῦμεν.*

²⁹⁶ Ιακ 2.19: *σὺ πιστεύεις ὅτι εἷς θεός ἐστιν; καλῶς ποιεῖς· καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουσιν καὶ φρίσσουσιν.*

²⁹⁷ Μτ 8.29 και Μκ. 1.24.

²⁹⁸ Ιακ 3.16: *οὐκ ἔστιν αὕτη ἡ σοφία ἄνωθεν κατερχομένη, ἀλλὰ ἐπίγειος, ψυχικὴ, δαιμονιώδης· ὅπου γὰρ ζῆλος καὶ ἐριθεία, ἐκεῖ ἀκαταστασία καὶ πᾶν φαῦλον πρᾶγμα.*

²⁹⁹ Λκ 8. 28-34: *Τί ἐμοὶ καὶ σοί, Ἰησοῦ υἱέ τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου; δέομαί σου, μὴ με βασανίσῃς. παρήγγειλεν γὰρ τῷ πνεύματι τῷ ἀκαθάρτῳ ἐξελθεῖν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου. πολλοῖς γὰρ χρόνοις συνηρπάκει αὐτόν, καὶ ἐδεσμεύετο ἀλύσειν καὶ πέδαις φυλασσόμενος, καὶ διαρρήσων τὰ δεσμὰ ἠλαύνετο ὑπὸ τοῦ δαιμονίου εἰς τὰς ἐρήμους. ἐπηρώτησεν δὲ αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς, Τί σοι ὄνομά ἐστιν; ὁ δὲ εἶπεν, Λεγιών, ὅτι εἰσῆλθεν δαιμόνια πολλὰ εἰς αὐτόν. καὶ παρεκάλουν αὐτόν ἵνα μὴ ἐπιτάξῃ αὐτοῖς εἰς τὴν ἄβυσσον ἀπελθεῖν. Ἦν δὲ ἐκεῖ ἀγέλη χοίρων ἱκανῶν βοσκομένη ἐν τῷ ὄρει· καὶ παρεκάλεσαν αὐτόν ἵνα ἐπιτρέψῃ αὐτοῖς εἰς*

Τα ακάθαρτα πνεύματα, καθώς εξέπεσαν από τον ουρανό, κατοικούν στον αέρα, στον περίγειο χώρο. Ο Απόστολος Παύλος, άλλωστε, χαρακτηρίζει τον διάβολο ως «άρχοντα της εξουσίας του αέρα³⁰⁰» και τα πονηρά πνεύματα ως κατοίκους του αέρα³⁰¹. Εκτός, από τον αέρα διαβάζουμε στους Πατέρες της Εκκλησίας, πως οι δαίμονες κατοικούν στις ερημιές, σε τάφους³⁰², σε ειδωλολατρικούς ναούς, σε σπίτια, ερειπωμένες πόλεις³⁰³ κ.α. Ωστόσο, κατοικίες των δαιμόνων μπορούν να λογιστούν και μεγάλες πόλεις που βυθίστηκαν στον αμοραλισμό και στην έκπτωση των χριστιανικών αξιών, όπως η Βαβυλώνα³⁰⁴ και η Πέργαμος³⁰⁵. Παράλληλα, κατοικία των δαιμόνων μπορεί να γίνει και ο ίδιος ο άνθρωπος, αν παραμελήσει τη σωτηρία του και αφεθεί εκούσια στα πάθη του³⁰⁶. Καταληκτικά, οι δαίμονες, μολονότι κτιστές υπάρξεις, δεν έχουν κανένα δικό τους χώρο, καθώς τα πάντα ανήκουν στον Κύριο³⁰⁷.

Η ισχύς των δαιμόνων είναι μεγαλύτερη από αυτή των ανθρώπων, καθώς ο Κύριος δεν τους αφαίρεσε τις δυνάμεις που είχαν³⁰⁸. Η δύναμή τους διακρίνεται στις περιπτώσεις των δαιμονισμένων, τους οποίους τους βασανίζουν ανηλεώς συνθλίβοντας ψυχή και σώμα. Παράλληλα, επίδειξη

ἐκείνους εἰσελθεῖν· καὶ ἐπέτρεψεν αὐτοῖς. ἐξελθόντα δὲ τὰ δαιμόνια ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰσῆλθον εἰς τοὺς χοίρους, καὶ ὥρμησεν ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημονοῦ εἰς τὴν λίμνην καὶ ἀπεπνίγη.

³⁰⁰ Εφ 2.2.

³⁰¹ Εφ 6.12.

³⁰² Χαρακτηριστική η περίπτωση του δαιμονισμένου στη χώρα των Γαδαρηνών, ο οποίος κατοικούσε στα μνήματα και στα ὄρη, πρβλ. Μκ 53-5.

³⁰³ Πόλεις καταδικασμένες από τον Θεό γίνονται κατοικίες των δαιμόνων, πρβλ. Ησ 13.20-21 και Βαρ 4.35.

³⁰⁴ Αποκ 18.2.

³⁰⁵ Αποκ 2.13.

³⁰⁶ Μκ 12.43-45: Ὅταν δὲ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξελθῇ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, διέρχεται δι' ἀνύδρων τόπων ζητοῦν ἀνάπανσιν, καὶ οὐχ εὕρισκει. τότε λέγει, Εἰς τὸν οἶκόν μου ἐπιστρέψω ὅθεν ἐξῆλθον· καὶ ἐλθὼν εὕρισκει σχολάζοντα σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον. τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει μεθ' ἑαυτοῦ ἑπτὰ ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἰσελθόντα κατοικεῖ ἐκεῖ· καὶ γίνεται τὰ ἔσχατα τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου χειρότερα τῶν πρώτων. οὕτως ἔσται καὶ τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ πονηρᾷ.

³⁰⁷ Ψλ. 23.1: Τοῦ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ·

³⁰⁸ Ρωμ 11.29.

δυνάμεων ασκούν και στις μαγικές τέχνες, όπου εξαπατούν τους μάγους και τους αφελείς με τα τεχνάσματα και τις πονηριές τους. Όμως, η δύναμή τους δεν είναι απεριόριστη, αλλά καθορίζεται από τη βούληση του Κυρίου. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Ιώβ, όπου ο διάβολος δεν μπορούσε με δική του πρωτοβουλία να τον πειράξει και ζήτησε την άδεια του Κυρίου³⁰⁹. Οι δαίμονες δεν έχουν την εξουσία να πειράξουν κανένα δημιουργήμα, αν δεν τους το επιτρέψει ο Κύριος³¹⁰.

Ιδιαίτερα, οι δαίμονες δεν έχουν καμιά δύναμη επάνω στους ανθρώπους. Όποια επήρεια και εξουσία έχουν την αποκτούν είτε με την άδεια του Κυρίου είτε με τη δική μας θέληση. Άλλωστε, κύριο έργο τους είναι η εναντίωση στο θείο θέλημα. Αυτοί μισούν τα δημιουργήματα του Κυρίου και ιδιαίτερα τον άνθρωπο που πλάστηκε «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» του Θεού. Ο διάβολος, ο δαιμονάρχης, σπέρνει³¹¹ ανάμεσα στους ανθρώπους το κακό και τους παρακινεί στην αμαρτία. Μέλημα του είναι να κρατά τον άνθρωπο στην πλάνη, μακριά από τον Λόγο του Κυρίου. Είναι εκείνος που διαβάλλει τον άνθρωπο συνεχώς στον Κύριο³¹².

Παράλληλα, τα ακάθαρτα πνεύματα πολεμούν τους ανθρώπους με ποικίλους τρόπους³¹³. Οι δαίμονες μπορούν να προκαλέσουν λογισμούς, να εγείρουν πάθη, να προκαλέσουν τις σωματικές αισθήσεις, να

³⁰⁹ Ιωβ 1.12: τότε εἶπεν ὁ κύριος τῷ διαβόλῳ Ἴδου πάντα, ὅσα ἔστιν αὐτῷ, δίδωμι ἐν τῇ χειρὶ σου, ἀλλὰ αὐτοῦ μὴ ἄψῃ. καὶ ἐξῆλθεν ὁ διάβολος παρὰ τοῦ κυρίου.

³¹⁰ Μτ 8.32: οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες, Εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἀπόστειλον ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων. καὶ εἶπεν αὐτοῖς, Ὑπάγετε. οἱ δὲ ἐξεληθόντες ἀπῆλθον εἰς τοὺς χοίρους· καὶ ἰδοὺ ὥρμησεν πᾶσα ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημοῦ εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς ὕδασιν.

³¹¹ Μτ 13.24-25: Ἄλλην παραβολὴν παρέθηκεν αὐτοῖς λέγων, ὡμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ σπείραντι καλὸν σπέρμα ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτοῦ. ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους ἦλθεν αὐτοῦ ὁ ἐχθρὸς καὶ ἐπέσπειρεν ζιζάνια ἀνὰ μέσον τοῦ σίτου καὶ ἀπῆλθεν.

³¹² Αποκ 12.10: ὁ κατήγωρ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν, ὁ κατηγορῶν αὐτοὺς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἡμέρας καὶ νυκτός.

³¹³ Α' Πετρ 5.8: Νήψατε, γρηγορήσατε. ὁ ἀντίδικος ὑμῶν διάβολος ὡς λέων ὠρνόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπιεῖν.

μεταδώσουν ασθένειες, να δημιουργήσουν κίβδηλα θαύματα και γενικά να πλανέψουν τις ψυχές των αμαθών.

Συμπερασματικά, ο Χριστιανός μπορεί να αντιμετωπίσει την μοχθηρία των δαιμόνων. Ο Απόστολος Παύλος προτρέποντας τους Χριστιανούς γράφει³¹⁴: Ἐνδύσασθε οὖν ὡς ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ, ἅγιοι καὶ ἠγαπημένοι, σπλάγχνα οἰκτιρμοῦ, χρηστότητα, ταπεινοφροσύνην, πραῦτητα, μακροθυμίαν, ἀνεχόμενοι ἀλλήλων καὶ χαριζόμενοι ἑαυτοῖς ἐάν τις πρὸς τινα ἔχη μομφήν. Ο ἄνθρωπος με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, με το σωτήριο βάπτισμα, την εξομολόγηση, την ελπίδα της σωτηρίας, την νηστεία, την καρτερικότητα και την μελέτη του λόγου του Κυρίου μπορεί να κατανικήσει τα πονηρά πνεύματα. Ἀλλωστε, ο διάβολος και οι αποστάτες ἄγγελοί του γνωρίζουν και τρέμουν την τιμωρία του Κυρίου, καθὼς το αἰώνιο πυρ ἔχει ετοιμαστεί για αὐτούς³¹⁵.

³¹⁴ Β΄ Κορ 2.11

³¹⁵ Μτ 25.41: Τότε ἔρεῖ καὶ τοῖς ἐξ εὐωνύμων, Πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ [οἱ] κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἁγγέλοις αὐτοῦ.

2. Χριστιανοί συγγραφείς της Δύσης

Ι. Τερτυλλιανός

Ο Κόιντος Σεπτίμιος Τερτυλλιανός (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*) γεννήθηκε³¹⁶ στα μέσα του Β' αιώνα, ανάμεσα στα έτη 150-170 μ.Χ., στην Καρχηδόνα από Εθνικούς γονείς³¹⁷. Οι πληροφορίες που μας σώζονται για τον βίο του είναι ελάχιστες. Ο Ιερώνυμος³¹⁸ τον χαρακτηρίζει ως πολυμαθή και ιδιαίτερα ενθουσιώδη συγγραφέα. Από εκείνον αντλούμε, πως ο πατέρας του ήταν λοχαγός και πως ο ίδιος ο Αφρικανός Απολογητής υπήρξε πρεσβύτερος. Ο Τερτυλλιανός σπούδασε ρητορική και έδρασε στην Ρώμη ως δικηγόρος³¹⁹. Ασπάστηκε τον Χριστιανισμό σε ώριμη, μάλλον ηλικία, και γύρω στο 205 στράφηκε στον Μοντανισμό. Ο θάνατός του τοποθετείται ανάμεσα στα έτη 220 – 240 μ.Χ.

Στα έργα του κυριαρχούν η ζέση της γραφής και ο επιθετικός λόγος³²⁰. Ο παρορμητισμός και η ζωντάνια των επιχειρημάτων καταδεικνύουν την επιθυμία του να διαφωτίσει τους ηγεμόνες, αλλά και τους απλούς ανθρώπους για την αλήθεια του Χριστιανισμού.

³¹⁶ Για τον βίο του Τερτυλλιανού, βλ. Cerreti, C. (1957) *Tertulliano Vita, opera, pensiero*, Modena· Siniscalco, P. (1978) «Recenti studi su Tertulliano», *Rivista di storia e letteratura religiosa* 14: 396-405 · Rankin, D.I. (1995) *Tertullian and the Church*, Cambridge και Dunn, G.D. (2004) *Tertullian*, London and New York, σελ. 2-8.

³¹⁷ Τερτυλλιανός, *De paenitentia* 1.1: *Paenitentiam hoc genus homines quod et ipsi retro fuimus, caeci sine domini lumine, natura tenus norunt passionem animi quandam esse quae obveniat de offensa sententiae prioris*. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Barnes, T.D. (1985) *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford, σελ. 58.

³¹⁸ Ιερώνυμος, *Epistula* 84.2 και *De viris illustribus* 53.

³¹⁹ Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum* 1.7 και Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική ιστορία* 2.2.4: ταῦτα Τερτυλλιανὸς τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἠκριβωκῶς, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἔνδοξος καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν, ἐν τῇ γραφείῃ μὲν αὐτῷ Ῥωμαίων φωνῇ, μεταβληθείσῃ δ' ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλῶτταν ὑπὲρ Χριστιανῶν ἀπολογία τίθησιν, κατὰ λέξιν τοῦτον ἱστορῶν τὸν τρόπον· Για τη ρητορική δεινότητα του Τερτυλλιανού, βλ. Sider, R.D. (1971) *Ancient Rhetoric and the Art of Tertullian*, Oxford.

³²⁰ Για το συγγραφικό ύφος του Τερτυλλιανού, βλ. Δρίτσας, Δ. (1957) «Το συγγραφικό ύφος του Τερτυλλιανού», *Θεολογία* 46, σελ. 851-881.

Ο Τερτυλλιανός είναι ο πρώτος Λατίνος θεολόγος³²¹, εκείνος που εισήγαγε το δικανικό πνεύμα στη θεολογική σκέψη. Η συγγραφική του κληρονομιά είναι μεγάλη και πλούσια και αποτελείται από 31 πραγματείες, τις οποίες έγραψε στα λατινικά ανάμεσα στα έτη 196-212 μ.Χ.

Ο Χριστιανός ρήτορας αρχίζει να ξεδιπλώνει τη δαιμονολογία του στον *Apologeticus* (Απολογητικό) του. Εκεί, παραδέχεται, πως υπάρχουν πνευματικές δυνάμεις που ονομάζονται δαίμονες³²². Έχοντας επαρκή γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας³²³, αναφέρει ότι οι δαίμονες ήταν γνωστοί από την αρχαιότητα στους ανθρώπους. Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, επικαλείται το παράδειγμα του Σωκράτη και του δαιμονίου του, το οποίο, όπως ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος υποστήριζε, τον συμβούλευε στις δύσκολες στιγμές³²⁴. Παράλληλα, την ύπαρξη των δαιμόνων τη γνώριζαν οι αρχαίοι ποιητές³²⁵, καθώς και ο αμαθής όχλος που τους επικαλούνταν στις κατάρες³²⁶.

Ο Αφρικανός Απολογητής, στη συνέχεια του έργου, αναφέρεται στο βιβλικό επεισόδιο της πτώσης των δαιμόνων³²⁷. Οι δαίμονες εξέπεσαν μαζί με τον άρχηγό τους, τον δαιμονάρχη διάβολο. Αντικείμενο των

³²¹ Βλ. Osborn, E. (1997) *Tertullian. First Theologian of the West*, Cambridge.

³²² Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.3: *Atque adeo dicimus esse substantias quasdam spiritales*.

³²³ Για τη φιλοσοφική σκέψη του Τερτυλλιανού, βλ. Vecchiotti, I. (1971) *La filosofia di Tertulliano. Un colpo di sonda nella storia del cristianesimo primitivo*, Urbino.

³²⁴ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.1: *Nec novum nomen est; sciunt daemones philosophi Socrate ipso ad daemonii arbitrium expectante. Quidni? Cum et ipsi daemonium a pueritia adhaesisse dicatur, dehortatorium plane a bono*.

³²⁵ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.1: *Omnes sciunt poetae*.

³²⁶ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.2: *etiam vulgus indoctum in usu<m> maledicti frequentat*.

³²⁷ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.3–4: *Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit, damnata a deo cum generis auctoribus et cum eo, quem diximus, principe, apud litteras sanctas ordo cognoscitur. [4] Nunc de operatione eorum satis erit exponere*.

προσπαθειών τους είναι η απώλεια της ψυχής των ανθρώπων³²⁸. Κάθε ενέργειά τους αποσκοπεί στην καταστροφή του ανθρώπινου γένους³²⁹.

Οι δαίμονες μπορούν να προκαλέσουν στο σώμα ασθένειες και άλλα πικρά δυστυχήματα και στη ψυχή απροσδόκητες και ανήκουστες βίαιες αναταράξεις³³⁰. Παράλληλα, έχουν τη δυνατότητα, λόγω της σωματικής τους υπόστασης, να προσβάλλουν τα συστατικά του ανθρώπου³³¹. Οι ίδιοι δεν γίνονται αντιληπτοί από τις ανθρώπινες αισθήσεις (*insensibiles*), καθώς είναι αόρατοι (*invisibiles*).

Ο Τερτυλλιανός συσχετίζει τους δαίμονες με τα πάθη και την άγρια διαφθορά του πνεύματος. Αυτοί, άλλωστε, είναι υπεύθυνοι για την παραφροσύνη του ανθρώπινου νου³³². Στην κυριολεξία, ο Λατίνος Απολογητής ταυτίζει τους δαίμονες με τους θεούς των Εθνικών. Εκείνοι δελεάζουν τα παραπλανημένα ανθρώπινα πνεύματα και τα καταδικάζουν³³³.

Ο ίδιος θεωρεί τους δαίμονες ως υπεύθυνους για τη γέννηση των μαντικών τεχνών. Αυτοί χάρη στις δυνατότητες που τους προσφέρει το σώμα τους, κινούνται ελεύθερα και απρόσκοπτα στον εναέριο χώρο. Είναι, άλλωστε πνεύματα φτερωτά, όπως και οι άγγελοι³³⁴. Επομένως, τους είναι εύκολο να πληροφορούνται, όσα συμβαίνουν στη γη, και να τα μεταφέρουν στους ανθρώπους³³⁵. Οι δαίμονες δεν έχουν καμιά μαντική

³²⁸ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.4: *Operatio eorum est hominis eversio*.

³²⁹ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.4: *sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium*.

³³⁰ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.4: *Itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus*.

³³¹ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.5: *Suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam subtilitas et tenuitas sua*.

³³² Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.6: *quoque corruptelas agit furoribus et amentis foedis aut saevis libidinibus cum erroribus variis...*

³³³ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.6: *quo deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat*.

³³⁴ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.8: *Omnis spiritus ales est: hoc angeli et daemones*.

³³⁵ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.8: *quid ubi geratur tam facile sciunt quam adnuntiant*.

ικανότητα. Εκμεταλλευόμενοι τη σωματική τους σύσταση, δημιουργούν, πολλές φορές, οι ίδιοι τα όσα μετέπειτα αναγγέλλουν³³⁶.

Ο Τερτυλλιανός, στο σημείο αυτό, τονίζει, πως οι δαίμονες δε δημιουργούν ποτέ κάτι καλό³³⁷. Το δώρο της μαντείας δεν το κατέχουν και μάταια επιζητούν να εξισώνονται με τον Θεό³³⁸. Οι ίδιοι είναι γείτονες των άστρων, κάτοικοι του αέρα και των νεφελών, γεγονός που τους επιτρέπει να γνωρίζουν οτιδήποτε σχετίζεται με τον ουρανό και τα καιρικά φαινόμενα, όπως η βροχή³³⁹. Αυτοί, επίσης, προκαλούν κακά, στα οποία χορηγούν εφήμερα παυσίπονα, προκειμένου να παρουσιάζονται ως πραγματικοί ευεργέτες³⁴⁰. Ακόμη, προκαλούν οράματα με απώτερο σκοπό να παραπλανήσουν τις ψυχές των ανθρώπων και να παρεμποδίσουν την αναζήτηση του αληθινού Θεού³⁴¹.

Ο Αφρικανός Απολογητής, ταυτόχρονα, υποστηρίζει, πως η εμφάνιση φαντασμάτων, η ατίμωση των ψυχών των νεκρών από τους μάγους, οι φόνοι των παιδιών, οι σπλαχνοσκοπίες και οι αγύρτικες θαυματοποιίες οφείλονται στη μοχθηρότητα των δαιμόνων³⁴². Οι θεοί των Εθνικών είναι οι ίδιοι οι δαίμονες. Ο Τερτυλλιανός προτρέπει τους Εθνικούς να αναζητήσουν τον αληθινό Θεό³⁴³ και να εγκαταλείψουν τα μισρά,

³³⁶ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.9: *Sic et auctores interdum videri volunt eorum, quae adnuntiant;*

³³⁷ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.9: *et sunt plane malorum nonnumquam, bonorum tamen numquam.*

³³⁸ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.9.

³³⁹ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.10: *Habentes de incolatu aeris et de vicinia siderum et de commercio nubium caelestes sapere paraturas, ut et pluvias, quas iam sentiunt, repromittant.*

³⁴⁰ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.11: *Benefici plane et circa curas valetudinum. Laedunt enim primo, dehinc remedia praecipiunt ad miraculum nova sive contraria; post quae desinunt laedere, et curasse creduntur.*

³⁴¹ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.12.

³⁴² Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 22.11: *Porro si et magi phantasmata edunt et iam defunctorum infamant animas, si pueros in eloquium oraculi elidunt, si multa miracula circulatoriis praestigiis ludunt, si et somnia immittunt, habentes semel invitatorum angelorum et daemonum adsistentem sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare consuerunt.*

³⁴³ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.1.

ακάθαρτα πνεύματα που τρέφονται με αίμα, κνίσσα, σπλάχνα και βέβηλες ομιλίες των ιερέων τους³⁴⁴.

Ωστόσο, οι άνθρωποι είναι ανώτεροι των δαιμόνων, καθώς μπορούν να τους κατατροπώσουν αναφέροντας απλά το όνομα του Κυρίου³⁴⁵. Οι δαίμονες, φοβούμενοι τον Χριστό, υποτάσσονται στους θεράποντές Του³⁴⁶. Αυτοί στο άκουσμα του ονόματος του Κυρίου εξέρχονται βίαια από το ανθρώπινο σώμα, παρά τη θέλησή τους, αισθανόμενοι το πυρ να τους κατακαίει³⁴⁷.

Ο Τερτυλλιανός θα ταυτίσει τους δαίμονες με τους Εθνικούς θεούς και στο έργο του *De spectaculis* (Περί των θεαμάτων) θα καταδικάσει τη λατρεία τους. Οι ηδονές των θεαμάτων δεν συμβιβάζονται με την αληθινή θρησκεία του πραγματικού Θεού. Ο Αφρικανός Απολογητής προσπαθεί στο συγκεκριμένο έργο να αποδείξει, πως όλο το σύστημα των θεαμάτων βασίζεται στην ειδωλολατρία. Η ειδωλολατρία είναι αποκύημα των ενεργειών του διαβόλου και των έκπτωτων αγγέλων του³⁴⁸. Οι Χριστιανοί οφείλουν να καταδικάζουν τέτοιου είδους συνάξεις και να αποφεύγουν τους χώρους των θεαμάτων, στους οποίους εδρεύουν τα πονηρά πνεύματα³⁴⁹. Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, παρουσιάζει τους

³⁴⁴ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.14: *Suae saltem ignominiae et damnationis notam refutant: Renu[n]tilant se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum, sanguine et fumo et putidis rogis pecorum, et impuratissimis linguis ipsorum vatum intellegi debuit; renuant ob malitiam praedamnatos se in eundem iudicii diem cum omnibus cultoribus et operationibus suis.*

³⁴⁵ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.15: *Atquin omnis haec nostra in illos dominatio et potestas de nominatione Christi valet et de commemoratione eorum, quae sibi a deo per arbitrum Christum imminetia exspectant.*

³⁴⁶ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.15: *Christum timentes in deo et deum in Christo subiciuntur servis dei et Christi.*

³⁴⁷ Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.15: *Ita de contactu deque afflatu nostro, contemplatione et repraesentatione ignis illius correpti etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes et vobis praesentibus erubescences.*

³⁴⁸ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 4.3: *igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam constare constiterit, indubitate praeiudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renuntiationis nostrae testimonium in lavacro, quae diabolo et pompae et angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriam.*

³⁴⁹ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 6.4: *sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus. licebit mortuis, licebit deis suis faciant,*

χώρους των θεαμάτων και τα θέατρα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει, πως ο ιππόδρομος κοσμεύεται από πάρα πολλά είδωλα, όπως του θεού Ηλίου, του Ποσειδώνα, της Κυβέλης κ.α. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει, σύμφωνα με τον Απολογητή, την παρουσία των δαιμόνων³⁵⁰. Οι τόποι των θεαμάτων κατοικούνται από πλήθος διαβολικών πνευμάτων³⁵¹ και οι εικόνες των νεκρών αποτελούν κατοικίες των δαιμόνων³⁵². Η ειδωλολατρία δεν έχει καμία σχέση με την ηθική και οτιδήποτε τελείται στο όνομά της είναι ακάθαρμο και μιαινό.

Οι Χριστιανοί οφείλουν να αποκηρύξουν τα είδωλα, καθώς οι αμαρτωλές ηδονές των θεαμάτων μολύνουν το πνεύμα τους. Οι βίαιες συγκινήσεις που αναπόφευκτα δοκιμάζουν οι θεατές ταράζουν τη ψυχή και λυπούν το Άγιο Πνεύμα. Ο Θεός, κατά τον Απολογητή, συμβουλεύει τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται ήρεμα, ήσυχα και ευγενικά προς το Άγιο Πνεύμα³⁵³. Άλλωστε, η αποκήρυξη των διασκεδάσεων του κόσμου αποτελεί το κατ' εξοχήν γνώρισμα του Χριστιανού. Ο Τερτυλλιανός, για να γίνει πειστικότερος και αμεσότερος, προβάλλει παραδείγματα δαιμονισμένων που παρακολουθούσαν τέτοιου είδους θεάματα και καταλήφθηκαν από δαιμόνια³⁵⁴.

perinde mortuis suis ut diis faciunt; una condicio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

³⁵⁰ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 8.5: *obelisci enormitas, ut Hermateles affirmat, Soli prostituta. scriptura eius unde eius et census: de Aegypto superstitio est. frigatebat daemonum concilium sine sua Matre Magna;*

³⁵¹ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 8.7: *animadvertite, Christiane, quot nomina imunda possederint circum. aliena est tibi regio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt.*

³⁵² Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 12.5: *in mortuorum autem idolis daemonia consistunt.*

³⁵³ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 15.2: *deus praecepit spiritum sanctum, utpote pro naturae suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare.*

³⁵⁴ Τερτυλλιανός, *De spectaculis* 26.1-4: *Cur ergo non eiusmodi etiam daemoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit domino teste eius mulieris, quae theatrum adiit, et inde cum daemonio rediit. [2] itaque in exorcismo cum oneraretur immundus spiritus, quod ausus esset fidelem aggredi, constanter: "et iustissime quidem" inquit "feci: in meo eam inveni." [3] constat et alii linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragoedum audierat, cum exprobratione nominato tragoedo nec ultra quintum diem eam mulierem in saeculo fuisse. [4] quot utique et alia documenta cesserunt de his*

Επίσης, και στο έργο του *De paenitentia*³⁵⁵ (περί μετανοίας) γίνεται λόγος για τον διάβολο και την αγγέλη των αγγέλων που εξέπεσαν. Αυτοί προσπαθούν να προσβάλλουν τα μάτια των ανθρώπων με σαρκικές επιθυμίες, να μπερδέψουν το μυαλό τους με κοσμικούς πειρασμούς, να λυγίσουν την πίστη τους με το φόβο της κοσμικής εξουσίας και να τους βγάλουν από τον δρόμο της ορθής διδαχής με διεστραμμένες παραδόσεις.

Παράλληλα, και στο *De cultu feminarum* (Περί του στολισμού των γυναικών) ο Τερτυλλιανός υποστηρίζει, πως οι εκπέσοντες άγγελοι, οι δαίμονες, επινόησαν τα γυναικεία στολίδια³⁵⁶. Σε μια εποχή που οι άνθρωποι δεν γνώριζαν τόσα, όσα γνωρίζουν σήμερα, αυτοί έφεραν στο φως κρυφές υλικές επιστήμες και τέχνες και έδωσαν στις γυναίκες αστραφτερά πετράδια, προκλητικά φορέματα³⁵⁷, χρυσά βραχιόλια και κάθε είδους καλλυντικό³⁵⁸. Οι δαίμονες το έπραξαν αυτό, καθώς γνώριζαν ότι η φιλοδοξία, η επίδειξη και η φιλαυτία δυσαρρεστεί τον Θεό³⁵⁹.

Αξίζει να σημειωθεί πως και στο έργο του *De idololatria* (περί της ειδωλολατρίας) ο Τερτυλλιανός τονίζει, πως στην ειδωλολατρία

qui cum diabolo apud spectacula communicando a domino exciderunt. "nemo enim potest duobus dominis servire." "quid luci cum tenebris? quid vitae et morti?".

³⁵⁵ Τερτυλλιανός, *De paenitentia* 7.9: *Itaque observat obpugnat obsidet, si qua possit aut oculos concupiscentia carnali ferire aut animum inlecebris saecularibus inretire aut fidem terrenae potestatis formidine evertere aut a via certa perversis traditionibus detorquere; non scandalis, non temptationibus deficit.*

³⁵⁶ Για τη στάση του Τερτυλλιανού απέναντι στο γυναικείο φύλο, βλ. Church, F.F. (1975) «Sex and Salvation in Tertullian», *Harvard Theological Review* 63: 83-101.

³⁵⁷ Για την πρέπουσα ενδυμασία των γυναικών, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Τερτυλλιανού, βλ. Säfllund, G. (1955) *De Pallio und die stilistische Entwicklung Tertullians*, Lund.

³⁵⁸ Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum* 2.2.1: *Nam et illi qui ea constituerunt damnati in poenam mortis deputantur, illi scilicet angeli qui ad filias hominum de caelo ruerunt, ut haec quoque ignominia feminae accedat. Nam et cum materias quasdam bene occultas et artes plerasque non bene reuelatas saeculo multo magis imperito prodidissent, si quidem et metallorum opera nudauerant et herbarum ingenia traduxerant et incantationum vires prouulgauerant et omnem curiositatem usque ad stellarum interpretationem designauerant, proprie et quasi peculiariter feminis instrumentum istud muliebris gloriae contulerunt: lumina lapillorum quibus monilia uariantur, et circulos ex auro quibus brachia artantur, et medicamina ex fuco quibus lanae colorantur, et illum ipsum nigrum puluerem quo oculorum exordia producuntur.*

³⁵⁹ Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum* 2.2.4.

βρίσκονται όλα τα αμαρτήματα. Αυτή είναι αντίθετη του Θεού και οτιδήποτε είναι αντίθετο με τον Θεό αποδίδεται στους δαίμονες και στα ακάθαρτα πνεύματα³⁶⁰. Ο ίδιος προτρέπει τους αμαρτωλούς να μετανοήσουν και να παύσουν να λατρεύουν αγάλματα και ναούς, στους οποίους κατοικούν οι δαίμονες³⁶¹. Εκείνος που θα ασχοληθεί με την κατασκευή ειδώλων, θα απολέσει εξίσου την ψυχή του, καθώς θα έχει περιποιηθεί και υπηρετήσει τους δαίμονες³⁶². Επίσης, ο Αφρικανός Απολογητής, στο συγκεκριμένο έργο, θα αναφερθεί εκτενώς στη σχέση των δαιμόνων με την αστρολογία και τις μαγικές τέχνες³⁶³.

Καταληκτικά, ο Τερτυλλιανός κρίνει, πως η αδυναμία είναι χαρακτηριστικό της σάρκας και η πονηριά του διαβόλου και των αγγέλων του³⁶⁴. Οι άνθρωποι οφείλουν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί με τις ενέδρες που στήνει ο διάβολος και οι δαίμονές του. Πρότυπο ενάρετου βίου οφείλει να είναι η ζωή του ίδιου του Κυρίου, ο οποίος, όταν πειράστηκε από το διάβολο, απόδειξε ποιος είναι ο κύριος και ο εφευρέτης των πειρασμών³⁶⁵.

³⁶⁰Τερτυλλιανός, *De idololatria* 1.5: *Ita fit, ut omnia in idololatria et in omnibus idololatria deprehendatur. Sed et alias, cum uniuersa delicta aduersus deum sapiant, nihil autem, quod aduersus deum sapiat, non daemoniis et immundis spiritibus deputetur quibus idola mancipantur, sine dubio idololatrian admittit quicunque delinquit. Id enim facit quod ad idolorum mancipes pertinet.*

³⁶¹Τερτυλλιανός, *De idololatria* 4.3: *Et rursus: iuro uobis peccatores, quod in diem sanguinis perditionis tristitia parata est. Qui seruitis lapidibus et qui imagines facitis aureas et argenteas et ligneas et lapideas et fictiles et seruitis phantasmatis et daemoniis et spiritibus infernis et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ab iis inuenietis auxilium.*

³⁶²Τερτυλλιανός, *De idololatria* 8.5.

³⁶³Τερτυλλιανός, *De idololatria* 9. 1-8.

³⁶⁴Τερτυλλιανός, *De oratione* 8.3.

³⁶⁵Τερτυλλιανός, *De oratione* 8.4: *Ipse a diabolo temptatus praesidem et artificem temptationis demonstrauit.*

II. Μινούκιος Φήλικας

Ο Μάρκος Μινούκιος Φήλικας (*Marcus Minucius Felix*) υπήρξε ένας από τους αρχαιότερους Απολογητές της δυτικής Εκκλησίας. Τα χρονολογικά στοιχεία του βίου του είναι ασαφή και, κατά προσέγγιση, η γέννησή του τοποθετείται τις τελευταίες δεκαετίες του Β' αιώνα και ο θάνατός του περί τα μέσα του Γ' αιώνα³⁶⁶.

Από τις αρχαίες πηγές που προσφέρουν τα έργα του Λακτάντιου³⁶⁷ και του Ιερώνυμου³⁶⁸ αντλούμε πληροφορίες για τον Μινούκιο και το έργο του. Παράλληλα, από το ίδιο το έργο του Απολογητή γίνεται γνωστό, πως υπήρξε ρήτορας και δικηγόρος³⁶⁹ και ότι μετεστράφη σε προχωρημένη ηλικία στον Χριστιανισμό³⁷⁰. Ο ίδιος στην κατάγωγή του ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, Αφρικανός και το έργο του παραδίδεται μαζί με το σύγγραμμα του, επίσης, Αφρικανού Αρνόβιου³⁷¹.

³⁶⁶ Για τα βιογραφικά στοιχεία του Μινούκιου Φήλικα, βλ. Norden, E. (1897) *De Minucii Felicis aetate et genere dicendi*. Wiss. Beilage zum Vorlesungsverzeichnis der Universität Greifswald, Ostern · Baylis, H.G. (1928) *Minucius Felix and his place among the Early Fathers of the Latin Church*, London · Della Casa, A. (1962) «Le due date dell' Octavius», *Maia* 14: 26-39 · Beaujeu, J. (1974) *Minucius Felix: Octavius, texte établi et traduit*, Paris, σελ. 7-107 και Filoramo, G. (1997) «Alla Ricerca di un' Identità Cristiana» in *Storia del Cristianesimo*, (ed) Filoramo, G. e Menozzi, D., Bari, σελ. 173-177.

³⁶⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 1.11.55: *Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: «Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque uenisset, Coeli filium dictum, quod soleamus eos quorum uirtutem miremur, aut qui repentino aduenerint, de coelo cecidisse dicere; terrae autem, quod ignotis parentibus natos, terrae filios nominemus.*

³⁶⁸ Ιερώνυμος, *De viris illustribus* 58, *Epistula* 49.13, *Epistula* 60.10, *Epistula* 70.5 και *Commentarii in Isaiam prophetam* 8.

³⁶⁹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 28.3: *Nos tamen cum sacrilegos aliquos et incestos, parricidas etiam defendendos et tuendos suspiciebamus, hos nec audiendos in totum putabamus, ut torqueremus confitentes ad negandum, videlicet ne perirent, exercentes in his perversam quaestionem, non quae verum erueret, sed quae mendacium cogeret.* Ο Ιερώνυμος υπογραμμίζει πως ο Μινούκιος Φήλικας σταδιοδρόμησε στη Ρώμη ως δικηγόρος, πρβλ. *Epistula* 70.5: *veniam ad Latinos. Quid Tertullian eruditius, quid acutius? "Apologeticus" eius et "Contra gentes libri" cunctam saeculi continent disciplinam. Minucius Felix, causidibus Romani fori, in libro, cui titulus "Octavius" est...*

³⁷⁰ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 5.

³⁷¹ Βλ. Von Albrecht, M. (2002) *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, επιμ.- μτφρ. Νικήτας, Δ.Ζ., β' τομ., Κρήτη, σελ. 1784.

Ταυτόχρονα, από στοιχεία που πηγάζουν μέσα από το έργο του γίνεται σαφές, πως ο Μινούκιος υπήρξε βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας³⁷². Ο Ιερώνυμος³⁷³, μάλιστα, εκθειάζει την ευρυμάθειά του. Επιδράσεις στο έργο του φαίνεται να ασκεί ο σκεπτικισμός, που εκείνη την εποχή είχε ως σημαντικό εκπρόσωπο τον Σέξτο Εμπειρικό. Πρότυπα γραφής για τον Μινούκιο αποτελούσαν από τους Λατίνους κυρίως ο Κικέρωνας και ο Σενέκας³⁷⁴. Παράλληλα, ο Λατίνος Απολογητής φαίνεται να ήταν λάτρης του Βιργιλίου³⁷⁵.

Ο Μινούκιος Φήλικας έγραψε ένα απολογητικό σύγγραμμα σε διαλογική μορφή³⁷⁶, που έφερε τον τίτλο *Octavius* (Οκτάβιος) το οποίο αφιέρωσε στον επιστήθιο φίλο του Οκτάβιο που είχε πεθάνει. Ωστόσο, ο Ιερώνυμος στο έργο του *De viris illustribus*³⁷⁷ (58) πληροφορεί, πως στον Μινούκιο ανήκε και ένα άλλο έργο, το *De fato vel Contra mathematicos*, το οποίο δε σώθηκε³⁷⁸.

Στο έργο του Απολογητή του τρίτου αιώνα Μάρκου Μινούκιου Φήλικα *Octavius* εκτυλίσσεται μια αντιπαράθεση σε διαλογική μορφή για την πίστη των Χριστιανών μεταξύ του Χριστιανού Οκτάβιου Ιανουαρίου και του ειδωλολάτρη Καικίλιου Νατάλη. Το σύγγραμμα είναι αριστοτεχνικά δομημένο σε προσεγμένη λατινική γλώσσα και ο Μινούκιος Φήλικας εμφανίζεται να διαδραματίζει τον ρόλο του διαιτητή.

³⁷² Beuler, R. (1936) *Philosophie und Apologie bei Minucius Felix*, Königsberg και Cappelletti, A.J. (1985) «Minucio Félix y su filosofía de la religión», *RVF* 19: 7-62.

³⁷³ Ιερώνυμος, *Epistula* 70.5.

³⁷⁴ Burger, F.X. (1904) *Über das Verhältnis des Minucius Felix zu dem Philosophen Seneca*, München.

³⁷⁵ Wiesen, D.S. (1971) «Virgil, Minucius Felix and the Bible», *Hermes* 109: 70-91.

³⁷⁶ Ο Μινούκιος δεν ακολουθεί το πρότυπο του Πλατωνικού διαλόγου. Το έργο του περισσότερο θυμίζει αντιπαράθεσεις σε διαλογική μορφή ενώπιον κριτή που παραπέμπουν στα *Ηθικά* του Πλουταρχου (615e· 747b· 750a· 1096f), στον *Dialogus* (4. 2-5) του Τάκιτου και στον Γέλλιο 18.1.

³⁷⁷ Ιερώνυμος, *De viris illustribus* 58: *Minucius Felix, Romae insignis causidicus, scripsit dialogum christiani et ethnici disputantis, qui Octavius inscribitur. Sed et alius sub nomine eius fertur «De fato Contra mathematicos», qui, cum sit et ipse disertus hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire.*

³⁷⁸ Βλ. Préaux, J.G. (1950) «A propos du De fato (?) de Minucius Felix», *Latomus* 9: 395-413.

Ο Οκτάβιος, στον ομώνυμο διάλογο, προσπαθεί να υπερασπιστεί τον Χριστιανισμό απέναντι στις άδικες κατηγορίες των Εθνικών. Ο Καϊκίλιος, υπέρμαχος του δωδεκάθεου, αμφιβάλλει για την ύπαρξη του Θεού, καθώς αναρωτιέται, για ποιο λόγο, αν Εκείνος είναι τόσο μεγάλος, όσο ισχυρίζονται οι Χριστιανοί, δεν έχει δικό του βωμό για θυσίες ή κάποιο είδωλο με την εικόνα Του³⁷⁹. Οι θεοί των Εθνικών, υποστηρίζει, λατρεύονται σε όλα τα έθνη σε αντίθεση με τον Θεό των Χριστιανών, ο οποίος δεν έχει δικό του βασίλειο και δεν είναι γνωστός πουθενά³⁸⁰. Οι Χριστιανοί, συνεχίζει, δεν μπορούν ούτε να δείξουν ούτε να δούνε τον Θεό τους³⁸¹. Επίσης, απορεί, για ποιο λόγο ο Κύριος δεν συμπαραστέκεται στις καθημερινές δυσκολίες τους³⁸².

Ο Οκτάβιος με αριστοτεχνική ευγλωττία αποκρούει τα κίβδηλα επιχειρήματα του Καϊκιλίου και θεωρεί πως πίσω από τις κατηγορίες των Εθνικών ελλοχεύουν οι δαίμονες³⁸³, οι οποίοι προσπαθούν με ψέματα και λαιδορίες να εκμαυλίσουν και να αμαυρώσουν την αγνότητα των Χριστιανών³⁸⁴. Οι δαίμονες είναι εκείνοι που ωθούν τους ανθρώπους στην πλάνη των εθνικών θρησκειών, προκειμένου να καταστρέψουν τη ψυχή τους. Αυτοί, εκμεταλλευόμενοι την αμάθεια και την ευπιστία των πολλών, προσάπτουν κατηγορίες στους Χριστιανούς λέγοντας, πως λατρεύουν τέρατα, θυσιάζουν παιδιά και προσφέρουν θυέστεια δείπνα³⁸⁵.

³⁷⁹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 10.2: *Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra...?*

³⁸⁰ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 10.3: *Unde autem vel quis ille aut ubi dues unicus, salitarius, destitutus, quem non gens libera, non regna, non saltem Romana superstitio noverunt?*

³⁸¹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 10.5: *Deum illum sum, quem nec ostendere possunt nec videre...*

³⁸² Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 12.4: *Ubi deus ille, qui subvenire reviviscentibus potest, viventibus non potest?*

³⁸³ Βλ. Berge, R. (1929) *Exegetische Bemerkungen zur Dämonenauffassung des M. Minucius Felix*, Freiburg, σελ. 23.

³⁸⁴ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 31.1: *Et de incesto convivio fabulam grandem adversum nos daemonum coition mentita est, ut gloriam pudicitiae deformis infamiae aspersione macularet, ut ante exploratam veritatem homines a nobis terrore infandae opinionis averteret.*

³⁸⁵ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 28.1: *quasi Christiani monstra colerent, infants vovarent, convivial incesta miscerent.*

Όλα αυτά για τον Οκτάβιο οφείλονται στους μύθους που πλέκουν οι δαίμονες³⁸⁶.

Ο Μινούκιος Φήλικας θα αρχίσει να ξεδιπλώνει τη δαιμονολογία του και να αποκαλύπτει την ταυτότητα των έκπτωτων αγγέλων. Οι δαίμονες, σύμφωνα με τον Λατίνο Απολογητή³⁸⁷, είναι ακάθαρτα πνεύματα, πλανόδια, τα οποία, αφού εξέπεσαν, έχουν απολέσει την αρχική τους ουσία (*substantia*). Διακρίνονται για την φαυλότητά τους και προσπαθούν, ως παρηγοριά για την κατάστασή τους, να οδηγήσουν τους ανθρώπους στον όλεθρο. Τα ίδια είναι βυθισμένα στα αμαρτήματα και στα πάθη. Ο Μινούκιος θεωρεί, πως πίσω από την πλάνη της εθνικής θρησκείας παραμονεύει η μοχθηρότητα των δαιμόνων³⁸⁸.

Αυτά τα ακάθαρτα πνεύματα τα ονομάζουν οι ποιητές δαίμονες και οι φιλόσοφοι τα συζητούν με θαυμασμό³⁸⁹. Ο Μινούκιος δεν παραλείπει να αναφέρει και το παράδειγμα του Σωκράτη, ο οποίος συμβουλευόταν το «δαιμόνιό του» για κάθε του πράξη³⁹⁰.

Ο Μινούκιος υποστηρίζει, πως πίσω από κάθε μαντική και μαγική κίνηση ενεδρεύει η κακόβουλη θέληση των δαιμόνων. Οι δαίμονες είναι αρωγοί και βοηθοί των μάγων³⁹¹. Αυτοί μπορούν να κάνουν τα αόρατα ορατά και το αντίστροφο³⁹². Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, ο Μινούκιος παραθέτει πληθώρα παραδειγμάτων, για να καταδείξει την ματαιότητα των δαιμονικών χρησμών. Έτσι, αναφέρεται στην περίπτωση

³⁸⁶ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 28.2.

³⁸⁷ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.8: *Spiritus sunt insinceri, vagi, a caelesti vigore terrenis labibus et cupiditatibus degravati. Isti igitur spiritus, posteaquam simplicitatem substantiae suae onusti et immersi vitiis perdiderunt, ad solacium calamitatis suae non desinunt perditum iam perdere...*

³⁸⁸ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.9: *a deo inductis pravis religionibus a deo segregare.*

³⁸⁹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.10: *Eos spiritus daemones esse poetae sciunt, philosophi disserunt, Socrates novit, qui ad nutum et arbitrium adsinentis sibi daemonis vel declinabat negotia vel petebat.*

³⁹⁰ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.10.

³⁹¹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.10: *Magi quoque non tantum sciunt daemones sed etiam quicquid miraculi ludunt, per daemones faciunt.*

³⁹² Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.11: *illis adspirantibus et infuntentibus praestigias edunt, vel quae non sunt videri, vel quae sunt non videri.*

του Κλώδιου, του Ιούνιου και του Φλαμίνιου, οι οποίοι υπέπεσαν θύματα της λανθασμένης οιωνοσκοπίας³⁹³. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στον μεγάλο στρατηγό των Ρωμαίων τον Ρήγουλο, ο οποίος, μολοντί συμβουλευτήκε τους οιωνοσκόπους (*augures*) ηττήθηκε στον πρώτο καρχηδονιακό πόλεμο (255 π.Χ.) και παραδόθηκε στους Καρχηδόνιους³⁹⁴. Ταυτόχρονα, αναφέρεται στις ήττες του Ιουλίου Καίσαρα στην Αφρική, του Μανκίνου στην Νουμάνθια και του Λουκίου Παύλου στις Κάννες³⁹⁵.

Ο Λατίνος Απολογητής, στη συνέχεια του έργου του, θα αναφερθεί στον τόπο κατοικίας των δαιμόνων. Οι δαίμονες φωλιάζουν στα αγάλματα (*statuis*) και στα είδωλα (*imaginibus*) των θεών που λατρεύουν οι Εθνικοί³⁹⁶. Από εκεί κάνουν τα αγάλματα να μιλούν και να δίνουν ψευδείς προφητείες στους άπειρους και αμαθείς ανθρώπους. Αυτοί, άλλωστε, κατευθύνουν τις πτήσεις των πουλιών, καθορίζουν τους λαχνούς και προλέγουν λανθασμένα³⁹⁷. Συνεπώς, κατά τον Μινούκιο, οι δαίμονες εξαπατούν, μα και εξαπατώνται³⁹⁸, καθώς δεν μπορούν να γνωρίζουν την αλήθεια, της οποίας γνώστης είναι μόνο ο Κύριος.

Το σώμα των δαιμόνων, σύμφωνα με τον Λατίνο, είναι αέρινο, καθώς βρίσκεται στο ενδιάμεσο της θνητής και της αθάνατης φύσης. Συνδυάζει το ελάχιστο γήινο βάρος με την αιθέρια ελαφρότητα³⁹⁹. Χάρη στην ιδιαίτερη σύστασή τους, μπορούν να εισέρχονται στο σώμα των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά, ο Μινούκιος αναφέρεται στον Πλάτωνα και

³⁹³ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26. 2 και Κικέρωνας, *De divinatione* 2.72.

³⁹⁴ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26. 3: *Quid? Regulus nonne auguria servavit et captus est?*

³⁹⁵ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26. 3 - 4.

³⁹⁶ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 1: *Isti igitur impuri spiritus, daemones, ut ostensum magis ac philosophis, sub statuis et imaginibus consecrates delitiscunt...*

³⁹⁷ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 1: *et adflatu suo auctoritatem quasi praesentis numinis consequuntur, dum inspirant vatibus, dum fanis inmorantur, dum nonnumquam extortum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracular efficient, falsis pluribus involuta.*

³⁹⁸ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 2: *Nam et falluntur et fallunt, ut et nescientes sinceram veritatem et quam sciunt, in perditionem sui non confitentes.*

³⁹⁹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 12: *Vult enim esse substantiam inter mortalem inmortalemque, id est inter corpus et spiritum mediam, terreni ponderis et caelestis levitatis admixtione concretam...*

στον Έρωτα⁴⁰⁰. Έτσι, οι δαίμονες, προκειμένου να απομακρύνουν τους ανθρώπους από τον Θεό, ταράζουν τη ζωή τους, προκαλούν αναστάτωση μέσω ενυπνίων οραμάτων και σέρνονται μέσα στο σώμα τους, καθώς τους το επιτρέπει η δομική τους σύσταση⁴⁰¹. Επιπρόσθετα, η μοχθηρία τους μπορεί να προκαλέσει ασθένειες, παραλυσία στα άκρα, τρόμο στις ψυχές, καταστάσεις που κατευθύνουν και χειραγωγούν εύκολα τους άπειρους στην λατρεία των δαιμόνων⁴⁰².

Ο Μινούκιος αναφέρεται και στο θέμα του εξορκισμού. Οι δαίμονες έχουν την ικανότητα να προκαλέσουν μανία και παραισθήσεις στον άνθρωπο που θα καταλάβουν. Χαρακτηριστικά, γράφει ο Απολογητής, πως οι μανιακοί, που περιφέρονται στους δρόμους, έχουν κυριευθεί από δαίμονες, οι οποίοι τους αποτρέλανε με οράματα και οφθαλμαπάτες⁴⁰³. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στα ενύπνια οράματα ανθρώπων που ονειρεύτηκαν θεούς των Εθνικών, όπως τον Δία, την Ήρα και τους Διόσκουρους να τους προμηνύουν πράγματα⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Ο έρωτας μπορεί να εισέρχεται στο σώμα των ανθρώπων και να προκαλεί έξαψη των συναισθημάτων, πρβλ. Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 12: *ex qua monet etiam nos amorem informari et inlabi pectoribus humanis et sensum movere et adfectus fingere et ardorem cupiditatis infundere*. Σύμφωνα με το «Πλατωνικό» Συμπόσιο ο Έρωτας χαρακτηρίζεται ως δαίμονας, πρβλ. Πλάτωνας, Συμπόσιο 203a: οὔτοι δὲ οἱ δαίμονες πολλοὶ καὶ παντοδαποὶ εἰσιν, εἷς δὲ τούτων ἐστὶ καὶ ὁ Ἔρως. Αυτός μπορεί να εδρεύει στις ψυχές των ανθρώπων, πρβλ. Συμπόσιο 195e: καλῶ οὖν δοκεῖ μοι τεκμηρίῳ τὴν ἀπαλότητα ἀποφαίνειν, ὅτι οὐκ ἐπὶ σκληροῦ βαίνει, ἀλλ' ἐπὶ μαλθακοῦ. τῷ αὐτῷ δὴ καὶ ἡμεῖς χρῆσόμεθα τεκμηρίῳ περὶ Ἐρωτα ὅτι ἀπαλός. οὐ γὰρ ἐπὶ γῆς βαίνει οὐδ' ἐπὶ κρανίων, ἃ ἐστὶν οὐ πάνυ μαλακά, ἀλλ' ἐν τοῖς μαλακωτάτοις τῶν ὄντων καὶ βαίνει καὶ οἰκεῖ. ἐν γὰρ ἥθεσι καὶ ψυχαῖς θεῶν καὶ ἀνθρώπων τὴν οἰκισιν ἱδρυται, καὶ οὐκ αὖ ἐξῆς ἐν πάσαις ταῖς ψυχαῖς, ἀλλ' ἥτινι ἂν σκληρὸν ἦθος ἐχούσῃ ἐντύχη, ἀπέρχεται, ἢ δ' ἂν μαλακόν, οἰκίζεται.

⁴⁰¹ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 2: *vitam turbant, somnos inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte, ut spiritus tenues...*

⁴⁰² Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 2: *morbos fingunt, terrent mentes, membra distorquent, ut ad cultum sui cogant...*

⁴⁰³ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 3: *Hinc sunt et furentes, quos in publicum videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insaniunt, sic bacchantur, sic rotantur: par et in illis instigation daemonis...* Πρβλ. Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.3: *Compar exitus furoris et una ratio est instigationis.*

⁴⁰⁴ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 4.

Καταληκτικά, ο Μινούκιος, κλείνοντας τη δαιμονολογία του, αναφέρεται στον ιδιαίτερο φόβο που έχουν οι δαίμονες. Τα ακάθαρτα πνεύματα τρέμουν τον εξορκισμό και την προσευχή⁴⁰⁵. Οι δαίμονες παραδέχονται την αλήθεια και έντρομοι αποκαλύπτουν την ταυτότητά τους, όταν ακούσουν το όνομα του Κυρίου. Οι άνθρωποι οφείλουν να στραφούν στον δρόμο του Κυρίου, στον δρόμο της αλήθειας που θα τους οδηγήσει στη σωτηρία της ψυχής⁴⁰⁶.

III. Λακτάντιος

Ο Λούκιος Καικίλιος Φιρμιανός Λακτάντιος (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*) καταγόταν από τη Νουμιδία⁴⁰⁷. Γεννήθηκε, πιθανώς, το 250 μ.Χ. Υπήρξε μαθητής του Αρνόβιου⁴⁰⁸ και δίδαξε ρητορική σε πολλές πόλεις. Συνέταξε απολογητικά έργα, στα οποία υπερασπίστηκε την χριστιανική πίστη. Η φήμη του υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε ώθησε τον Διοκλητιανό να τον καλέσει ως διδάσκαλο της λατινικής ρητορικής στη Νικομήδεια. Η μεταστροφή του στον Χριστιανισμό συνέβη κατά το πεντηκοστό έτος της ηλικίας του. Ο ίδιος, όταν ξέσπασε ο διωγμός των Χριστιανών, το Φεβρουάριο του 303 μ.Χ., παραιτήθηκε από το αξίωμά του. Αργότερα, το 317 μ.Χ. δέχθηκε την πρόταση του μονοκράτορα Κωνσταντίνου να μεταβεί στα Τρέβηρα, με σκοπό να αναλάβει την μόρφωση του γιου του Κρίσπου. Ως έτος τελευτής του Λακτάντιου πιθανολογείται το 325 μ.Χ. και ως τόπος

⁴⁰⁵ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 5: *Haec omnia sciunt pleraque pars vestrum ipsos daemones de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur.*

⁴⁰⁶ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 38.

⁴⁰⁷ Για το βίο του Λακτάντιου, βλ. Stevenson, J (1957) «The Life and Literary Activity of Lactantius», *Studia Patristica*, Vol. 1: 661-677.

⁴⁰⁸ Ιερώνυμος, *De viris illustribus* 80 και *Epistula* 70.5.2.

η πόλη Τρέβηρα. Η ρητορική του δεινότητα υπήρξε τόσο σπουδαία, ώστε ο ίδιος κέρδισε επάξια τον τίτλο του «Χριστιανού Κικέρωνα»⁴⁰⁹.

Την εποχή του Λακτάντιου, όχι μόνο οι Χριστιανοί απολογητές, αλλά και οι Εθνικοί φιλόσοφοι, ενδιαφέρθηκαν να διερευνήσουν τη φύση και τις δυνάμεις των δαιμόνων⁴¹⁰. Ο Λακτάντιος, πιστός στη διδασκαλία του Χριστιανισμού, καταδικάζει άμεσα τη δαιμονολογία των αρχαίων φιλοσόφων, αρνείται τη διάκριση των δαιμόνων σε αγαθούς και κακούς, και τους ταυτίζει αυτόματα με τους θεούς των Εθνικών⁴¹¹ · οι θεοί των Εθνικών δεν είναι τίποτα άλλο παρά μοχθηροί δαίμονες. Ο Χριστιανός απολογητής γνωρίζει την πλάνη των Εθνικών και προσπαθεί να αποκαλύψει την ταυτότητα των δαιμόνων.

Για τον Λακτάντιο οι δαίμονες είναι οι έκπτωτοι άγγελοι⁴¹², εκείνοι που τάχθηκαν, μετά την πτώση τους, στο πλευρό του διαβόλου⁴¹³. Ο Χριστιανός ρήτορας, ορμώμενος από το γνωστό πλατωνικό χωρίο του Κρατύλου⁴¹⁴, θα δώσει τη δική του ετυμολογία για το όνομα των δαιμόνων: «*daemonas autem grammatici dictos aiunt quasi δαήμονας, id est peritos ac rerum scios: hos enim putant deos esse*⁴¹⁵». Οι δαίμονες θεωρούνται δαήμονες · δηλαδή έμπειροι και γνώστες. Χάρη στην ιδιαίτερη αέρινη σύνθεση του

⁴⁰⁹ Stevenson, J. (1961) «Aspects of the Relations Between Lactantius and the Classics», *Studia Patristica*, Vol. 4: 497-503.

⁴¹⁰ Βλ. Scholz, P. (1865) *Die Ehen der Söhne Gottes mit den Töchtern der Menschen*, Regensburg, σελ. 100 και Michel, Ch. (1910) «Les bons et les mauvais esprits dans les croyances populaires de l' ancienne Grèce», *RHLR* 1: 193.

⁴¹¹ Βλ. Glover, T. R. (1912) «The Demon environment of the Primitive Christians», *The Hibbert Journal*: 153-168.

⁴¹² Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.7. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Pichon, R. (1901) *Lactance, étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris, σελ. 208.

⁴¹³ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.5: *Hi sunt immundi spiritus, malorum quae geruntur auctores, quorum idem diabolus est princeps*.

⁴¹⁴ Πλάτωνας, Κρατύλος 398B: Τοῦτο τοίνυν παντός μᾶλλον λέγει, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τοὺς δαίμονας· ὅτι φρόνιμοι καὶ δαήμονες ἦσαν, "δαίμονας" αὐτοὺς ὠνόμασεν· καὶ ἔν γε τῇ ἀρχαίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ φωνῇ αὐτὸ συμβαίνει τὸ ὄνομα. λέγει οὖν καλῶς καὶ οὗτος καὶ ἄλλοι ποιηταὶ πολλοὶ ὅσοι λέγουσιν ὥς, ἐπειδὴν τις ἀγαθὸς ὢν τελευτήσει, μεγάλην μοῖραν καὶ τιμὴν ἔχει καὶ γίγνεται δαίμων κατὰ τὴν τῆς φρονήσεως ἐπωνυμίαν.

⁴¹⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 1.14.6.

σώματός τους, μπορούν να μετακινούνται γρήγορα σε διάφορες πλευρές του πλανήτη, με αποτέλεσμα να παρατηρούν φαινόμενα και γεγονότα και έπειτα να τα μεταφέρουν στους αδαείς ανθρώπους.

Ως απόρροια αυτού, οι άνθρωποι πίστεψαν, πως οι δαίμονες έχουν μαντικές ικανότητες και μπορούν να προβλέψουν το μέλλον · γι' αυτό τον λόγο τους θεώρησαν θεούς. Στην ουσία, ο Λακτάντιος κρίνει ότι οι δαίμονες είναι οι δημιουργοί κάθε μαγικής και μαντικής τέχνης⁴¹⁶, η οποία έχει ως απώτερο σκοπό την εξαπάτηση των ανθρώπων. Οι δαίμονες, ωστόσο, γνωρίζουν τόσα, όσα τους επιτρέπει η βούληση του Κυρίου⁴¹⁷.

Ο Λακτάντιος, μέσα από τα έργα του, φαίνεται να είναι βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας⁴¹⁸. Καταδικάζει⁴¹⁹ τις απόψεις του Πλάτωνα και του Σωκράτη, οι οποίοι αναφέρονται σε ενάρκτους και κακούς δαίμονες και υποστηρίζει, πως, ακόμα και τα αγαθά που προσφέρουν τα κακά πνεύματα, αποσκοπούν στη βλάβη του ανθρώπου⁴²⁰.

Ο ρήτορας, έχοντας αποκλείσει τη δυνατότητα ύπαρξης αγαθών δαιμόνων και επηρεασμένος από την απόκρυφη παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης⁴²¹, θα διακρίνει⁴²² τους δαίμονες σε *daemones caelestes* (ουράνιοι

⁴¹⁶ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16.1: *Eorum inventa sunt astrologia et haruspicina et auguratio et ipsa quae dicuntur oracula et necromantia et ars magica et quidquid praeterea malorum exercent homines vel palam vel occulte.*

⁴¹⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.6: *Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia, quippe quibus penitus consilium dei scire non liceat, et ideo solent response in ambiguous exitus temperare.*

⁴¹⁸ Βλ. Frotscher, P.G. (1895) *Des Apologeten Lactantius Verhältnis zur griechischen Philosophie*, Leipzig.

⁴¹⁹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.9: *Philosophi quoque de his disserunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est et Socrates esse circa se adsidium daemona loquebatur, qui puero sibi adhaessisset, cuius nutu et arbitrio vita sua regeretur.*

⁴²⁰ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.10: *Hi ut dico spiritus contaminate ac perdit per omnem terram vagantur et in solacium perditionis suae perdendis hominibus operantur...*

⁴²¹ Βλ. Overlach, E. (1858) *Die Theologie des Lactantius*, Schwerin, σελ. 24 και Halusa, T. (1927) «Die Engel in den Apocryphen», *Pastor Bonus* 37: 278-289.

⁴²² Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.2-5: *Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terrae fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit et mulierum congressibus inquinavit. Tum in caelum ob peccata quibus se inmerserant non recepti ceciderunt in terram. Sic eos diabolus ex angelis dei suos fecit satellites ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati quia neque angeli neque homines fuerunt, sed mediam quondam naturam gerentes, non sunt ad*

δαίμονες) και *daemones terreni* (γήινοι δαίμονες). Οι *daemones caelestes* είναι οι έκπτωτοι άγγελοι, εκείνοι, που σύμφωνα με το βιβλίο του Ενώχ⁴²³, έσμιξαν με θνητές γυναίκες και απώλεσαν την αγγελική τους μορφή. Οι *daemones terreni* είναι οι γόννοι, ο καρπός εκείνης της σύζευξης. Αυτοί είναι κατά το ήμισυ άγγελοι και κατά το ήμισυ άνθρωποι⁴²⁴. Όλοι οι δαίμονες, σύμφωνα με τον Λακτάντιο⁴²⁵, είναι μοχθηροί και στοχεύουν στην πλάνη των ανθρώπων. Αυτοί αναμειγνύουν την αλήθεια με το ψέμα και ως πλανόδια κακόβουλα πνεύματα ταράζουν τα στήθη και τις σκέψεις των ανθρώπων. Οι θεοί των Εθνικών είναι δαίμονες⁴²⁶, οι οποίοι εξαπατούν τον άπειρο όχλο. Απώτερος σκοπός τους είναι η καταδίκη της ανθρώπινης ψυχής.

Αρχηγός των δαιμόνων είναι ο διάβολος⁴²⁷. Ο διάβολος είναι ο πρώτος έκπτωτος άγγελος, ο οποίος θέτει σε πειρασμό τον άνθρωπο και έπειτα τον κατηγορεί ενώπιον του Κυρίου. Εκείνος είναι γνωστός και ως το ερπετό, το φίδι⁴²⁸ που δελέασε τους πρωτόπλαστους. Ο Λακτάντιος τον

inferos recepti sicut in caelum parentes eorum. Ita duo genera daemonum facta sunt, unum caeleste, alterum terrenum. Για τη διάκριση των δαιμόνων σύμφωνα με τον Λακτάντιο, βλ. Schneweis, E. (1944) *Angels and Demons according to Lactantius*, Washington, σελ. 88 και McGuckin, P. (1983) «Spirit Christology; Lactantius and His Sources», *Heythrop Journal* 24 (1983): 142.

⁴²³ Ενώχ 6-7. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Robert, Ch. (1895) «Les fils de Dieu et les filles de l'home», *RB IV*, σελ. 366.

⁴²⁴ Πρβλ. *De Divinis Institutionibus* 2.14.2-5. Ο Λακτάντιος δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες για το γένος αυτών των δαιμόνων. Ωστόσο, δεν τους αποκαλεί γίγαντες, όπως ο Κορμодиανός, πρβλ. *Instructiones* 1.2.

⁴²⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16.5: *Hi porro incesti ac vagi spiritus ut turbent omnia et errors humanis pectoribus offundat, serunt ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim caelestes multos esse finxerunt unumque omnium regem...*

⁴²⁶ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 5.20.1. *Isti autem quia nesciunt vel quid vel quomodo sit colendum, caeci et imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos, latrones et interfectores suos victimis placant et animas suas cum ture ipso cremandas aris detestabilibus inponunt.*

⁴²⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.6: *Hunc ergo ex bono per se malum effectum Graeci διάβολον appellant, nos criminatorem vocamus, quod criminal in quae ipse inleat ad Deum deferat.*

⁴²⁸ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16.11: *quod serpens urbem Romam pestilential liberavit Epidauro accersitus. Nam illuc daemoniarches ipse in figura sua sine ulla dissimulatione perlatus est, siquidem legati ad eam rem missi draconem secum irae magnitudinis advexerunt.*

αποκαλεί, *pravus antitheus*⁴²⁹, *conluctator noster*⁴³⁰, *machinator omnium malorum*⁴³¹ και *dux damnatus qui vitiis praesit ac malis*⁴³². Ακόλουθοί του είναι οι δαίμονες, οι «φάυλοι άγγελοι» (*depravati angeli*⁴³³), αυτοί που επαναστάτησαν και δεν υπάκουσαν στην εξουσία και το όνομα του Κυρίου (*fugitivi suae maiestatis ac nominis*⁴³⁴). Ο διάβολος, σύμφωνα με τον Λατίνο απολογητή⁴³⁵, δε δημιουργήθηκε κακός από τον Κύριο, αλλά έγινε κακός κατά δική του βούληση. Ο φθόνος τον οδήγησε στην πτώση, καθώς φθόνησε και μίσησε⁴³⁶ τον Δημιουργό του, τον Θεό.

Ωστόσο, ο Λακτάντιος υποστηρίζει πως οι δαίμονες δεν εξέπεσαν αυτόματα μαζί με τον διάβολο. Οι ίδιοι υπήρξαν άγγελοι, τους οποίους ο Κύριος, όταν άρχισε να αυξάνεται ο πληθυσμός των ανθρώπων⁴³⁷, τους έστειλε στη γη, προκειμένου να προστατεύσουν τους ανθρώπους από το κακό. Ο Κύριος τους είχε απαγορεύσει ρητά⁴³⁸ να έρθουν σε επαφή με τις θνητές. Αυτοί όμως, παρακινημένοι από τη σαρκική ηδονή και τις απάτες του διαβόλου, ολίσθησαν και έτσι έχασαν τη δυνατότητα επιστροφής στον παράδεισο. Από την ένωση των έκπτωτων αγγέλων και των θνητών

⁴²⁹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.9.11.

⁴³⁰ Λακτάντιος, *De Opificio Dei* 1.7.

⁴³¹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 7.24.5.

⁴³² Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 6.3.14.

⁴³³ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.3 και 2.15.8. Πρβλ. και Ιουστίνος, *Β' Απολογία*, 7.1.: Ὅθεν καὶ ἐπιμένει ὁ θεὸς τὴν σύγχυσιν καὶ κατάλυσιν τοῦ παντὸς κόσμου μὴ ποιῆσαι, ἵνα καὶ οἱ φάυλοι ἄγγελοι καὶ δαίμονες καὶ ἄνθρωποι μηκέτι ᾧσι, διὰ τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν, ὃ γινώσκει ἐν τῇ φύσει ὅτι αἰτίον ἐστιν.

⁴³⁴ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 4.4.4.

⁴³⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.4: *Deinde fecit alterum, in quo indoles divinae stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tamquam veneno infectus est et ex bono ad malum transcendit suoque arbitrio, quod illi a deo liberum fuerat datum, contrarium sibi nomen est.*

⁴³⁶ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.5: *...invidit enim illi antecessori suo, qui deo patri perseverando cum probatus tum etiam carus est.*

⁴³⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14: *Cum ergo numerus hominum coepisset increscere, providens dues ne fraudibus suis diabolus, cui ad initio dederat terrae potestatem, vel corrumpere hominē vel disperderet, quod in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani.*

⁴³⁸ Λακτάντιος, *Epitome* 22: *Quod Deus cum videret, angelos suos misit, ut vitam hominum excolerent eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculate honore angelico multarentur. Sed eos quoque idem ille subdolos criminator, dum inter hominē commorantur, inlexit ad voluptates, ut se cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sentential dei et ob peccata proiecti et nomen angelorum et substantiam perdiderunt.*

προήλθαν οι *daemones terreni*. Ο Λακτάντιος στα έργα του δεν αναφέρεται στον αριθμό των δαιμόνων και δεν κατονομάζει κανέναν.

Ο Χριστιανός ρήτορας στη δαιμονολογία του φαίνεται να ακολουθεί σε αρκετά σημεία την Ιουδαϊκή παράδοση, καθώς υπάρχουν πολλές ομοιότητες με την Παλαιά Διαθήκη⁴³⁹ και το βιβλίο του Ενώχ⁴⁴⁰. Και εκεί εντοπίζουμε χωρία για αγγέλους που στάλθηκαν⁴⁴¹ από τον Κύριο για να προστατεύσουν τους ανθρώπους. Ωστόσο, εκείνοι μαγεύτηκαν από την ομορφιά των κορών των θνητών, έσμιξαν μαζί τους⁴⁴² και από την ένωση τους προήλθαν οι γίγαντες. Ο Λακτάντιος υιοθετεί την Ιουδαϊκή παράδοση, αλλά δεν αναφέρεται σε κανένα σημείο στην ύπαρξη των γιγάντων, όπως οι προγενέστεροί του, ο Αθηναγόρας⁴⁴³, ο Φλάβιος Ιώσηπος⁴⁴⁴ και μετέπειτα ο Κορμμοδιανός⁴⁴⁵.

⁴³⁹ Γεν 6.1-7.

⁴⁴⁰ Ενώχ 6-7.

⁴⁴¹ Για την πτώση των αγγέλων είχαν γράψει και άλλοι Χριστιανοί συγγραφείς, όπως ο Τερτυλλιανός, *De Cultu Feminarum* 1.3, ο Ειρηναίος, *Adversus Haereses* IV, 16.2, ο Κλήμης Αλεξανδρέας, *Στρωματείς* 3.7: ἤδη δὲ καὶ ἄγγελοι τινες ἀκρατεῖς γενόμενοι ἐπιθυμία ἀλόντες οὐρανόθεν δεῦρο καταπεπτώκασιν, Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσον* 5.55: Ἄλλ' ἵνα καὶ εὐγνωμονέστερον αὐτῷ δῶμεν ἢ μὴ ἐώρακεν ἀπὸ τῶν ἐν τῇ Γενέσει γεγραμμένων, ὅτι «ιδόντες οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων ὅτι καλαὶ εἰσιν, ἔλαβον ἑαυτοῖς γυναῖκας ἀπὸ πασῶν ὧν ἐξελέξαντο...», Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.7, Κορμμοδιανός, *Instructiones* 1.3.

⁴⁴² Πρβλ. Ιουστίνος, Β' Απολογία 5: ὁ θεὸς τὸν πάντα κόσμον ποιήσας καὶ τὰ ἐπίγεια ἀνθρώποις ὑποτάξας καὶ τὰ οὐράνια στοιχεῖα εἰς αὐξήσιν καρπῶν καὶ ὥρων μεταβολὰς κοσμήσας καὶ θεῖον τούτοις νόμον τάξας, ἃ καὶ αὐτὰ δι' ἀνθρώπους φαίνεται πεποιηκώς, τὴν μὲν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πρόνοιαν ἀγγέλοις, οὓς ἐπὶ τούτοις ἔταξε, παρέδωκεν. οἱ δ' ἄγγελοι, παραβάντες τήνδε τὴν τάξιν, γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καὶ παῖδας ἐτέκνωσαν, οἳ εἰσιν οἱ λεγόμενοι δαίμονες. καὶ προσέτι λοιπὸν τὸ ἀνθρώπειον γένος ἑαυτοῖς ἐδούλωσαν· τὰ μὲν διὰ μαγικῶν γραφῶν, τὰ δὲ διὰ φόβων καὶ τιμωριῶν, ὧν ἐπέφερον, τὰ δὲ διὰ διδαχῆς θυμάτων καὶ θυμιαμάτων καὶ σπονδῶν, ὧν ἐνδεεῖς γεγονάσι μετὰ τὸ πάθεσιν ἐπιθυμιῶν δουλωθῆναι· καὶ εἰς ἀνθρώπους φόνους, πολέμους, μοιχείας, ἀκολασίας καὶ πᾶσαν κακίαν ἔσπειραν.

⁴⁴³ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί των Χριστιανών* 25: οὗτοι τοίνυν οἱ ἄγγελοι οἱ ἐκπεσόντες τῶν οὐρανῶν, περὶ τὸν ἀέρα ἔχοντες καὶ τὴν γῆν, οὐκέτι εἰς τὰ ὑπερουράνια ὑπερκύψαι δυνάμενοι, καὶ αἱ τῶν γιγάντων ψυχαὶ οἱ περὶ τὸν κόσμον εἰσὶ πλανώμενοι δαίμονες, ὁμοίας κινήσεις, οἱ μὲν αἷς ἔλαβον συστάσεις, οἱ δαίμονες, οἱ δέ, αἷς ἔσχον ἐπιθυμίαις, οἱ ἄγγελοι, ποιούμενοι. ὁ δὲ τῆς ὕλης ἄρχων, ὡς ἔστιν ἐξ αὐτῶν τῶν γινομένων ἰδεῖν, ἐναντία τῷ ἀγαθῷ τοῦ θεοῦ ἐπιτροπεύει καὶ διοικεῖ.

⁴⁴⁴ Φλάβιος Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 1.73: ἔνθεν ἑαυτοῖς τὸν θεὸν ἐξεπολέμωσαν. πολλοὶ γὰρ ἄγγελοι θεοῦ γυναιξὶ συνιόντες ὕβριστὰς ἐγέννησαν παῖδας καὶ παντὸς

Ο Λακτάντιος θα αναφερθεί και στην κατοικία των δαιμόνων. Οι δαίμονες είναι άυλα πνεύματα που περιφέρονται στον αέρα. Ο απολογητής, συνεπής στο πνεύμα του δυαλισμού⁴⁴⁶ που διέπει το έργο του, θα χωρίσει αλληγορικά τον υλικό κόσμο στο χώρο της Ανατολής και στο χώρο της Δύσης⁴⁴⁷. Ο Θεός, το αιώνιο φως, βρίσκεται στην Ανατολή, ενώ στη Δύση, βρίσκεται το σκοτάδι, το κακό, οι δαίμονες και φυσικά ο διάβολος.

Ο Λακτάντιος θεωρεί τον διάβολο δαιμονάρχη⁴⁴⁸. Είναι ο πρώτος έκπτωτος άγγελος, η ύπαρξη του κακού. Ο Θεός επέτρεψε την ύπαρξη του κακού, προκειμένου, μέσα από την μάχη του ενάρετου και του φαύλου, να μπορέσουν να διακριθούν οι αρετές των ανθρώπων. Ο διάβολος δεν υπήρξε αυτοφυής, αλλά πλάστηκε από τον Κύριο. Χαρακτηριστικά ο Χριστιανός Απολογητής γράφει⁴⁴⁹: «Ἐπειτα, δημιουργήσῃ ἄλλο (ἄγγελο), στον οποίο η άδολη θεία ρίζα δεν παρέμεινε. Ἐτσι, μολύνθηκε από τον φθόνο, σαν να ήταν δηλητήριο, και από καλός έγινε κακός, κατά δική του βούληση, η οποία του παραχωρήθηκε ελεύθερα, και έλαβε όνομα αντίθετο στον Θεό».

Ωστόσο, οι δυνάμεις του διαβόλου και των δαιμόνων είναι περιορισμένες. Οι δαίμονες δεν μπορούν να βλάψουν τον άνθρωπο, αν

ὑπερόπτας καλοῦ διὰ τὴν ἐπὶ τῇ δυνάμει πεποιθήσιν· ὁμοία τοῖς ὑπὸ γιγάντων τετολμησθαι λεγομένοις ὑφ' Ἑλλήνων καὶ οὗτοι δράσαι παραδίδονται.

⁴⁴⁵ Κορμμοδιανός, *Instructiones* 1.3.

⁴⁴⁶ Για τον δυαλισμό του Λακτάντιου, βλ. Bussel, F.W. (1896) *The Purpose of the World-process and the Problem of Evil as explained in the Clementine and Lactantian Writings in a System of Subordinated Dualism*, Oxford, σελ. 114.

⁴⁴⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.9.5-6. Πρβλ. Επιστολή Βαρνάβα 18: Ὁδοὶ δύο εἰσὶν διδασκῆς καὶ ἐξουσίας, ἥ τε τοῦ φωτὸς καὶ ἡ τοῦ σκότους· διαφορὰ δὲ πολλὴ τῶν δύο ὁδῶν. Ἐφ' ἧς μὲν γάρ εἰσιν τεταγμένοι φωταγωγοὶ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, ἐφ' ἧς δὲ ἄγγελοι τοῦ σατανᾶ. Καὶ ὁ μὲν ἐστὶν κύριος ἀπ' αἰῶνων καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας, ὁ δὲ ἄρχων καιροῦ τοῦ νῦν τῆς ἀνομίας.

⁴⁴⁸ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.

⁴⁴⁹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.4: *Deinde fecit alterum, in quo indoles divinae stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tamquam veneno infectus est et ex bono ad malum transcendit suoque arbitrio, quod illi a deo liberum fuerat datum, contrarium sibi nomen est.*

δεν πάρουν την άδεια του Κυρίου⁴⁵⁰. Ο Λακτάντιος, προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του, κηρύττει την μοναδικότητα του Θεού. Ο Θεός είναι ο Δημιουργός, ο Θεός είναι εκείνος που έπλασε τον διάβολο. Ο διάβολος, μολονότι αποτελεί την πηγή του κακού, εντούτοις δεν παύει να είναι ένα δημιούργημα Του⁴⁵¹. Οι δαίμονες και ο διάβολος είναι πνεύματα που έχουν την ίδια υπόσταση με τους αγγέλους. Αυτοί όμως έχασαν το όνομα και την ουσία των αγγέλων⁴⁵². Η αγγελική τελειότητα δεν υφίσταται πλέον σε αυτούς.

Ο Λακτάντιος, στη συνέχεια, προχωρά στην ανάλυση των σωμάτων των δαιμόνων. Οι δαίμονες είναι άυλες, χωρίς σάρκα⁴⁵³ υπάρξεις, οι οποίες δεν γίνονται αντιληπτές (*incomprehensibiles*⁴⁵⁴) από τις ανθρώπινες αισθήσεις. Η άυλη μορφή τους παρέχει την δυνατότητα να κατοικούν μέσα σε ναούς, σε αγάλματα, καθώς και να εισχωρούν μέσα σε ανθρώπινα σώματα⁴⁵⁵. Οι δαίμονες μπορούν να προκαλέσουν ασθένειες, να τρομάζουν τις σκέψεις με ενύπνια οράματα, να γεμίσουν με οργή τα ανθρώπινα στήθη και να εγείρουν αρνητικά κακόβουλα αισθήματα⁴⁵⁶.

Η σωματική τους φύση είναι κατώτερη από τη φύση των αγγέλων, αλλά ανώτερη από εκείνη των ανθρώπων. Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούν τους *daemones celestes*. Οι *daemones terreni* είναι κατώτεροι από τους *daemones caelestes*, καθώς η φύση τους είναι μισή ανθρώπινη και μισή

⁴⁵⁰ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.31.

⁴⁵¹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.4. Βλ. Turmel, J. (1931) *Histoire du Diable*, Paris, σελ. 15 και Prümm, K. (1935) *Der christliche Glaube und die altheidnische Welt*, Leipzig, σελ. 70.

⁴⁵² Λακτάντιος, *Epitome* 22. 10: *Et nomen angelorum et substantiam perdiderunt*.

⁴⁵³ Προβλ. Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 15: δαίμονες δὲ πάντες σαρκίον μὲν οὐ κέκτῃνται, πνευματικὴ δὲ ἐστὶν αὐτοῖς ἡ σύμψηξις ὥς πυρὸς καὶ ἀέρος.

⁴⁵⁴ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2. 14.14.

⁴⁵⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.13.

⁴⁵⁶ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.13: *insinuant se corporibus hominum et occulte in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiant, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere*.

αγγελική⁴⁵⁷. Ωστόσο, και τα δύο είδη των δαιμόνων τα αποκαλεί ο Λακτάντιος *immundi spiritus*⁴⁵⁸ (ακάθαρτα πνεύματα).

Οι δαίμονες υπόκεινται στα πάθη, καθώς διαθέτουν αισθαντικά σώματα. Ο Λακτάντιος⁴⁵⁹, όπως και ο Μινούκιος Φήλικας⁴⁶⁰, αποδέχονται την πλατωνική θεωρία⁴⁶¹, πως το σώμα των δαιμόνων είναι αέρινο, έχει ελάχιστο βάρος και ουράνια ελαφρότητα. Ταυτόχρονα, ο Χριστιανός ρήτορας παρουσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δαιμόνων. Οι δαίμονες μπορούν να μιλήσουν, όπως οι άνθρωποι, σκέπτονται, αλλά και πράττουν συναισθηματικά, επιφορτισμένοι από τα πάθη τους⁴⁶². Αυτοί δεν μπορούν να επιτεθούν στον Θεό, και εξαιτίας του φθόνου τους προς Εκείνον, επιτίθενται στο τελειότερο δημιούργημά Του, τον άνθρωπο. Άλλωστε, οι δαίμονες, όπως και ο διάβολος, έχουν εκπέσει από την αθανασία⁴⁶³. Είναι καταδικασμένοι και περιμένουν την τελική τους τιμωρία την ημέρα της Κρίσεως⁴⁶⁴. Ωστόσο, δεν μπορούν να πράξουν ανεξέλεγκτα, καθώς για κάθε ενέργειά τους οφείλουν να λάβουν την άδεια του Κυρίου⁴⁶⁵.

Ο Λακτάντιος συνδέει τους δαίμονες με τον πολυθεϊσμό⁴⁶⁶. Οι δαίμονες είναι υπεύθυνοι για τη δημιουργία τόσων ψεύτικων θεοτήτων. Αυτοί επιθυμούν να παραπλανήσουν τους ανθρώπους, χωρίς να παρουσιάσουν

⁴⁵⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.15.8.

⁴⁵⁸ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.5: *Ita duo genera daemonum facta sunt, unum caeleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum quae geruntur auctores, quorum idem diabolus est princeps.*

⁴⁵⁹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.9.

⁴⁶⁰ Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 26.12: *Et in Symposio etiam suo naturam daemonum exprimere conititur? Vult enim esse substantiam inter mortalem immortalemque, id est inter corpus et spiritum mediam, terreni ponderis et caelestis levitates admixtione concretam...*

⁴⁶¹ Βλ. Harloff, W. (1911) *Untersuchungen zu Lactantius*, Borna-Leipzig, σελ. 35-38.

⁴⁶² Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.14.8 και *De ira Dei* 17.4.

⁴⁶³ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16.10: *Ne immortalitatem possint adipisci quam ipsi sua nequitia perdidierunt.*

⁴⁶⁴ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 7.25.1.

⁴⁶⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 5.22.23: *accepta licentia multorum corporibus se insinuant.*

⁴⁶⁶ Ο Λακτάντιος αφιερώνει το πρώτο βιβλίο των *De Divinis Institutionibus*, για να καταδείξει την πλάνη των εθνικών θρησκειών.

το αληθινό ειδεχθές πρόσωπό τους. Έτσι, έπλασαν κίβδηλους θεούς⁴⁶⁷, για να εξυπηρετήσουν τους ιδιοτελείς σκοπούς τους⁴⁶⁸. Ο Λακτάντιος αναφέρει τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι δαίμονες, ως θεοί των Εθνικών, προκειμένου να εξαπατήσουν τους ανθρώπους⁴⁶⁹. Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για τις προφητείες που δίνουν στους ναούς τους, για το άγαλμα της Τύχης⁴⁷⁰ που μιλάει, για τον Ασκληπιό⁴⁷¹ που υποτίθεται πως έσωσε την Ρώμη, κ.α. Για τον Λακτάντιο όλα τα θαυμαστά πράγματα που επιτελούν οι δαίμονες κρίνονται έργα του Σατανά⁴⁷².

Ο Χριστιανός απολογητής δεν θεωρεί άμοιρους ευθυνών τους Εθνικούς⁴⁷³, μολονότι γνωρίζει πως για την πλάνη τους ευθύνονται οι δαίμονες. Οι άνθρωποι οφείλουν να στραφούν στον δρόμο της αλήθειας, στον δρόμο του Χριστού⁴⁷⁴. Οι δαίμονες τρέμουν και σκορπούν στο άκουσμα του ονόματος του Κυρίου. Το όνομά Του σκίζει σαν μαστίγιο το

⁴⁶⁷ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16.3: *Hi sunt qui fingere imagines et simulacra docuerunt, qui ut hominum mentes a cultu veri dei averterent, effictos mortuorum regum vultus et ornatos exquisite pulchritudine statui consecrarique fecerunt et illorum sibi nomina quasi personas aliquas induerunt.*

⁴⁶⁸ Η ταύτιση των δαιμόνων με τους θεούς των Εθνικών κυριαρχεί σε όλους τους απολογητές των πρώτων αιώνων, βλ. Achelis, H. (1912) *Das Christendum in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, σελ. 135 · Tarn, W.W. (1928) «Hellenistic Ruler Cult and the Demon» *JHS* 48: 206-219 · Taylor, L.R. (1931) *The Divinity of the Roman Emperor*, Middleton · Peterson, E. (1935) *Der Monotheismus als politisches Problem*, Leipzig, σελ. 48 και Ring, G (1938) *Gods of Gentiles*, Milwaukee, σελ. 281-287.

⁴⁶⁹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.16. Βλ. Lietzman, H. (1937) *The Beginning of Christianity*, New York, σελ. 217.

⁴⁷⁰ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.7.11: *Illum etiam mirabile, quod simulacrum Fortunai Muliebris non semel locutum esse traditur, item Iunonis Monetæ, cum captis Veiiis unus ex militibus ad eam transferendam missus iocabundus ac ludens interrigaret utrumne Romam migrare vellet, velle respondit.*

⁴⁷¹ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.7.11: *Illum aequè mirum, quo lue saeviente Aesculapius Epidaurο accitus urbem Romam diuturna pestilential liberasse perhibentur.*

⁴⁷² Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.8.1.

⁴⁷³ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 5.19. Βλ. Capéran, L. (1934) *Le problème du salut des infideles*, 2 vols., Toulouse.

⁴⁷⁴ McGuckin, P. (1983) «Spirit Christology; Lactantius and His Sources», *Heythrop Journal* 24: 141-48.

σώμα τους⁴⁷⁵. Παράλληλα, το σημάδι του Σταυρού κατανικά τις βδελυρές ορέξεις τους και τους τρέπει σε φυγή⁴⁷⁶. Οι δαίμονες δεν μπορούν να πειράξουν τους δούλους του Κυρίου, εκείνους που είναι αφοσιωμένοι στον πνευματικό αγώνα κατά των πειρασμών, εκείνους που έχουν συμπαραστάτη τον Λόγο του Θεού, τον Ιησού Χριστό⁴⁷⁷.

IV. Κομμοδιανός

Ο Κομμοδιανός υπήρξε ο πλέον αινιγματικός ποιητής της Λατινικής Χριστιανικής γραμματείας · η χρονολόγηση, η εποχή, η πατρίδα και η ιδιόρρυθμη γλώσσα του προβληματίσαν πολλούς μελετητές⁴⁷⁸. Ο Χριστιανός απολογητής κατατάσσεται με επιφύλαξη στους Λατίνους Πατέρες του τρίτου αιώνα⁴⁷⁹ μ.Χ. και ως πατρίδα του πιθανολογείται η

⁴⁷⁵ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 2.15.3: *Iustos autem id est cultores dei metuunt, cuius nomine adiurati de corporibus excedunt; quorum verbis tamquam flagris verberati non modo daemones esse se confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa quae in templis adorantur.*

⁴⁷⁶ Λακτάντιος, *De Divinis Institutionibus* 4.26.1: *Nunc satis est huius signi potentiam quantum valeat exponere. Quanto terrori sit daemonibus hoc signum, sciet qui viderit quatenus adiurati per Christum de corporibus quae obsederint fugiant.*

⁴⁷⁷ McGuckin, P. (1982) «The Christology of Lactantius», *Studia Patristica*, Vol. 17, No. 2.: 813-820.

⁴⁷⁸ Βλ. Manitius, M. (1891) «Zu Commodian», *RhM* 45: 150-152 · Salvatore, A. (1974) «L' enigma di Commodiano. Considerazioni su lo scrittore, il suo ambiente e la sua epoca», *Vichiana* III: 50-81 και Baldwin, B. (1989) «Some aspects of Commodian», *Illinois Classical Studies* 14: 331-346. Πληροφορίες για τον Κομμοδιανό αντλούμε και από τον Γεννάδιο Μασσαλίας στο έργο του *De viris illustribus* 15: *Commodianus dum inter saeculares litteras etiam nostras legit, occasionem accepit fidei. Factus itaque christianus et volens aliquid studiorum suorum muneris offerre Christo, suae salutis auctori, scripsit mediocri sermone quasi versu adversus paganos. Et quia parum nostrarum adtigerat litterarum, magis illorum destruere potuit quam nostra firmare. Unde et de divinis repromissionibus adversus illos agens vili satis et crasso ita dixerit sensu disseruit, illis stuporem, nobis desperationem incutiens Tertullianum et Lactantium et Papiam auctores secutus. Moralem sane doctrinam et maxime voluntariae paupertatis amorem optime prosecutus studentibus inculcavit*

⁴⁷⁹ Βλ. Alès, A. (1911) «Commodien et son temps», *RecSR* 2: 480-520 · Ferrari, C. (1951) «Il problema cronologico di Commodiano», *GIF* IV: 59-73 και Simonetti, M. (1953), «Sulla cronologia di Commodiano» *Aevum* XXVII: 227-239.

Αφρική⁴⁸⁰. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί η *Africitas*⁴⁸¹ της γλώσσας του Κομμοδιανού, καθώς ο ποιητής χρησιμοποιεί τη γλώσσα που επικρατούσε στην Αφρική του τρίτου αιώνα μ.Χ. Εκτός αυτού, τα έργα του βρίθουν από τις επιρροές Αφρικανών απολογητών, όπως του Τερτυλλιανού, του Λακτάντιου και του αγίου Κυπριανού.

Στα έργα του Κομμοδιανού απαντάμε τα πρώτα δείγματα της Χριστιανικής ποίησης⁴⁸². Το *Carmen Apologeticum*⁴⁸³ αποτελεί μια έμμετρη απολογία 1060 εξάμετρων στίχων, της οποίας ο χαρακτήρας είναι διδακτικός, προφητικός, μα και εσχατολογικός. Το άλλο έργο του Κομμοδιανού είναι οι *Instructiones*⁴⁸⁴ (Διδαχές). Ο Χριστιανός ποιητής συνθέτει δυο βιβλία, για να πολεμήσει την κενόδοξη και μάταιη πλάνη των Εθνικών, να ανασκευάσει τις κατηγορίες των Ιουδαίων κατά των Χριστιανών και να καταδείξει στους πιστούς τον ενάρετο χριστιανικό βίο που οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής. Στο πρώτο βιβλίο των *Instructiones* (45 ποιήματα) ο συγγραφέας χρησιμοποιεί απολογητικά επιχειρήματα κατά των Εθνικών και των Ιουδαίων. Στο δεύτερο (35 ποιήματα) ασχολείται περισσότερο με την προσφορά ηθικών συμβουλών που αρμόζουν στον χριστιανικό τρόπο ζωής. Όλα τα ποιήματά του είναι γραμμένα σ' ένα ιδιότυπο εξάμετρο⁴⁸⁵ υπό την μορφή ακροστιχίδας⁴⁸⁶.

⁴⁸⁰ Besson, M. (1903) «Commodien, sa place dans la littérature chrétienne», *Revue de Fribourg*, 34: 261-273. Katwijk, A.F. (1934) *Lexicon Commodianeum, cum introductione de Commodiani vita, temporibus, sermone*, Amsterdam, σελ. 8.

⁴⁸¹ Durel, M. (1912) *Commodien, Recherches sur la Doctrine, la Langue et le Vocabulaire du poete*, Paris και Cucco, S. (1913) «La grammatica di Commodiano», *Didaskaleion* 2: 307-362 και Corvino, A. (2004) *Nuove proposte letterarie latine e civiltà Romana*, Napoli, σελ. 203.

⁴⁸² Benito, C. N. (1989) «Comodiano, primer poeta de la Cristiandad. Estudio del vocalismo, con un apendice bibliografico sobre el autor y sus obras», *RevAg* 30: 3-61.

⁴⁸³ Το έργο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1852 από τον Pitra, J.B. στο Παρίσι. Για ελληνική μετάφραση του έργου, βλ. Ζαρωτιάδης, Ν. (2011) «Κομμοδιανός: Έμμετρη Απολογία, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια», στο συλλογικό τόμο *Χριστιανοί Λατίνοι*, επιμ. Ιωαννίδης, Φ., Θεσσαλονίκη, σελ. 13-232.

⁴⁸⁴ Οι *Instructiones* εκδόθηκαν το 1649 στην Τουλ της Γαλλίας από τον Rigault, N. και αποτελούν το πρώτο δείγμα της χριστιανικής ποίησης, βλ. Callebat, L. (1955) *La poésie de Commodien*, Toulouse, σελ. 123.

Σε κανένα σημείο των έργων του ο Κομμοδιανός δεν κάνει ιδιαίτερη μνεία στους δαίμονες και τον ρόλο τους. Η μοναδική αναφορά που έχουμε είναι στο πρώτο βιβλίο των *Instructiones* στο τρίτο ποίημα, το οποίο τιτλοφορείται ως «η λατρεία των δαιμόνων» (*Cultura Daemonum*). Σε αυτό ο Κομμοδιανός ξετυλίγει ολόκληρη τη δαιμονολογία του.

III CULTURA DAEMONUM⁴⁸⁷

- Cum Deus omnipotens exornasset mundi naturam
Uisitari uoluit terram ab angelis istam;
Legitima cuius spreuerunt illi dimissi;
Tanta fuit forma feminarum, quae flecteret illos.
5 Ut quoinquinati non possunt caelo redire,
Rebelles ex illo contra Deum uerba misere.
Altissimus inde sententiam misit in illis;
De semine quorum Gigantes nati feruntur.
Ab ipsis in terra artis probata fuere,
10 Et tingere lanas docuerunt et quaecumque geruntur,
Mortales et illi mortuos simulacro ponebant.
Omnipotens autem, quod essent de semine prauo
Non censuit illos recipi defunctos e morte.
Unde modo uagi subuertunt corpora multa;
15 Maxime quos hodie colitis et deos oratis.

⁴⁸⁵ Vroom, H.B. (1917) *De Commodiani metro et syntaxi annotationes*, Utrecht · Perret, J. (1957) «Prosodie et Métrique chez Commodien», *Pallas* 5: 27-42 και Pincherle, A. (1965) «Sopra un verso di Commodiano», *RSLR* 1.

⁴⁸⁶ Bl. Callebat, L. (1966) «Tradition et novation dans la poésie de Commodien», *Pallas* 13: 85-94.

⁴⁸⁷ Το κείμενο ακολουθεί το αντίστοιχο της έκδοσης του Poinssotte, J. (2009) *Commodien Instructions*, Paris [Les Belles Lettres].

III Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΔΑΙΜΟΝΩΝ

- Όταν ο πανίσχυρος Θεός είχε στολίσει την φύση του κόσμου,
θέλησε οι άγγελοι να επισκέπτονται τη γη ·
εκείνοι, όταν κατέβηκαν, περιφρόνησαν τους νόμους Του ·
τόση μεγάλη ήταν η ομορφιά των γυναικών, ώστε τους λύγισε.
- 5 Μιασμένοι δεν μπορούν να γυρίσουν στον Ουρανό.
Επαναστάτες από αυτόν, εκτοξεύουν λόγια εναντίον του Θεού.
Έπειτα ο Υψηλότατος απεφάνθη εναντίον τους ·
από το σπέρμα τους λένε ότι γεννήθηκαν οι Γίγαντες.
Από αυτούς οι τέχνες έγιναν αρεστές στην γη
- 10 και (εκείνοι) δίδαξαν το βάψιμο των μαλλιών και κάθε έργο.
Οι θνητοί για εκείνους, όταν πέθαναν, καθιέρωσαν είδωλα.
Όμως ο Πανίσχυρος, επειδή ήταν από κακό σπέρμα,
δεν δέχτηκε, καθώς ήταν νεκροί, να επιστρέψουν από τον θάνατο.
Από τότε πλανώμενοι καταλύουν πολλά σώματα ·
- 15 κυρίως αυτούς σήμερα λατρεύετε και παρακαλάτε ως θεούς.

Στο ποίημα του Κομμοδιανού είναι έκδηλη η επιρροή της απόκρυφης Ιουδαϊκής παράδοσης. Συγκεκριμένα, ο Λατίνος απολογητής ακολουθεί την παράδοση της Γενέσεως⁴⁸⁸ της Παλαιάς Διαθήκης, σύμφωνα με την οποία οι γίγαντες είναι ο καρπός της ένωσης των έκπτωτων αγγέλων με τις θνητές γυναίκες. Ειδικότερα, ο Κομμοδιανός ασπάζεται το βιβλίο του

⁴⁸⁸ Γεν 6. 1-4: Καὶ ἐγένετο ἥνίκα ἤρξαντο οἱ ἄνθρωποι πολλοὶ γίνεσθαι ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ θυγατέρες ἐγενήθησαν αὐτοῖς. ἰδόντες δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων ὅτι καλαὶ εἰσιν, ἔλαβον ἑαυτοῖς γυναῖκας ἀπὸ πασῶν, ὧν ἐξελέξαντο. καὶ εἶπεν κύριος ὁ θεός. Οὐ μὴ καταμείνῃ τὸ πνεῦμά μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις εἰς τὸν αἰῶνα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας, ἔσονται δὲ αἱ ἡμέραι αὐτῶν ἑκατὸν εἴκοσι ἔτη. οἱ δὲ γίγαντες ἦσαν ἐπὶ τῆς γῆς ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις καὶ μετ' ἐκεῖνο, ὡς ἂν εἰσεπορεύοντο οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ πρὸς τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐγεννῶσαν ἑαυτοῖς· ἐκεῖνοι ἦσαν οἱ γίγαντες οἱ ἀπ' αἰῶνος, οἱ ἄνθρωποι οἱ ὀνομαστοί.

Ενώχ⁴⁸⁹, στο οποίο περιγράφεται πως οι έκπτωτοι αυτοί άγγελοι ήρθαν σε ερωτική επαφή με τις γήινες γυναίκες και γέννησαν γιγάντιους απογόνους (Νέφελιμ), ερχόμενοι σε αντίθεση με το θέλημα του Θεού. Οι άγγελοι αυτοί μετέδωσαν στους ανθρώπους απαγορευμένες γνώσεις και ικανότητες και οι γίγαντες που προήλθαν από τη συνεύρεση αγγέλων και ανθρώπων σκόρπισαν πολύ αίμα στη γη. Οι έκπτωτοι άγγελοι εξέθεσαν την απόκρυφη και θεόπνευστη σοφία στις επίγειες γυναίκες με τρόπο ασεβή.

Ο Κορμοδιανός αναφέρεται στην πτώση των αγγέλων⁴⁹⁰ και στην μετέπειτα καταδίκη τους⁴⁹¹. Οι έκπτωτοι άγγελοι, εξαιτίας της αλαζονείας και της φιληδονίας τους χαρακτηρίζονται «επαναστάτες⁴⁹²» από τον Λατίνο ποιητή, καθώς τόλμησαν να περιφρονήσουν τις εντολές του Κυρίου⁴⁹³. Αυτοί έχασαν το δικαίωμα της επιστροφής στον ουρανό⁴⁹⁴. Γόνοι των έκπτωτων αγγέλων και των θνητών γυναικών υπήρξαν οι γίγαντες⁴⁹⁵. Από τους γίγαντες οι άνθρωποι έμαθαν πολλές τέχνες. Ο

⁴⁸⁹ Ενώχ 6, 7, 8.

⁴⁹⁰ Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.1.

⁴⁹¹ Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.7.

⁴⁹² Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.6: *rebelles*

⁴⁹³ Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.3: *legitima...spreverunt*.

⁴⁹⁴ Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.5: *Ut quoinquinati non possunt caelo redire*.

⁴⁹⁵ Πρβλ. Κορμοδιανός, *Instructiones* 1.3.8: *De semine quorum Gigantes nati feruntur*. Ο Λατίνος ποιητής, πιθανόν, να είναι γνώστης των έργων του Ιουστίνου, πρβλ. Ιουστίνος, Β' Απολογία 5: ὁ θεὸς τὸν πάντα κόσμον ποιήσας καὶ τὰ ἐπίγεια ἄνθρωποις ὑποτάξας καὶ τὰ οὐράνια στοιχεῖα εἰς αὐξησιν καρπῶν καὶ ὥρῶν μεταβολὰς κοσμήσας καὶ θεῖον τούτοις νόμον τάξας, ἃ καὶ αὐτὰ δι' ἄνθρώπους φαίνεται πεποιηκῶς, τὴν μὲν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πρόνοιαν ἀγγέλοις, οὓς ἐπὶ τούτοις ἔταξε, παρέδωκεν. οἱ δ' ἄγγελοι, παραβάντες τὴνδε τὴν τάξιν, γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καὶ παῖδας ἐτέκνωσαν, οἳ εἰσιν οἱ λεγόμενοι δαίμονες. καὶ προσέτι λοιπὸν τὸ ἀνθρώπειον γένος ἑαυτοῖς ἐδούλωσαν· τὰ μὲν διὰ μαγικῶν γραφῶν, τὰ δὲ διὰ φόβων καὶ τιμωριῶν, ὧν ἐπέφερον, τὰ δὲ διὰ διδαχῆς θυμάτων καὶ θυμιαμάτων καὶ σπονδῶν, ὧν ἐνδεεῖς γεγονάσι μετὰ τὸ πάθειν ἐπιθυμιῶν δουλωθῆναι· καὶ εἰς ἄνθρώπους φόνους, πολέμους, μοιχείας, ἀκολασίας καὶ πᾶσαν κακίαν ἔσπειραν καὶ τοῦ Αθηναγόρα, πρβλ. Αθηναγόρας, Πρεσβεία περὶ τῶν Χριστιανῶν 25: οὗτοι τοίνυν οἱ ἄγγελοι οἱ ἐκπεσόντες τῶν οὐρανῶν, περὶ τὸν ἀέρα ἔχοντες καὶ τὴν γῆν, οὐκέτι εἰς τὰ ὑπερουράνια ὑπερκύψαι δυνάμενοι, καὶ αἱ τῶν γιγάντων ψυχαὶ οἱ περὶ τὸν κόσμον εἰσὶ πλανώμενοι δαίμονες, ὁμοίαις κινήσεις, οἱ μὲν αἷς ἔλαβον συστάσεις, οἱ δαίμονες, οἱ δὲ, αἷς ἔσχον ἐπιθυμίαις, οἱ ἄγγελοι, ποιοῦμενοι. ὁ δὲ τῆς ὕλης ἄρχων, ὡς ἔστιν ἐξ αὐτῶν τῶν γινομένων ἰδεῖν, ἐναντία τῷ ἀγαθῷ τοῦ θεοῦ ἐπιτροπεύει καὶ διοικεῖ.

Λατίνος ποιητής, συγκεκριμένα, αναφέρεται στο βάψιμο των μαλλιών⁴⁹⁶. Αποτελεί γεγονός, πως τον καλλωπισμό των γυναικών τον θεώρησαν δαιμονικό έργο τόσο ο Τερτυλλιανός⁴⁹⁷, όσο και ο άγιος Κυπριανός⁴⁹⁸. Παράλληλα, και στο βιβλίο του Ενώχ⁴⁹⁹ διαβάζουμε ότι οι έκπτωτοι άγγελοι δίδαξαν στις γυναίκες την τέχνη της βαφής και του καλλωπισμού, κατάσταση που οδήγησε στην πορνεία και την μοιχεία. Επίσης, στο βιβλίο του Ενώχ⁵⁰⁰ οι έκπτωτοι άγγελοι φαίνεται να αποκάλυψαν στους ανθρώπους την τέχνη της αστρολογίας, της αστεροσκοπίας, της σεληναγωγίας, της κατασκευής όπλων κ.α. Ο Κομμοδιανός⁵⁰¹ δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στις τέχνες που δίδαξαν οι γίγαντες⁵⁰² στους ανθρώπους.

Ο ίδιος ο ποιητής γράφει⁵⁰³, πως οι άνθρωποι, παρασυρμένοι από την πλάνη τους έστησαν είδωλα και αγάλματα και λάτρεψαν τους δαίμονες ως θεούς. Ο Κομμοδιανός συσχετίζει τους έκπτωτους αγγέλους με τους δαίμονες και θεωρεί τους γίγαντες γόνους των κακών πνευμάτων, από τους οποίους προήλθαν οι άνομες πράξεις των ανθρώπων. Με το συγκεκριμένο ποίημα ο ποιητής προσπαθεί να καταδείξει την ματαιότητα της λατρείας των ειδώλων. Τα είδωλα είναι οι κατοικίες των δαιμόνων. Οι θεοί των Εθνικών είναι κατασκευάσματα της δαιμονικής κακοβουλίας,

⁴⁹⁶ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.3.1: *Et tingere lanas docuerunt et quaecumque geruntur*. Και στο δεύτερο βιβλίο των *Instructiones* ο Κομμοδιανός ψέγει την αγάπη των γυναικών προς τα καλλυντικά και τις βαφές και υποστηρίζει, πως πίσω από αυτά τα τεχνάσματα ελλοχεύουν, οι δαίμονες, η πομπή του διαβόλου, πρβλ. *Instructiones* 2.14.4.

⁴⁹⁷ Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum* 1.2.1: *angeli qui ad filias hominum de caelo ruerunt, qui et medicamina ex fucis quibus lanae colorantur, et illum ipsum nigrum pulverem quo oculorum exordia producuntur*.

⁴⁹⁸ Κυπριανός, *De habitu virginum* 14: *qui tingere et colorare lanas docuit nec distinctis auro lapillis aut margaritis contexta serie et numerosa conpage digestis monilia instituit...quae omnia peccatores et apostatae angeli suis artibus prodiderunt*.

⁴⁹⁹ Ενώχ 8.

⁵⁰⁰ Ενώχ 8.

⁵⁰¹ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.3.9: *Ab ipsis in terra artis probata fuisse*.

⁵⁰² Στο βιβλίο του Ενώχ (8) οι γίγαντες φαίνεται να είναι οι διδάσκαλοι κάθε άνομης πράξης.

⁵⁰³ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.3.11.

προκειμένου να εξαπατηθούν οι άνθρωποι. Ο ποιητής και σε άλλο σημείο των *Instructiones*⁵⁰⁴ συμβουλεύει την αποφυγή της λατρείας των ναών των δαιμόνων. Οι δαίμονες είναι πλανόδια πνεύματα που μπορούν να εισέλθουν σε σώματα και σε ναούς⁵⁰⁵. Ο Κομμοδιανός καταδεικνύει την πλάνη των Εθνικών και στο τελευταίο στίχο του ποιήματος τονίζει⁵⁰⁶: «αυτούς σήμερα λατρεύετε και παρακαλάτε ως θεούς».

Καταληκτικά, με αυστηρό ύφος παρακινεί τους ανθρώπους να πιστεύουν στον Έναν και Μοναδικό Θεό. Η πίστη θα τους εξασφαλίσει τη σωτηρία και την αιώνια ζωή⁵⁰⁷.

V. Νοβατιανός

Ο Νοβατιανός υπήρξε σημαντικός θεολόγος και συγγραφέας του τρίτου αιώνα⁵⁰⁸. Χαρακτηριστικά, ήταν ο πρώτος Ρωμαίος θεολόγος που χρησιμοποίησε την Λατινική γλώσσα⁵⁰⁹. Ελάχιστα στοιχεία μας είναι γνωστά για τον τόπο καταγωγής του. Έδρασε στη Ρώμη ως πρεσβύτερος και φημιζόταν για την ευγλωττία του⁵¹⁰. Το 250 μ.Χ., την εποχή του διωγμού του Δεκίου, χήρεψε ο επισκοπικός θρόνος της Ρώμης, μετά το θάνατο του Φαβιανού. Ο Νοβατιανός διεκδίκησε τον επισκοπικό θώκο, μα εκλέχτηκε επίσκοπος ο αντίπαλός του Κορνήλιος⁵¹¹. Ωστόσο, οι υποστηρικτές του προσχώρησαν στην εκλογή του, το έτος 251 μ.Χ., και έτσι έγινε σχισματικός επίσκοπος. Το ίδιο έτος ο Κορνήλιος, με Σύνοδο 60

⁵⁰⁴ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.35.19: *Templorum culturam, daemonum vitate*.

⁵⁰⁵ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.35.20.

⁵⁰⁶ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.3.15: *Maxime quos hodie colitis et deos orates*.

⁵⁰⁷ Κομμοδιανός, *Instructiones* 1.33. 9-10: *Uno crede Deo, ubi mortuus vivere possis / surgas et in regno, cum sit resurrectio iustis*.

⁵⁰⁸ Για τον βίο και τα έργα του Νοβατιανού, βλ. Ψευτογκάς, Β (1966) s.v. *Νοουατιανός*, *ΘΗΕ* 9 · Güllow, H. (1975) *Cyprian und Novatian*, Tübingen, σελ 26-29 και Saggioro, A. (2001) *Novaziano: Gli Spetacoli, introduzione, traduzione e commento*, Bologna, 49-52.

⁵⁰⁹ Βλ. Mohrmann, Ch. (1949) «Les origines de la latinité chrétienne á Rome», *VC* 3, σελ. 163.

⁵¹⁰ Κυπριανός, *Epistula* 60.

⁵¹¹ Κυπριανός, *Epistula* 55.8-9.

επισκόπων, καταδίκασε τον Νοβατιανό και τους οπαδούς του. Ο Νοβατιανός, πιθανόν, πέθανε το 258 μ.Χ., κατά την περίοδο των διωγμών του Βαλεριανού.

Ο Νοβατιανός έγραψε πολλά έργα, τα περισσότερα των οποίων δε διασώθηκαν⁵¹². Αναφορά στους δαίμονες κάνει μόνο στο βιβλίο του *De spectaculis* (Περί των θαμάτων). Ο ίδιος, επηρεασμένος, ίσως και από το ομώνυμο έργο του Τερτυλλιανού, θα καταδικάσει τη συνήθεια των ανθρώπων εκείνης της εποχής να στρέφονται στα θεάματα και στους ιπποδρόμους.

Ο ίδιος στην αρχή της πραγματείας του τονίζει⁵¹³ το λόγια του Απόστολου Παύλου, σύμφωνα με τα οποία ο πιστός Χριστιανός οφείλει καθημερινώς να δίνει τον προσωπικό του αγώνα ενάντια στα κακά πνεύματα⁵¹⁴. Στη συνέχεια, καταδικάζει τα θεάματα των Εθνικών, καθώς εκεί εδρεύει η ειδωλολατρία, από την οποία πηγάζει η ματαιοδοξία και η κενότητα⁵¹⁵. Η ειδωλολατρία είναι η μητέρα όλων των αισχρών θαμάτων. Αυτή πειράζει και προσπαθεί να τέρψει τους πιστούς υποσχόμενη την ευχαρίστηση των ματιών και των αυτιών⁵¹⁶. Στα είδωλα, άλλωστε, κατοικούν οι δαίμονες, οι οποίοι θεωρούνται εφευρέτες όλων αυτών των

⁵¹² Πρβλ. Ιερώνυμος, *De viris illustribus* 70: *Novatianus...scripsit autem De pascha, De sabbato, de circumcisione, De sacerdote, De oratione, De cibis Iudaicis, De instantia, De Attalo multaque alia et De Trinitate grande volumen...*

⁵¹³ Νοβατιανός, *De spectaculis* 2.3: *Apostolus quoque dimicans caestus et colluctationis nostrae adversus spiritalia nequitiae proponit certamen.*

⁵¹⁴ Α' Κορ 9.26: Οὐκ οἶδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον; οὕτως τρέχετε ἵνα καταλάβητε. πᾶς δὲ ὁ ἀγωνιζόμενος πάντα ἐγκρατεῦται, ἐκεῖνοι μὲν οὖν ἵνα φθαρτὸν στέφανον λάβωσιν, ἡμεῖς δὲ ἄφθαρτον. ἐγὼ τοίνυν οὕτως τρέχω ὡς οὐκ ἀδήλως, οὕτως πυκτεύω ὡς οὐκ ἄερα δέρων·

⁵¹⁵ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.1: *Omnia, inquam, ista spectaculorum genera damnavit, quando idolatriam sustulit ludorum omnium matrem, unde haec vanitatis et levitatis monstra venerunt.*

⁵¹⁶ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.1: *Idolatria, ut iam dixi, ludorum omnium mater est, quae ut ad se christiani fideles veniant blanditur illis per oculorum et aurium voluptatem.*

θεαμάτων⁵¹⁷. Εκείνοι είναι οι πρωτεργάτες των αρχαίων ελληνικών δραμάτων⁵¹⁸.

Στους δραματικούς αγώνες κυριαρχεί η αισχροτήτα των γυναικών⁵¹⁹ και οι απάτες των μοιχών⁵²⁰, ενώ στους ιπποδρόμους απαντάται η μωρία της ματαιοδοξίας των μονομάχων⁵²¹. Παράλληλα, σε αυτούς τους χώρους λατρεύονται είδωλα και νεκροί άνθρωποι⁵²². Με αυτόν τον τρόπο ο διάβολος⁵²³ και οι έκπτωτοι άγγελοί του ταράζουν τον νου και γλυκαίνουν τις αισθήσεις των θεατών, προκειμένου να δημιουργήσουν εξάψεις των παθών⁵²⁴. Οι Χριστιανοί πρέπει να αποφεύγουν τα ανίερα αυτά θεάματα που καθλώνουν τις αισθήσεις⁵²⁵. Δεν επιτρέπεται, άλλωστε, οι Χριστιανοί, οι οποίοι εξορκίζουν τα δαιμόνια στην Εκκλησία, να βαδίζουν έπειτα στους ανίερους χώρους των θεαμάτων⁵²⁶.

Ο Νοβατιανός υποστηρίζει, πως οι αυλοί, τα τύμπανα και οι κιθάρες πρέπει να τιμούν τον Θεό και όχι τα είδωλα των δαιμόνων⁵²⁷. Οι πιστοί δεν χρειάζεται να τρέχουν στα θεάματα. Μπορούν να απολαύσουν την ομορφιά που προσφέρουν τα ίδια τα δημιουργήματα του Κυρίου, όπως η ανατολή του ηλίου, οι εναλλαγές των εποχών, η νύχτα, η μέρα⁵²⁸, τα

⁵¹⁷ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.1: *Ceterum sciat haec omnia inventa daemoniorum esse, non dei.*

⁵¹⁸ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.5: *Graeca illa certamina vel in vocibus vel in viribus praesides suos habent varia daemonia.*

⁵¹⁹ Νοβατιανός, *De spectaculis* 6.1: *impudicitas mulierum.*

⁵²⁰ Νοβατιανός, *De spectaculis* 6.1: *fallacias adulterorum.*

⁵²¹ Νοβατιανός, *De spectaculis* 6.1: *Haec gloria est dementia.*

⁵²² Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.5: *Et quicquid est aliud quod spectantium aut oculos move taut delimit aures, si cum sua origine et institutione quaeratur, causam prefer taut idolum aut daemonium aut mortuum.*

⁵²³ Για τον ρόλο του διαβόλου στα έργα του Νοβατιανού, βλ. Dölger, J. (1930) «Die Taufe des Novatian», *AC*: 258-167.

⁵²⁴ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.5: *Ita diabolus artifex quia idolatriam per se nudam sciebat horreri, spectaculis miscuit, ut per voluptatem posset amari.*

⁵²⁵ Νοβατιανός, *De spectaculis* 8.2: *Fugienda sunt ista christianis fidelibus...*

⁵²⁶ Νοβατιανός, *De spectaculis* 4.3: *Impudenter in ecclesia daemonia exorcizat quorum voluptates in spectaculis laudat.*

⁵²⁷ Νοβατιανός, *De spectaculis* 3.2: *tibiae, tympana et citharae Deum cecinerunt, non idolum.*

⁵²⁸ Νοβατιανός, *De spectaculis* 9.1: *Habet istam mundi pulchritudinem quam videat atque miretur: solis ortum aspiciat, rursus occasum mutuis vicibus dies noctesque...*

πουλιά, τα ψάρια και φυσικά ο ίδιος ο άνθρωπος⁵²⁹. Καταληκτικά, συμπεραίνει, πως τα εθνικά θεάματα, οι ανθρωπίνες κατασκευές, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις δημιουργίες Του⁵³⁰.

VI. Φίρμικος Ματερνός

Η ταυτότητα του Φίρμικου Ματερνού (*Iulius Firmicus Maternus*) ταλάνισε αρκετούς μελετητές, καθώς δεν μας έχουν σωθεί πολλά στοιχεία για τον βίο του⁵³¹. Η ημερομηνία της γεννήσεως και του θανάτου του μας είναι άγνωστες, ωστόσο ο ίδιος ήκμασε κατά την εποχή του Κωνσταντίου και του Κώνσταντα.

Στο έργο του *De errore profanarum religionum* (περί της πλάνης των εθνικών θρησκειών) ο Φίρμικος αποκαλύπτει τη ματαιότητα των εθνικών θρησκειών και τονίζει την μοναδικότητα της αληθινής πίστεως του Χριστιανισμού. Ο ίδιος, στηριζόμενος στην παλαιότερη χριστιανική διδασκαλία⁵³², θα χαρακτηρίσει τα ειδωλολατρικά έθιμα ως τεχνάσματα των δαιμόνων και του διαβόλου, ο οποίος προσπαθεί να διαστρεβλώσει την ανθρωπινή ελπίδα⁵³³ και να εμπλέξει το ανθρώπινο γένος σε συνεχείς καταστροφές⁵³⁴. Οι δαίμονες, τα ακάθαρτα πνεύματα, κατοικούν στους

⁵²⁹ Νοβατιανός, *De spectaculis* 9.2: *in aere avem, in aquis piscem, in terra hominem*.

⁵³⁰ Νοβατιανός, *De spectaculis* 9.3: *Quod theatrum humanis minibus extructum istis operibus poterit comparari?*

⁵³¹ Για τον βίο του και τα έργα του Φίρμικου Ματερνού, βλ. Ζαρωτιάδης, Ν. (2012) *Φίρμικος Ματερνός: Περί της Πλάνης των Εθνικών Θρησκειών*, Θεσσαλονίκη, σελ.13-17.

⁵³² Η πεποίθηση πως ο διάβολος και οι δαίμονες του ελλοχεύουν πίσω από την εξαπάτηση του ανθρωπίνου γένους αποτέλεσε κοινό τόπο (*communis locus*) στην χριστιανική απολογητική γραμματεία, βλ. Pricoco, S. (1995) *Il diavolo e I suoi complici: Dottrine e credenze demonologiche nella tarda antichità*, Soveria Manelli και Castagno, A. (1996) *Il diavolo e I suoi angeli*, Bologna.

⁵³³ Οι δαίμονες δεν καταλαβαίνουν την αλήθεια της Αγίας Γραφής και με πονηρό τρόπο την διαστρεβλώνουν, πρβλ. Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 54.4.

⁵³⁴ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 1.1: *...significatione probabimus per diabolum et daemones esse conficta ut per hos spiritus maculate cogitatione spe falsae felicitates perversa discretionem perversa ratio miseros homines perpetuis calamitatibus implicaret.*

ειδωλολατρικούς ναούς και τρέφονται από το αίμα των σφαγίων⁵³⁵. Εκείνοι είναι οι θεοί των εθνικών και οι μάγοι αποτελούν πειθήνια όργανά τους⁵³⁶.

Οι δαίμονες είναι οι πολύμορφου θεοί των εθνικών⁵³⁷, οι οποίοι τρέμουν το όνομα του Θεού και του Χριστού και μετά βίας αρθρώνουν τα λόγια τους ομολογώντας τα εγκλήματα που διέπραξαν⁵³⁸.

Καταληκτικά, ο Φίρμικος προτρέπει τους ανθρώπους να μην στηρίζουν τις ελπίδες τους στα μολυσμένα και ρυπαρά πνεύματα. Οι άνθρωποι δεν πρέπει να ικετεύουν δυνάμεις, τις οποίες οφείλουν να καταδικάζουν με την χάρη του Θεού⁵³⁹. Ο ίδιος θεωρεί ηθικό χρέος των Χριστιανών αυτοκρατόρων την εξάλειψη της δαιμονικής λατρείας, της ειδωλολατρίας⁵⁴⁰.

VII. Πρισκιλλιανός

Ο Πρισκιλλιανός, ο επίσκοπος της Αβίλας, εκτελέστηκε στα Τρέβηρα (Τριέρ) το καλοκαίρι του 385 μ.Χ. από τον αυτοκρατορικό στρατό με την κατηγορία της τέλεσης μαγικών τελετών⁵⁴¹. Ο Πρισκιλλιανός υπήρξε ο

⁵³⁵ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 13.4: *sed in ipso simulacro sicut in ceteris ex assiduīs sacrificiis immundi daemonum spiritus colliguntur*.

⁵³⁶ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 5.1.

⁵³⁷ Ο Φίρμικος χαρακτηριστικά αναφέρεται στον ταυρόμορφο Διόνυσο τον οποίο παραλληλίζει με τον διάβολο, πρβλ. *De errore profanarum religione* 21.1.

⁵³⁸ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 28.11: *Ecce daemon iste quem colis, cum Dei et Christi eius nomina audiverint, contremescit et ut interrogantibus nobis respondeat trepidantia verba vix colligit*.

⁵³⁹ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 27.10: *Ne ad contaminatos ac pollutos te spiritus transferas, ne ab inferioribus speres auxilium, ne his supplices quibus dei gratia imperare iam debes*.

⁵⁴⁰ Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religione* 29.1.

⁵⁴¹ Για τη σχέση του Πρισκιλλιανού με την μαγεία βλ. Babut, A. C. (1909) *Priscillien et le priscillianisme*, Paris· Davids, J. (1930) *De Orosio et Sancto Augustino Priscillianistarum Adversariis*, Hague, και Vollmann, B. (1974) «Priscillianus», *PWsup* 14: 536-539.

πρώτος αιρετικός που εκτελέστηκε από την πολιτεία⁵⁴². Εκείνη την εποχή, αξίζει να τονιστεί, πως η ένταξη σε μια αίρεση δε θεωρείτο εγκληματική πράξη, ωστόσο η τέλεση και η συμμετοχή σε μαγικές τελετουργίες ήταν κατακριτέα.

Ο Πρισκιλλιανός γεννήθηκε στην Ισπανία πιθανώς το 340 μ.Χ. και προερχόταν από τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα⁵⁴³. Έλαβε καλή μόρφωση και ήταν ικανός ομιλητής. Το 375 μ.Χ. ιδρύει στην Ισπανία ιδιότυπη θρησκευτική αιρετική κίνηση, η οποία απηχούσε γνωστικές, μανιχαϊκές και δυαρχικές αντιλήψεις⁵⁴⁴. Οι αιρετικές του απόψεις επηρέασαν σύντομα όχι μόνο τα λαϊκά στρώματα, αλλά και κάποιους επιφανείς επισκόπους, όπως ο Ινστάντιος, ο Σαλβιανός, ο Υγίνος κ.α.⁵⁴⁵. Επίσης, γνωστή οπαδός του ήταν και η Ευχρωτία⁵⁴⁶, μια πολύ πλούσια κυρία, της οποίας ο άντρας υπήρξε καθηγητής στο Μπορντό και φίλος του ποιητή Αυσόνιου.

Η πρώτη γραπτή μαρτυρία που μας πληροφορεί για τη διδασκαλία του Πρισκιλλιανού είναι τα πρακτικά της Συνόδου της Σαραγόσας⁵⁴⁷ (Οκτώβριος 380 μ.Χ.). Οι κανόνες της Συνόδου δεν έκαναν λόγο για μαγεία στις πρακτικές του Πρισκιλλιανού. Παρόλα αυτά, ο κανόνας 2 εξέφραζε τις αντιρρήσεις του με την τακτική των οπαδών του Πρισκιλλιανισμού ν' αποσύρονται σε απάτητα βουνά και να

⁵⁴² Frend, W.H.C. (1984) *The Rise of Christianity*, Philadelphia, σελ. 670 και Van Dam, R. (1985) *Leadership Community in Late Antiquity Gaul*, California, σελ. 88-114.

⁵⁴³ Βλ. Ιωαννίδης, Φ. (2010) *Πατέρες και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δύσης*, Θεσσαλονίκη, σελ. 250-253.

⁵⁴⁴ Βλ. Chadwick, H. (1976) *Priscillian of Avila: The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford, σελ 70-75.

⁵⁴⁵ Πρβλ. Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* II.47.2: *Igitur post multa inter eos nec digna memoratu certamina apud Caesaraugustam synodus congregatur, cui tum etiam Aquitani episcopi interfuerunt. verum haeretici committere se iudicio non ausi; in absentes tamen lata sententia damnatique Instantius et Salvianus episcopi, Helpidius et Priscillianus laici*. Η διδασκαλία του Πρισκιλλιανού επηρέασε και τον Παυλίνο της Νώλης, βλ. Lienhard, J.T. (1977) *Paulinus of Nola and Early Western Monasticism*, Hanstein, σελ. 52-57.

⁵⁴⁶ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Dialoghi* III.11.10-11.

⁵⁴⁷ PL 84.315-318.

καταφρονούν τις συνάξεις της Εκκλησίας⁵⁴⁸. Αυτοκρατορικό διάταγμα⁵⁴⁹, μάλιστα, το 382 μ.Χ. απαγόρευε τις μυστικές συναθροίσεις (*occultos...latentesque conventus*) και έκρινε πως όλες πρέπει να τελούνται ανοικτά (*libera luce*). Το γεγονός αυτό καταδίκασε αυτόματα την προσφιλή τακτική του Πρισκιλλιανού να προτιμά τις μυστικές και απόμακρες περιοχές. Άλλωστε, παρόμοια τακτική ακολουθούσαν και οι μάγοι. Επομένως, άρχισαν να διασπείρονται και να πληθαίνουν οι φήμες και οι ψίθυροι εκείνων που υποψιάζονταν τους οπαδούς του Πρισκιλλιανού για την τέλεση μαγικών τεχνασμάτων και την οργάνωση νυκτερινών οργίων.

Ο Πρισκιλλιανισμός κατηγορήθηκε και για το θέμα της λανθασμένης τέλεσης της θείας Ευχαριστίας. Οι Πρισκιλλιανιστές τελούσαν το ιερό μυστήριο σε χώρους έξω από την Εκκλησία, πράξη καταδικαστέα από τους κύκλους της Εκκλησίας. Επίσης, οι οπαδοί του Πρισκιλλιανού βάδιζαν μονίμως ανυπόδητοι, πρακτική που χαρακτηρίστηκε ως αιρετική⁵⁵⁰ και ταυτίστηκε με διάφορες παγανιστικές τελετές. Είναι γνωστό, άλλωστε, πως οι Πυθαγόρειοι συνήθιζαν να προσφέρουν θυσίες ξυπόλητοι⁵⁵¹. Ωστόσο, η Σύνοδος της Σαραγόσας το 380 μ.Χ. δεν καταδίκασε τον Πρισκιλλιανό.

Η κατάσταση θα αλλάξει, όταν το 384 μ.Χ. ο Ιθάκιος⁵⁵², επίσκοπος της Ossonoba και φανατικός αντίπαλος του Πρισκιλλιανού, θα φτάσει στα Τρέβηρα. Η κατάληψη του θρόνου από τον Μάξιμο θα ανοίξει τον δρόμο στον Ιθάκιο να καταδιώξει τις τακτικές του Πρισκιλλιανισμού. Το 385 μ.Χ.,

⁵⁴⁸ Επίσης, πρβλ. *Codex Theodosianus* 16.5.9 (382), 16.5.15 (388), 16.4.6 (404).

⁵⁴⁹ *Codex Theodosianus* 16.5.9 (382).

⁵⁵⁰ Η πρακτική αυτή καταδικάζεται και από τον Φιλάστριο, επίσκοπο της Μπρέσια, πρβλ. Φιλάστριος, *Liber de Haeresibus* 38.43.

⁵⁵¹ Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, 85.105: *ἱερὸν γὰρ συμβουλή. ἀγαθὸν οἱ πόνοι, αἱ δὲ ἡδοναὶ ἐκ παντὸς τρόπου κακόν· ἐπὶ κολάσει γὰρ ἐλθόντας δεῖ κολασθῆναι. θύειν χρὴ ἀνυπόδητον καὶ πρὸς τὰ ἱερὰ προσιέναι. εἰς ἱερὸν οὐ δεῖ ἐκτρέπεσθαι· οὐ γὰρ πάρεργον δεῖ ποιεῖσθαι.*

⁵⁵² Ορκισμένος εχθρός του Πρισκιλλιανού υπήρξε και ο επίσκοπος της Merida, ο Υδάτιος, ο πρόεδρος της Συνόδου της Σαραγόσας.

με αυτοκρατορική εντολή⁵⁵³, θα συνέλθει το δικαστήριο στα Τρέβηρα και θα ορίσει τον αποκεφαλισμό του Πρισκιλλιανού.

Δυστυχώς, τα πρακτικά της δίκης των Τρεβήρων δεν έχουν σωθεί, ωστόσο μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες από τον χρονογράφο Σουλπίκιος Σεβήρος⁵⁵⁴. Η υπόθεση του Πρισκιλλιανισμού εκδικάστηκε δυο φορές στα Τρέβηρα, γεγονός που καταδεικνύει τη σοβαρότητα της υπόθεσης. Ο Σεβήρος μαρτυρεί πως ο Πρισκιλλιανός καταδικάστηκε για μαγεία (*malefici*), για την ανάγνωση και την υιοθέτηση άσεμνων διδασκαλιών (*obscenis doctrinis*) και για την οργάνωση νυκτερινών οργίων με αισχρές γυναίκες (*turpium feminarum*⁵⁵⁵). Το δικαστήριο, με βάση το αυτοκρατορικό διάταγμα της εποχής,⁵⁵⁶ όρισε τη θανατική ποινή για τον Πρισκιλλιανό. Ο νόμος καταδίκασε αυστηρά τη διδασκαλία των μαγικών τεχνών και της αστρολογίας⁵⁵⁷. Ο Σεβήρος μας πληροφορεί πως ο Πρισκιλλιανός, είχε διδαχτεί τις μαγικές τέχνες από κάποιον Μάρκο⁵⁵⁸ στην Αίγυπτο.

⁵⁵³ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* II.49.5 - 50.1: *iam tum rumor incesserat clemens, Maximum intra Britannias sumpsisse imperium ac brevi in Gallias erupturum. ita tum Ithacius statuit, licet rebus dubiis, novi imperatoris adventum exspectare; interim sibi nihil agitandum.* (6) *igitur ubi Maximus oppidum Treverorum victor ingressus est, ingerit preces plenas in Priscillianum ac socios eius invidiae atque criminum.* (7) *quibus permotus imperator, datis ad praefectum Galliarum atque ad vicarium Hispaniarum litteris, omnes omnino, quos labes illa involverat, deduci ad synodum Burdigalensem iubet.* (8) *ita deducti Instantius et Priscillianus quorum Instantius prior iussus causam dicere, postquam se parum expurgabat, indignus esse episcopatu pronuntiatus est.* (9) *Priscillianus vero, ne ab episcopis audiretur, ad principem provocavit. permissumque id nostrorum inconstantia, qui aut sententiam vel in refragantem ferre debuerant aut, si ipsi suspecti habebantur, aliis episcopis audientiam reservare, non causam imperatori de tam manifestis criminibus permittere.* Για τη δράση του Αυτοκράτορα Μαξίμου για τη καταδίκη του Πρισκιλλιανού, βλ. Birley, A.R. (1983) «Magnus Maximus and the Persecution of Heresy», *BJRL* 66: 29-33.

⁵⁵⁴ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* II.50.7 - 51.3. Για τη δίκη στα Τρέβηρα, βλ. Girardet, K. (1974) «Trier 385, Der Prozess gegen die Priscillianer», *Chiron* 4: 576-608 και Rousselle, A. (1981) «Quelques Aspects Politiques de l' Affaire Priscillianiste», *REA* 83: 85-96.

⁵⁵⁵ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* II.50.8.

⁵⁵⁶ *Codex Theodosianus* 9.16.5 (357).

⁵⁵⁷ *Codex Theodosianus* 9.16.8. (370).

⁵⁵⁸ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* 46.2: *Sequuntur tempora aetatis nostrae gravia et periculosa, quibus non usitato malo pollutae ecclesiae et perturbata omnia. namque tum primum infamis illa Gnosticorum haeresis intra Hispanias deprehensa, superstitione exitiabilis arcanis occultata secretis.*

Οι υποψίες που κίνησαν την καταδίκη του Πρισκιλλιανού σχετίζονταν με τις νυκτερινές συναθροίσεις των όπαδών του. Αυτό συνέβη, καθώς ο αυτοκρατορικός νόμος⁵⁵⁹ καταδίκασε με θάνατο αυτούς που μετείχαν σε νυκτερινές *nefarias preces* (ανόσιες παρακλήσεις). Οι νυκτερινές συναθροίσεις των Πρισκιλλιανιστών συνδέθηκαν με θυσίες στις δαιμονικές δυνάμεις. Η τάση του Πρισκιλλιανού και των όπαδών του να συναθροίζονται κατά τη διάρκεια της νύκτας σήμανε και την καταδίκη του...

Εκτός αυτού, πολλές κατηγορίες εκτοξεύτηκαν εναντίον του, καθώς ο ίδιος προτιμούσε να προσεύχεται γυμνός⁵⁶⁰. Η τάση των Πρισκιλλιανιστών να προσεύχονται γυμνοί κατά τη διάρκεια της νύκτας ώθησε τους κατήγορούς τους να πλάσουν ιστορίες για νυκτερινά όργια, καθώς στις τάξεις τους υπήρχαν πολλές γυναίκες⁵⁶¹. Επιπρόσθετα, αυτή η πρακτική παρέπεμπε σε παγανιστικές, οργιαστικές τελετές κατά τη διάρκεια των οποίων ψάλλονταν μαγικά, ερωτικά ξόρκια⁵⁶². Από τον Σεβήρο μάλιστα πληροφορούμαστε πως εκείνη την εποχή κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο Πρισκιλλιανός είχε συνάψει ερωτική σχέση με την κόρη της Ευχρωτίας, την Προκούλα⁵⁶³. Ωστόσο, ο Αυσόνιος⁵⁶⁴ κατακρίνει την ιστορία και την χαρακτηρίζει ως γέννημα φθόνου και κακεντρέχειας.

origo istius mali Oriens atque Aegyptus, sed quibus ibi initiis coaluerit haud facile est disserere; primus eam intra Hispanias Marcus intulit, Aegypto profectus, Memphi ortus.

⁵⁵⁹ *Codex Theodosianus* 9.16.7. (364).

⁵⁶⁰ Τις ίδιες κατηγορίες παρατηρούμε να εκτοξεύει και ο Ιερώνυμος προς τον Βιγιλάντιο (*Contra Vigilantium* 11) και ο άγιος Μαρτίνος προς ένα μοναχό που συνήθιζε να προσεύχεται γυμνός μετά το μπάνιο, πρβλ. Σουλπίκιος Σεβήρος, *Dialoghi* III.14.8.9.

⁵⁶¹ Βλ. Brown, P. (1989) *The Body and Society*, London, σελ. 145-154 και Breyfogle, T. (1995) «Magic, Women, and Heresy in the Late Empire: The Case of the Priscillianists» in: Meyer, M. and Mirecki, P. (eds), *Ancient Magic and Ritual Power*, Leiden, σελ. 444. Ο Ιερώνυμος κατακρίνει την ανοησία πολλών γυναικών που εισέρχονται σε αιρέσεις που αποσκοπούν στην ικανοποίηση των σαρκικών ηδονών.

⁵⁶² Πρβλ. Αμμιανός Μαρκελλίνος 28.1. Για τα ερωτικά ξόρκια στους ελληνικούς μαγικούς παπύρους, βλ. Winkler, J. (1991) «The Constraints of Eros» in Faraone, C. and Obbink, D. (eds.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, New York: Oxford, σελ. 214-243.

⁵⁶³ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* 46.1.

⁵⁶⁴ Αυσόνιος, *Commemoratio professorum Burdigalensium* 5.

Δεν ήταν, ωστόσο, λίγοι εκείνοι που συσχέτισαν τους Πρισκιλλιανιστές με τους Μανιχαίους. Κοινή πεποίθηση της εποχής ήταν πως οι Μανιχαίοι τελούσαν μαγικές, οργιαστικές λατρείες, όπου οι γυναίκες και οι άντρες προσεύχονταν γυμνοί και ανακάτευαν το σπέρμα με τον άρτο της Ευχαριστίας⁵⁶⁵.

Οι κατηγορίες περί μαγείας θα μπορούσαν να κρίνονται αβάσιμες και να ίπτανται στη σφαίρα της φαντασίας, αλλά η παρουσία γυμνών γυναικών, κατά τη διάρκεια νυκτερινών τελετών σε απόμακρα μέρη φαντάζει προκλητική και εγείρει ζητήματα που αντίκεινται στους κανόνες της εκκλησιαστικής παράδοσης.

Εκτός αυτού, ο Πρισκιλλιανός κατηγορήθηκε και για τις μαγικές επωδές (*magicis praecantationibus*) που έψαλλε στην ύπαιθρο μαζί με τους οπαδούς του, οι οποίες αποσκοπούσαν στην εύνοια της θεάς Σελήνης και του θεού Ήλιου για καλή σοδειά⁵⁶⁶. Παράλληλα, ο ίδιος δεν απέτρεπε την ανάγνωση απόκρυφων κειμένων⁵⁶⁷.

Τα κίνητρα που οδήγησαν στην καταδίωξη και την εκτέλεση του Πρισκιλλιανού με αποκεφαλισμό ποικίλλουν. Σίγουρα, οι ριζοσπαστικές, καινοτόμες πρακτικές λατρείας που θέλησε να εισαγάγει προσέκρουσαν σε αυτές της ορθόδοξης πίστης. Ο Πρισκιλλιανός στο έργο του *Tractatus* θα προσπαθήσει να αποτινάξει τις κατηγορίες που τον βαρύνουν για την λατρεία των δαιμόνων και για την ενασχόληση με την μαγεία⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ Αμβρόσιος, *Epistula* 50.14, Αυγουστίνος, *De moribus* II.70. Για το σπέρμα ως μαγικό συστατικό, βλ. *PGM* XII. 401-444.

⁵⁶⁶ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Chronica* 46.5. Ο Πρισκιλλιανός (*Tractatus* I.23.22) θα αρνηθεί τις κατηγορίες υποστηρίζοντας πως υπήρχαν πολλοί γαιοκτήμονες στις τάξεις των οπαδών του, οι οποίοι είναι λογικό να προσεύχονται στον Κύριο για μια καλή σοδειά. Ο Barb θεωρεί πως η κατηγορία αυτή θα μπορούσε να μην ευσταθεί, βλ. Barb, A.A. (1964) «The Survival of Magic Arts», in: Momigliano, A., (ed) *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, σελ. 100-103.

⁵⁶⁷ Πρισκιλλιανός, *Tractatus* III.44.56.

⁵⁶⁸ Πρισκιλλιανός, *Tractatus* I.4.

Επιλογικά, καμιά πηγή δεν αναφέρει πως ο Πρισκιλλιανός ασκούσε την τέχνη της μαγείας. Στην ουσία δεν υπάρχει προφανές τεκμήριο που να τον συνδέει με τις μαγικές τέχνες. Ο Πρισκιλλιανός καταδικάστηκε, καθώς οι μέθοδοί του απέκλιναν από το ορθόδοξο δόγμα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως υπήρξε ιδρυτής του μοναχισμού στην ιβηρική χερσόνησο, μολονότι η ασκήτική του διδασκαλία γνώρισε πολλές αντιδράσεις.

VIII. Σουλπίκιος Σεβήρος

Ο Σουλπίκιος Σεβήρος (*Sulpicius Severus*) γεννήθηκε⁵⁶⁹ στην Ακουϊτανία (*Gallia Aquitanica*) το 360 μ.Χ. Πληροφορίες για τη ζωή του αντλούμε από τον Γεννάδιο Μασσαλίας⁵⁷⁰, αλλά και από την επιστολή του ίδιου του Σουλπικίου προς τον φίλο του Παυλίνο⁵⁷¹. Υπήρξε σπουδαίος ρήτορας και βιογράφος του μεγάλου αγίου προστάτη της Γαλλίας, του αγίου Μαρτίνου⁵⁷².

Ο Σεβήρος στο *Vita Martini* παρουσιάζει το θαυματουργό Μαρτίνο. Ο Μαρτίνος, ευλογημένος από τον Κύριο, κατορθώνει να αντιπαρέρχεται στα εμπόδια που του θέτουν επικίνδυνοι ληστές, κακόβουλοι ιερείς, εχθρικοί παγανιστές και με επιτυχία να λυτρώνει ανθρώπους από

⁵⁶⁹ Για τον βίο του Σουλπικίου, βλ. Hylten, P. (1940) *Studien zu Sulpicius Severus*, London · Messina, M. (1947) *Sulpicio Severo*, Catania · Hood, A.B.E. (1968) *Sulpicius Severus and his Background*, Oxford · Stancliffe, C. (1983) *St. Martin and his hagiographer. History and miracle in Sulpicius Severus*, Oxford, σελ. 15-19 · Ghizzoni, F. (1983) *Sulpicius Severus*, Rome · Cupaiuolo, F. (1994) *Storia della Letteratura Latina*, Napoli, σελ. 453-455 · Conte, G.B. (1994) *Latin Literature*, translated by Solodow, J.B., London, σελ. 694-696 και Ζαρωτιάδης, Ν. (2013) *Σουλπίκιος Σεβήρος: Ο Βίος του αγίου Μαρτίνου, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια, Θεσσαλονίκη*, σελ. 11-13.

⁵⁷⁰ Γεννάδιος, *De viris illustribus* 19.

⁵⁷¹ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Epistula* 5.

⁵⁷² Ο Σεβήρος συντάσσει τη βιογραφία του αγίου (*Vita Martini*), ενώ βρίσκεται ο Μαρτίνος εν ζωή. Το έργο γράφεται περίπου το 397 μ.Χ.

μοχθηρούς δαίμονες⁵⁷³. Μέσα από το *Vita Martini* καταδεικνύονται οι καταστροφικές δυνάμεις των δαιμόνων, ο βδελυρός χαρακτήρας, μα και τα αδύνατά τους σημεία.

Συγκεκριμένα, διαβάζουμε για την περίπτωση ενός δαιμονισμένου. Ο δούλος ενός προϋπάτου, του Τετράδιου⁵⁷⁴, είχε καταληφθεί από δαιμόνιο, το οποίο τον ταλαιπωρούσε φρικτά⁵⁷⁵. Ο Μαρτίνος ζήτησε να του φέρουν τον δούλο μπροστά του, μα το δαιμόνιο αρνούνταν να αντικρύσει κατάματα τον άνθρωπο του Θεού και αγρίευε τρίζοντας τα δόντια του⁵⁷⁶. Ο άγιος, ύστερα από παρακλήσεις του Τετράδιου, ακούμπησε το χέρι του πάνω στο κεφάλι του δούλου και έβγαλε έξω το δαιμόνιο⁵⁷⁷.

Οι δαίμονες δεν εμφανίζονται ποτέ με την αληθινή μορφή τους μπροστά στους ανθρώπους. Ωστόσο, ο Μαρτίνος, προικισμένος από την χάρη του Κυρίου, μπορούσε να διακρίνει καθαρά τόσο τον διάβολο, όσο και τα ακάθαρτα πνεύματα⁵⁷⁸. Χαρακτηριστικά, ο άγιος μπόρεσε να διακρίνει ένα δαιμόνιο που περιφερόταν στο σπίτι ενός οικοδεσπότη που

⁵⁷³ Για την δαιμονολογία στο έργο του Σεβήρου, βλ. Blásquez, J.M. (1992) «La demonologia en la vida de Antonio de Atanasio, de Martin de Tours de Sulpicio Severo, de Hilarión de Gaza de Jeronimo», en *la Historia Lausiaca de Paladio, y la vida de Melania de Geroncio, in Héroes, semidios y daemones*, Madrid, σελ. 311-344.

⁵⁷⁴ Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον Τετράδιο, καθώς το όνομά του εμφανίζεται για πρώτη φορά στη βιογραφία του Μαρτίνου.

⁵⁷⁵ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.1: *Eodem tempore Taetradii cuiusdam proconsularis viri servus daemonio correptus dolendo exitu cruciabatur.*

⁵⁷⁶ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.1: *rogatus ergo Martinus, ut ei manum imponeret, deduci eum ad se iubet: sed nequam spiritus nullo proferri modo de cellula, in qua erat, potuit: ita in advenientes rabidis dentibus saeviebat.* Ο Σεβήρος παρατηρείται να είναι γνώστης μιας τυπικής σκηνης εξορκισμού. Στα έργα του παρουσιάζει τους δαιμονισμένους σε έξαλλη κατάσταση να τρίζουν τα δόντια τους, βλ. *Vita Martini* 17.5: *saevire dentibus miser coepit, et obvios quosque laniare.* 17.6: *sed cum dentibus fremeret hiantique ore morsum minaretur.* 17.7: *tum vero, ac si candens ferrum faucibus accepisset longe reductis dentibus* και *Dialogi* 1.22.4: *vix e conspectu abscesserat, inpletur a daemone cruentasque spumas ore provolvens suis dentibus se ipse lacerabat.*

⁵⁷⁷ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.4: *ita Martinus imposita manu puero immundum ab eo spiritum eiecit.*

⁵⁷⁸ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 21.4: *Constat autem etiam angelos ab eo plerumque visos, ita ut conserto apud eum invicem sermone loquerentur: diabolum vero ita conspicabilem et subiectum oculis habebat, ut sive se in propria substantia contineret, sive in diversas figuras spiritalis nequitiae transtulisset, qualibet ab eo sub imagine videretur.*

τον φιλοξενούσε⁵⁷⁹. Ο Μαρτίνος διέταξε το πνεύμα να αποσυρθεί από την οικία, αλλά εκείνο εισχώρησε στον οικοδεσπότη, τον κατέλαβε και απειλούσε τους πάντες τρίζοντας τα δόντια του⁵⁸⁰. Το σπίτι ταράχτηκε, η οικογένεια συγκλονίστηκε και ο κόσμος στράφηκε να φύγει⁵⁸¹. Ο άγιος στάθηκε μπροστά στον μαινόμενο και τον διέταξε να σταματήσει. Έπειτα, έβαλε τα χέρια του στο απειλητικό στόμα του δαιμονισμένου και πρόσταξε το πνεύμα να εξέλθει⁵⁸². Ο δαίμονας αισθάνθηκε τα χέρια του αγίου ως πυρωμένο σίδερο στο λαρύγγι του και αναγκάστηκε να βγει από το σώμα αφήνοντας πίσω του ρυπαρά ίχνη⁵⁸³.

Ο Σεβήρος, παράλληλα, μας περιγράφει την ικανότητα των δαιμόνων να διασπείρουν ψευδείς ειδήσεις που οδηγούν στην πλάνη και στο φόβο. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο περιστατικό των Τρεβήρων, όπου οι φήμες για επιδρομή των βαρβάρων είχαν καταταράξει την πόλη. Ο άγιος θα κατορθώσει να αποκαλύψει την απάτη των δαιμόνων και θα αναγκάσει το ακάθαρμο πνεύμα να ομολογήσει καταμεσής της Εκκλησίας την απάτη⁵⁸⁴. Ταυτόχρονα, ο βιογράφος του Μαρτίνου περιγράφει ένα

⁵⁷⁹ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.5: *Per idem tempus in eodem oppido ingressus patris familias cuiusdam domum, in limine ipso restitit dicens, horribile in atrio domus daemonium se videre.*

⁵⁸⁰ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.5: *cui cum ut discederet imperaret et patrem familias, qui in interiore parte aedium morabatur, arripuisset, saevire dentibus miser coepit, et obvios quosque laniare.*

⁵⁸¹ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 17.6: *commota domus, familia turbata, populus in fugam versus.*

⁵⁸² Ο Διάβολος και οι δαίμονες φοβούνται να αντιμετωπίσουν τη χάρη της αγιότητας του Μαρτίνου. Στο άκουσμα και μόνο του ονόματός του υποχωρούν, βλ. Σεβήρος, *Vita Martini* 6.2: *statimque de conspectu eius inimicus evanuit* και 24.8: *ad hanc ille vocem statim ut fumus evanuit.*

⁵⁸³ Έκφραση δανεισμένη από την *Αινειάδα* (3.224) του Βιργίλιου, στην οποία γίνεται λόγος για τα ρυπαρά ίχνη που αφήνουν πίσω τα πετρωτά όντα, οι Άρπυιες: *vestigia foeda relinquunt*. Για τα δάνεια του Σεβήρου από τον επικό ποιητή Βιργίλιο, βλ. Furtner, J. (1881) «Sulpicius Severus als Nachahmer des Vergil» in *Blätter für das Bayer. Gymnasialschulwesen* 17: 97 – 10. Χαρακτηριστικά, ο Ιησούς (Μτ. 15.17) κήρυττε πως καθετί που μπαίνει στο στόμα, προχωρεί στην κοιλιά και έπειτα αποβάλλεται στο αποχωρητήριο. Οι πονηρές σκέψεις, η κακία, οι βλασφημίες και γενικά τα δαιμόνια είναι ρυπαρά, καθώς αυτά μολύνουν την ψυχή του ανθρώπου.

⁵⁸⁴ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 18. 1-2: *Interea cum de motu atque impetu barbarorum subita civitatem fama turbasset, daemonicum ad se exhiberi iubet: imperat ut, an verus esset hic nuntius,*

περιστατικό, που συνέβη σε ένα χωριό κοντά την Τουρώνη, όπου οι δαίμονες είχαν βυθίσει στην άγνοια τους κατοίκους με αποτέλεσμα να λατρεύουν ένα ναό, στον οποίο κατοικούσε ακάθαρτο πνεύμα⁵⁸⁵. Ο Μαρτίνος, επισκεπτόμενος τον ναό, θα αποκαλύψει, πως πίσω από πονηρό τέχνασμα ελλόχευε μια ρυπαρή σκιά, η καταδικασμένη ψυχή ενός κακοποιού⁵⁸⁶. Ο άγιος, προσευχόμενος στον Κύριο, θα την αναγκάσει να αποκαλύψει την ταυτότητά της και θα απαλλάξει τους κατοίκους από την πλάνη⁵⁸⁷.

Επίσης, ο Μαρτίνος θα ξεσκεπάσει την απάτη πολλών τσαρλατάνων, οι οποίοι υποκινούμενοι από τους δαίμονες, ισχυρίζονταν, πως ήταν θεόσταλτοι προφήτες. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Ανατόλιου. Ο Κλάρος⁵⁸⁸, πρεσβύτερος της Εκκλησίας της Τουρώνης, θα καλέσει τον άγιο, ώστε να έρθει σε επαφή με ένα μοναχό, τον Ανατόλιο, ο οποίος

fateretur. (2) tum confessus est decem daemonas secum fuisse, qui rumore hunc per populum dispersissent, ut hoc saltim metu ex illo Martinus oppido fugaretur: barbaros nihil minus quam de irruptione cogitare. ita cum haec immundus spiritus in media ecclesia fateretur, metu et turbatione praesenti civitas liberata est.

⁵⁸⁵ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 11.1: *erat haud longe ab oppido proximus monasterio locus, quem falsa hominum opinio, velut conspultis ibi martyribus, sacraverat.*

⁵⁸⁶ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 11.4: *dehinc super sepulcrum ipsum adstans oravit ad Dominum, ut quis esset vel cuius meriti esset sepultus ostenderet. tum conversus ad laevam videt prope adsistere umbram sordidam, trucem: imperat, nomen meritumque loqueretur. nomen edicit, de crimine confitetur: latronem se fuisse, ob scelera percussum, vulgi errore celebratum: sibi nihil cum martyribus esse commune, cum illos gloria, se poena retineret.*

⁵⁸⁷ Σκοπός του Μαρτίνου ήταν ν' απαλλάξει την γνώμη των ανθρώπων από την εσφαλμένη και επικίνδυνη δεισιδαιμονία, βλ. Giardina, A. (1983) «Banditi e santi: un aspetto del folklore gallico tra tarda antichità e medioevo», *Athenaeum* 61: 374 – 389. Οι κάτοικοι της περιοχής τιμούσαν ένα ναό ως τόπο ταφής μαρτύρων. Ο Μαρτίνος προαισθανόμενος το κακό θα φανερώσει και θα καταπολεμήσει τους δαίμονες, που ελλοχεύουν πίσω από την *falsa opinio* (εσφαλμένη γνώμη) των χωρικών.

⁵⁸⁸ Ο Κλάρος υπήρξε μαθητής του Μαρτίνου. Ήταν ευγενικής καταγωγής και είχε αφιερώσει όλα τα υπάρχοντά του στους φτωχούς, προκειμένου να ακολουθήσει την ασκητική ζωή. Ο ίδιος υπήρξε πρεσβύτερος της Εκκλησίας της Τουρώνης, πρβλ. Σεβήρος, *Epistula* 2.5: *nec multum post, sanctum Clarum presbyterum, discipulum illius, qui nuper excesserat, video eadem qua magistrum via scandere.* Για τον Κλάρο αντλούμε πληροφορίες και από τον Παυλίνο, πρβλ. *Epistula* 32.6. Επίσης, βλ. Guttilla, G. (1989) «I titoli in onore del presbyter Clarus e la datazione del carne 31 di Paolino di Nola», *Bolletino di Studi Latini* 19: 58-69.

κήρυττε, πραγματοποιώντας θαυμαστές ενέργειες⁵⁸⁹, πως είναι άγιος απεσταλμένος του Κυρίου⁵⁹⁰. Ο Κλάρος θα οδηγήσει τον μοναχό μπροστά στα μάτια του Μαρτίνου και εκεί θα αποκαλυφθεί η ενέδρα του διαβόλου⁵⁹¹. Ακόμα, αξίζει να αναφερθούν και τα περιστατικά των ψευδοπροφητών στην Ισπανία και στην Ανατολή, που εξαπατούσαν τον κόσμο με δαιμονικά θαύματα ισχυριζόμενοι πως είναι ο Προφήτης Ηλίας⁵⁹² ή ο Ιωάννης ο Πρόδρομος⁵⁹³.

Ο Μαρτίνος προσφέρει τον εαυτό του θυσία στον Θεό και τον άνθρωπο. Μάχεται τους δαίμονες και τους πειρασμούς του διαβόλου και με τη δύναμη του Θεού τους κατανικά. Μέσα από το έργο του Σεβήρου καταδεικνύεται η βδελυρή και απατηλή δύναμη του διαβόλου και των δαιμόνων του, αλλά και ο τρόμος που τους καταλαμβάνει, όταν εκείνοι αντιτίθενται στα αγωνιζόμενα τέκνα του Κυρίου.

⁵⁸⁹ Η αλαζονεία του Ανατόλιου παραπέμπει στον Σίμωνα τον Μάγο, ο οποίος προσπαθούσε να γοητεύσει τον λαό με τα τεχνάσματά του, πρβλ. Πρ 8.10: Ἄνῆρ δέ τις ὀνόματι Σίμων προὔπηρχεν ἐν τῇ πόλει μαγεύων καὶ ἐξιστάνων τὸ ἔθνος τῆς Σαμαρείας, λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν μέγαν, ᾧ προσεῖχον πάντες ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου λέγοντες, Οὗτός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ καλουμένη Μεγάλη.

⁵⁹⁰ Το περιστατικό με τον Ανατόλιο παραπέμπει στο άλλο έργο του Σεβήρου (*Dialogi* 3.15.4), όπου ένας άλλος νεαρός μοναχός, κατειλημμένος από δαιμόνια, ισχυριζόταν ότι υπερτερούσε σε αγιότητα: *se asserens sanctiorem*.

⁵⁹¹ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 23.

⁵⁹² Στη χριστιανική γραμματεία υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, κατά τις οποίες διάφοροι αγύρτες υποστήριζαν ότι είναι ο Προφήτης Ηλίας ή ο Ιησούς Χριστός, βλ. Smit, J.W. (1973) «The Triumphant Horseman Christ», in *Mélanges offerts a Mademoiselle Chr. Mohrmann. Nouveau Recueil*, Utrecht, σελ. 186-188.

⁵⁹³ Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini* 24.1-3: *Animadversum est tamen, eodem fere tempore fuisse in Hispania iuvenem, qui cum sibi multis signis auctoritatem paravisset, eo usque elatus est, ut se Heliam profiteretur. (2) quod cum plerique temere credidissent, addidit ut se Christum esse diceret... (3) plerique etiam ex fratribus nobis rettulerunt, eodem tempore in Oriente quendam exstittisse, qui se Iohannem esse iactitaverit.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η μαγεία και η δαιμονολογία στους Λατίνους Πατέρες

1. Λατίνοι Πατέρες

Ι. Ιππόλυτος Ρώμης

Ο Ιππόλυτος⁵⁹⁴ γεννήθηκε περίπου το 170 μ.Χ. Ο τόπος καταγωγής του παραμένει άγνωστος. Ήταν ελληνικής καταγωγής, αλλά έζησε και έδρασε στη Ρώμη. Υπήρξε ισχυρή προσωπικότητα, γνώστης της αρχαίας φιλοσοφίας⁵⁹⁵ και συστηματικός μελετητής της Αγίας Γραφής. Μετά το 190 μ.Χ. δρα ως πρεσβύτερος και μετά από λίγα χρόνια θα έρθει σε σύγκρουση με τον τότε επίσκοπο Ρώμης Ζεφυρίνο (197-217) και αργότερα με το διάδοχό του Κάλλιστο⁵⁹⁶ (217-223). Το 235 μ.Χ. συλλαμβάνεται από τις ρωμαϊκές αρχές και το 236 μ.Χ. καταλήγει από τις κακουχίες στη Σαρδηνία. Το ζήτημα, αν υπήρξε επίσκοπος της Ρώμης ή όχι, παραμένει άλυτο.

Ο Ιππόλυτος στο έργο του *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος ή Φιλοσοφούμενα* αποκαλύπτει τις απάτες των μάγων. Ο ίδιος αποδέχεται ότι οι δαίμονες ελλοχεύουν πίσω από κάθε μαντική ή μαγική ενέργεια, αλλά προσπαθεί να ξεσκεπάσει την πλεκτάνη των μαγικών

⁵⁹⁴ Για τον βίο του Ιππόλυτου, βλ. Bunsen, C.K. (1852) *Hippolytus and his age*, London: Wordsworth, Chr. (1853) *St. Hippolytus and the Church of Rome*, London, σελ. 3-11 και Cerrato, J.A. (2002) *Hippolytus: Between East and West: The Commentaries and the Provenance of the Corpus*, Oxford, σελ. 3-14.

⁵⁹⁵ Osborne, C. (1987) *Rethinking Early Greek Philosophy. Hippolytus of Rome and the Presocratics*, New York.

⁵⁹⁶ Βλ. Döllinger, J. (1853) *Hippolytus und Kallistus*, Regensburg.

τεχνασμάτων στηριζόμενος κυρίως στη λογική. Στο συγκεκριμένο έργο παραθέτει αναλυτικά παραδείγματα, στα οποία επικεντρώνεται στις ψευδαισθήσεις που επιθυμούν να προκαλέσουν οι τσαρλατάνοι μάγοι:

ι. Το καιγόμενο αλάτι

Στο έργο του *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος*, ο Ιππόλυτος αναφέρεται σε ένα τέχνασμα που επέλεξαν οι μάγοι, προκειμένου να προκαλέσουν τις εντυπώσεις του ανυποψίαστου κοινού. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούσαν αλάτι σκεπασμένο με τυρρηνικό κερί⁵⁹⁷ και το τοποθετούσαν μαζί με φλεγόμενο λιβάνι. Όταν το αλάτι άρχισε να καίγεται, έβγαινε καπνός με ποικίλα χρώματα που δημιουργούσε την εντύπωση παράξενου θεάματος⁵⁹⁸.

ii. Τα ποικιλόχρωμα αυγά

Ο άγιος, έπειτα, αναφέρεται στο μαγικό κόλπο με τα αυγά. Οι διάφοροι τσαρλατάνοι, αφού τρυπούσαν τα αυγά στην κορυφή, αφαιρούσαν το ασπράδι και τοποθετούσαν με μαεστρία μια ουσία με κόκκινο ή μαύρο χρώμα⁵⁹⁹. Ο Legge⁶⁰⁰ κρίνει, πως οι μάγοι χρησιμοποιούσαν τα μαύρα ή

⁵⁹⁷ Τυρρηνικό κερί χρησιμοποιούσαν οι μάγοι, για να κατασκευάσουν αντρίαντες, πρβλ. PGM 4.3131: λαβών κηρὸν Τυρρηνικὸν πλάσον ἀνδριάντα παλαιστῶν και ἀγάλματα του θεοῦ έρωτα, πρβλ. PGM 12.17: ἔστιν γὰρ ἔχων πᾶσαν πρᾶξιν. λαβὼν [κηρὸν] [τ]υρρηνικ[ὸν] μειῖξον αὐτῷ π[ᾶν] γένος ἁρωμάτων και ποί[η]σον Ἑρωτα δακτύλων [ὀκ]τώ μήκος λαμπαδηφόρο[ν,] ἔχοντα βά[σιν] μακράν, ἔκδεξι[ν] [τ]ῶνδε. [ἢ δ' ἄριστε]ρὰ χεῖρ κρατεῖτω τόξο[ν] και βέλος.

⁵⁹⁸ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.28.12: βῶλον τῶν λεγομένων ὀρυκτῶν ἁλῶν κηρῷ Τυρρηνικῷ περισκεπάσας και αὐτὸν δὲ <τὸν> λιβάνου βῶλον διχοτομήσας ἐντίθησι τοῦ ἁλατος χόνδρον και πάλιν συγκολλήσας ἐπὶ ἀνθράκων καιομένων τιθεῖς ἑᾶ· τοῦ δὲ συγκαέντος οἱ ἄλεις ἀναπηδῶντες φαντασίαν ἀπεργάζονται ὥσπερ ξένου θεάματος γινομένου. αἵματώδη.

⁵⁹⁹ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.29: Ὡὰ δὲ <δύο> διάφορα ἐπιδείκνυνται τὸν τρόπον τόνδε· κορυφήν τρυπήσας ἐξ ἑκατέρων και τὸ λευκὸν ὑπεξαγαγών, αὐθις βάψας ἔμβαλε τῷ μὲν τῆς Σινωπίδος, τῷ δὲ τοῦ γραφικοῦ μέλανος.

κόκκινα αυγά στις υποτιθέμενες προφητείες τους. Η θέα του κόκκινου και του μαύρου χρώματος προκαλούσε εντύπωση στους θεατές που περίμεναν να δούνε το κλασικό άσπρο. Ως πηγή του Ιππόλυτου μπορεί να λειτούργησε το κείμενο του μαγικού παπύρου, το οποίο προσφέρει οδηγίες, πως να κάνουν οι ενδιαφερόμενοι ένα αυγό να μοιάζει με μήλο, ανακατεύοντας το βρασμένο αυγό με μείγμα κρόκου και κόκκινου κρασιού⁶⁰¹.

iii. Οι θυσίες των ζώων

Παράλληλα, ο Ιππόλυτος αναφέρεται σε ένα άλλο μαγικό τέχνασμα, κατά το οποίο το πρόβατο παρουσιάζεται να κόβει τον ίδιο του το λαιμό. Οι μάγοι τοποθετούν ένα ξίφος δίπλα στο κεφάλι του ζώου και, ταυτόχρονα αλείφουν, κρυφά, το λαιμό του με καυστικό φάρμακο, για να προκαλέσουν φαγούρα. Το ζώο στην προσπάθειά του να κινηθεί, γέρνει στο ξίφος και κόβει το λαιμό του⁶⁰². Ο Ιππόλυτος επισημαίνει, πως τα συστατικά του φαρμάκου είναι η βρυωνία⁶⁰³, η αδάρκη⁶⁰⁴ και η σκίλλα⁶⁰⁵. Η

⁶⁰⁰ Legge, F. (1921) *Philosophumena or the Refutation of All Heresies*, vol. 1, London, σελ. 95.

⁶⁰¹ PGM 7.168: Ὅν ὁμοιον μῆλων γενέσθαι· ζέσας τὸ ὠν χρεῖε κρόκῳ μείξας μετ' οἶνον.

⁶⁰² Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος* 4.30: Τοῖς δὲ ἀμνοῦς ἀποτέμενεσθαι τὰς κεφαλὰς ἐαντῶν ποιουῖσιν οὗτος ὁ τρόπος. κρύβδην καυστικῶ φαρμάκῳ χρίσας τὸν φάρυγγα ἔᾱ παρατιθεῖς τὸ ξίφος· ὁ δὲ κνήθεσθαι (θέ)λων, προσπεσὼν τῇ μαχαίρᾳ θλίβων σφάζεται καὶ μικροῦ δεῖν ἀποτέμενεσθαι τὴν κεφαλὴν. ἔστι δὲ τὸ φάρμακον βρυωνία καὶ ἀδάρκη καὶ σκίλλα κατ' ἴσον μεμιγμένα<ι>.

⁶⁰³ Πολυετές αναρριχητικό κλήμα με πράσινα άνθη και κόκκινα μούρα. Το φυτό είναι τοξικό.

⁶⁰⁴ Αλμυρό παράσιτο επάνθισμα πάνω στα φυτά των ελών, πρβλ. Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* 5.137: ἀδάρκη, οἶον ἀφρός τις ἐστὶν ὕδατος ἀλμυροῦ περιπεπηγὼς φορητοῖς τε καὶ καλάμοις.

⁶⁰⁵ Το γνωστό σκιλλοκρόμμυδο με τον πελώριο βολβό που επειδή φυτρώνει δίπλα στη θάλασσα λέγεται και *maritima*. Σε μεγάλες δόσεις δρα ως δηλητήριο. Είναι κατάλληλο για τις παθήσεις της καρδιάς, πρβλ. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν Ἱστορίας* 7.9.4.

σκίλλα χρησιμοποιούνταν, σύμφωνα με τους μαγικούς παπύρους, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες επιθυμούσαν να κάψουν το στόμα κάποιου⁶⁰⁶.

iv. Φωτιά και κεραυνοί

Ο συγγραφέας αναφέρεται σε μαγικά τεχνάσματα με τη χρήση της φωτιάς. Συγκεκριμένα, ο αφρός της θάλασσας, αν καεί πάνω στο κεφάλι ενός ανθρώπου, δημιουργεί φλόγα που δεν βλάπτει. Η μάννα⁶⁰⁷ και το θειάφι μπορούν να δυναμώσουν τη φλόγα⁶⁰⁸. Έπειτα, επισημαίνει τον τρόπο, με τον οποίο οι μάγοι προκαλούν την εντύπωση ενός κεραυνού, κυλώντας πέτρες πάνω σε χάλκινες σανίδες⁶⁰⁹. Οι ίδιοι πολλές φορές επικαλούνταν θεότητες και δαίμονες που το όνομα τους προκαλούσε ταραχή και θόρυβο, προκειμένου να τρομάξουν τους παρεβρισκόμενους⁶¹⁰.

v. Επίκληση στον Ασκληπιό

Ο Ιππόλυτος καταγράφει⁶¹¹ ένα ξόρκι, με το οποίο ζητείται η συνδρομή του θεού Ασκληπιού:

*Ζῆνα, πάλαι φθίμενον πάϊν ἄμβροτον Ἀπόλλωνος,
κικλήσκ<ω λ>οιβαῖσι μολεῖν ἐπίκουρον ἐμαῖσιν·*

⁶⁰⁶ PGM 7.177: Ψυχρὰ τρώγοντα κατακαίεσθαι· σκίλλαν εἰς ὕδωρ χλιαρὸν βρέξας δὸς αὐτῷ νίψασ[θ]αι λύσις ἐλαίῳ.

⁶⁰⁷ Κόκκος λιβανωτού, πρβλ. Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ιατρικῆς* 1.83.

⁶⁰⁸ Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος* 4.31: ἔστι δὲ ἀφρὸς θαλάσσης, ἐν ὀστρακίνῳ στάμνῳ μετὰ γλυκέος ἠψημένους· ὧς ζέσαντι λύχνον ἐὰν προσάγῃς καίόμενον, ἀρπάσας τὸ πῦρ ἐξάπτεται· καὶ καταχυθὲν τῆς κεφαλῆς οὐ καίει τὸ σύνολον. εἰ δὲ καὶ μάννην <ἐπι>πάσσεις ζέοντι, πολλῶ μᾶλλον ἐξάπτεται· βέλτιον δὲ δρᾶ εἰ καὶ θείου τι προσλάβοι.

⁶⁰⁹ Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος* 4.32: Βροντὴ <δὲ> γίνεται τρόποις πλείοσι· λίθοι τε γὰρ πλείονες καὶ μείζονες κατὰ κρημνῶν φερόμενοι <πεποιημένων> διὰ σανίδων ἐπικαταπίπτουσι χαλκοῖς ἐλάσμασι καὶ βροντῇ παραπλήσιον <ἀπο>τελοῦσι ψόφον.

⁶¹⁰ PGM 5.149: ἐγὼ εἰμι ὁ ἀκέφαλος δαίμων ἐν τοῖς ποσὶν ἔχων τὴν ὄρασιν, ἰσχυρὸς, <ὁ ἔχων> τὸ πῦρ τὸ ἀθάνατον. ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια, ὁ μισῶν ἀδικήματα γίνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ. ἐγὼ εἰμι ὁ ἀστράπτων καὶ βροντῶν. ἐγὼ εἰμι, οὗ ἔστιν ὁ ἰδρὼς ὄμβρος ἐπιπίπτων ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα ὀχεύῃ.

⁶¹¹ Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος* 4.32-33.

ὅς ποτε καὶ νεκύων ἀμενηνῶν μυρία φύλα,
 Ταρτάρου εὐρώεντος ἀεικ<λ>αύστοισι μελάθροις
 δύσνοστον πλώοντα ῥόον κελάδοντ' <α>διαύλου
 <Κωκυτοῦ, πρὸς> ἅπασιν ἴσον τέλος ἀνδράσι θνητοῖς,
 λίμνη πὰρ γοόωντα καὶ ἄλλιτα κωκύοντα,
 αὐτὸς ἀμειδῆτοιο ἐρύσαο Φερσεφονείης·
 εἴτ' ἐφέπεις Τρίκ<κ>ης ἱερῆς ἔδος, εἴτ' ἐρατεινὴν
 Πέργαμον, εἴτ' ἐπὶ τοῖσιν <Ἰ>αονίαν Ἐπίδαυρον,
 δεῦρο, μάκαρ, καλέει σε μάγων <πρόμος> ὦδε <παρεῖναι>.

Η πηγή από την οποία το αντλεί παραμένει άγνωστη. Ο Kelhoffer⁶¹² τονίζει, πως πρόκειται για επίκληση που χρησιμοποιείται σε τελετές λεκανομαντείας. Αξίζει να σημειωθεί, πως το όνομα του Ασκληπιού δεν αναφέρεται στους μαγικούς παπύρους, ωστόσο σε αυτούς μαρτυρείται επίκληση προς τον θεό Απόλλωνα⁶¹³. Παράλληλα, τα κείμενα των ελληνικών μαγικών παπύρων αναφέρονται σε θεότητες που δεσπόζουν στα Τάρταρα⁶¹⁴.

Ο Ιππόλυτος γράφει, πως την ώρα της επίκλησης του θεού, τοποθετείται μεγάλη λεκάνη γεμάτη με νερό. Ο ίδιος περιγράφει με λεπτομέρειες τη σκηνή της υδρομαντείας, κατά την οποία εμφανίζεται στην επιφάνεια του νερού πυρώδης ο Ασκληπιός⁶¹⁵. Αναφέρει ότι οι μάγοι τοποθετούσαν λιβάνι, για να προκληθεί εντονότερα η φωτιά. Οι ίδιοι άλειφαν με αλμυρό νερό και μυρσίνη τα χέρια τους και τύλιγαν τα πόδια

⁶¹² Kelhoffer, J.A. (2008) «Hippolytus and Magic. An Examination of Elenchos IV 28-42 and Related Passages in Light of the Papyri Graecae Magicae», *Zeitschrift für Antikes Christentum* 11.3, σελ. 531.

⁶¹³ PGM 1.295 · 2.130-140 · 3.229 · 7.728-738.

⁶¹⁴ PGM 4.2522-2567 και 4.2441-2621.

⁶¹⁵ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.33: Ἐπὰν δὲ χλευάζων λήξῃ, φαίνεται κατὰ τοῦ ἐδάφους πυρώδης Ἀσκληπιός. εἴτα θεὸς ἐν μέσῳ λεκάνῃν πλήρη ὕδατος, πάντας καλεῖ τοὺς θεοὺς καὶ παραγίνονται.

τους με δέρμα σαλαμάνδρας και ιχθυόκολλα, ώστε να μην καίγονται⁶¹⁶. Επίσης, έβρεχαν με άφθονο λάδι και έκαιγαν πολλές φορές μια λευκή πέτρα. Έτσι η πέτρα καιγόταν και διατηρούσε τη φλόγα της, ακόμα και αν μουσκευόταν από νερό⁶¹⁷.

vi. Λεκανομαντεία

Ο Ιππόλυτος αποφασίζει να αποκαλύψει την απάτη της τεχνικής της λεκανομαντείας⁶¹⁸. Οι μάγοι επιλέγουν ένα στενό οίκημα, την οροφή του οποίου τη βάφουν με κυανό χρώμα. Στη συνέχεια, τοποθετούν στο έδαφος λεκάνη με νερό, ώστε στην επιφάνεια του να κυριαρχεί το κυανό χρώμα και να δημιουργείται η εντύπωση του ουρανού. Η λεκάνη είναι πέτρινη και η βάση της σε ένα σημείο είναι γυάλινη. Από κάτω υπάρχει άλλο δωμάτιο. Εκεί οι βοηθοί του μάγου αφαιρούν, με προσοχή, τη βάση και τοποθετούν σχήματα που παριστάνουν θεούς και δαίμονες. Οι ίδιοι μεταμφιέζονται σε δαίμονες και βρισκόμενοι κάτω από τη γυάλινη επιφάνεια παρουσιάζονται σαν να αντικατοπτρίζονται πάνω στην επιφάνεια του νερού της λεκάνης⁶¹⁹.

⁶¹⁶ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.33: φθάνει δὲ καὶ τὰς χεῖρας πολλάκις ἄλμῃ νιψάμενος, δι' ὃ οὐ πάνν τι καίει, κἂν ἀληθῶς ζέῃ. εἰ δὲ <καὶ> μυρσίνη καὶ νίτρω καὶ σμύρνη, μετ' ὅξους μίξας, ἐπιχρίσας ἀπονίψει τὰς χεῖρας ἄλμῃ πλειστάκις, οὐ καίεται. τοὺς δὲ πόδας οὐ καίεται ἰχθυοκόλλῃ καὶ σαλαμάνδρᾳ χρισάμενος.

⁶¹⁷ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.33: οὖσαν λίθον, αὕτη <ῆ> αἰτία· γῆ μὲν ἐστὶ Κρητική, τὸ μὲν σχῆμα πεπλασμένη πυραμὶς, τὸ δὲ χρῶμα ὡς λίθος γαλακτικός, κατασκευάζεται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον. βρέξας ἐλαίῳ πλείονι τὴν βῶλον, θεὸς ἐπ' ἀνθράκων <καὶ> ὀπτήσας, καὶ πάλιν βρέξας καὶ καύσας δεύτερον καὶ τρίτον καὶ πολλάκις, καίεσθαι δύνασθαι παρασκευάζει, κἂν ὕδατι βραχὴ.

⁶¹⁸ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.35: Ἀλλ' οὐδὲ τὴν λεκανομαντείαν αὐτῶν οὖσαν πανούργημα σιωπήσομαι. οἶκημα γάρ τι κεκλεισμένον σκευάσαντες καὶ κνάνῳ τὸν ὄροφον χρίσαντες, εἰς δὴ τὸ παρὸν ἐπάγονται σκευὴ τινὰ κνάνεα καὶ ἀνατείνουσι· μέση δὲ λεκάνη κατὰ τῆς γῆς ὕδατος μεστή τίθεται, ἥ τὴν ἀντανάκλασιν τῆς κνάνου προσπεσοῦσαν δίκην οὐρανοῦ ἐνδείκνυσιν.

⁶¹⁹ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.35: ἔχει δὲ καὶ στόμιόν τι τὸ ἔδαφος λεληθός, ᾧ ἐπικειμένη ἡ λεκάνη τὸν μὲν πυθμένα ἔχει ὑαλοῦ<ν>, αὕτη δὲ ἐστὶ πετρίνη. ὕπεστι δὲ οἶκος λεληθός, εἰς ὃν συμπορευόμενοι οἱ συμπαίχται σχήματα ὧν ἂν βούληται δεικνύναι ὁ μάγος θεῶν καὶ δαιμόνων ἐνδυσάμενοι ἐμφαίνουσιν. οὓς καθορῶν ὁ

Ἐπειτα, καίνε ομοίωμα θεού, που είναι καρφитσωμένο στον τοίχο, και υποστηρίζουν, πως πετάει η θεά Εκάτη⁶²⁰. Τότε ο μάγος προτρέπει τους παρεβρισκόμενους να χαμηλώσουν τα κεφάλια και ο ίδιος υμνεί και καλεί τη θεά⁶²¹:

*Νερτερίη, χθονίη τε καὶ οὐρανίη μολὲ Βομβῶ·
εἰνοδίη, τριοδίτι, φαεσφόρε, νυκτεροφοῖτι,
ἐχθρὴ μὲν φωτός, νυκτὸς δὲ φίλη καὶ ἑταίρη,
χαίρουσα σκυλάκων ὕλακῇ τε καὶ αἵματι φοινῶ,
ἂν νέκυας στείχουσα κατ' ἡρία τεθνηώτων,
αἵματος ἰμείρουσα, φόβον θνητοῖσι φέρουσα,
Γοργῶ καὶ Μορμῶ καὶ Μήνη καὶ Πολύμορφε·
ἔλθοις εὐάντητος ἐφ' ἡμετέρησι θυηλαῖς.*

Στη συνέχεια, όταν τελειώσει η επαοιδή, οι συνεργοί του μάγου καίνε την ουρά ενός γύπα ή ενός γερακιού και οι θεατές θεωρούν, πως συνέβη κάτι θαυμαστό⁶²².

πλανώμενος, τὸ πανούργημα καταπέπληγε τοῦ μάγου καὶ λοιπὸν πάντα πιστεύει τὰ ὑπ' αὐτοῦ ῥηθησόμενα.

⁶²⁰ Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αιρέσεων ἐλεγχος 4.35: Δαίμονα δὲ ποιεῖ καίεσθαι, ἐν τοίχῳ διατυπώσας σχῆμα ὃ βούλεται· εἶτα λαθραίως ἐπιχρίει φαρμάκῳ μεμιγμένῳ τῷδε τῷ τρόπῳ· Λακωνικῶ καὶ ἀσφάλτῳ Ζακυνθία· εἶτα ὡς ἀποφοιβάζων τὴν λαμπάδα προσφέρει τῷ τοίχῳ, τὸ δὲ φάρμακον ἐκλάμψαν καίεται. Ἐκάτην δὲ δοκεῖν ἔμπυρον διατρέχειν ἐν ἀέρι οὕτῳ τεχνάζεται· συμπαίκτην τινὰ κρύψας ἐν τόπῳ ᾧ βούλεται, παραλαβὼν τοὺς πλανωμένους πείθει λέγων δείξειν διῆππεύουσιν δι' ἀέρος ἔμπυρον τὴν δαίμονα. οἷς παραγγέλλει τὰς ὄψεις ταχὺ φυλάσσεσθαι ἥνικα ἴδωσιν ἐν ἀέρι τὴν φλόγα, καλυψαμένους τε ἐπὶ πρόσωπον πίπτειν, ἕως αὐτὸς καλῇ. καὶ ταῦτα διδάξας, ἐν ἀσελήνῳ νυκτὶ δι' ἐπῶν οὕτως φθέγγεται·

⁶²¹ Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αιρέσεων ἐλεγχος 4.35.

⁶²² Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αιρέσεων ἐλεγχος 4.35: ὁ συμπαίκτης, ὃν ἔφην κεκρυμμένον <μένειν>, ἥνικα ἀκούσῃ παυσαμένης τῆς ἐπαοιδῆς, ἔχων ἰκτὴν ἢ γύπα περιειλημ<μ>ένον στυπείῳ, ἀνάψας ἀπολύει. ὁ δὲ ὑπὸ τῆς φλογὸς ταρασσόμενος εἰς ὕψος ἐπαίρεται καὶ ὀξυτέραν τὴν πτῆσιν ποιεῖται· ὁ ἰδόντες οἱ μάταιοι ὥς τι θεῖον ἑωρακότες κρύπτονται. τὸ δὲ

vii. Ψευδαίσθηση σεισμού

Ο Ιππόλυτος αναφέρεται στη ψευδαίσθηση σεισμού που μπορούν να προκαλέσουν οι μάγοι και να δημιουργήσουν την εντύπωση, πως όλα κινούνται ολόγυρα⁶²³. Το κείμενο δεν έχει σωθεί ολόκληρο, μα μέσα από τις λίγες σειρές που διασώζονται, πληροφορούμαστε, πως η κοπριά ιχνευτή⁶²⁴, αν καεί μαζί με μαγνήτη πάνω σε άνθρακες, προκαλεί, λόγω ζάλης, την εντύπωση σεισμού. Παράλληλα, στους ελληνικούς μαγικούς παπύρους περιγράφεται ένα ξόρκι που μπορεί να κάνει τις πέτρες να τρέμουν⁶²⁵.

viii. Η επιγραφή στο συκώτι

Ο ιερός συγγραφέας περιγράφει μια ακόμα απάτη των μάγων. Συγκεκριμένα, εκείνοι, με πονηρό τέχνασμα, κάνουν να εμφανίζεται πάνω στο συκώτι η απάντηση στην απορία του πελάτη⁶²⁶. Αναλυτικά, οι ίδιοι αλείφουν με καυστικές ουσίες, όπως κήκιδα⁶²⁷ και ξίδι, το χέρι τους και γράφουν πάνω του την απάντηση που θέλουν να δώσουν. Έτσι, μόλις αγγίξουν με το αριστερό τους χέρι το συκώτι, τα γράμματα τυπώνονται

πτηνὸν περιδινόμενον ὑπὸ τοῦ πυρός, οὗ ἂν φθάσῃ καταφέρεται, καὶ ποτὲ μὲν οἰκίας καταφλέγει, ποτὲ δὲ καὶ αὐτὰς· τοιαύτη ἡ μάγων πρόγνωσις.

⁶²³ Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος* 4.39: Σεισμοῦ δὲ φαντασίαν ποιοῦσιν, ὡς δοκεῖν πάντα κινεῖσθαι, <τοῦτον τὸν τρόπον>· κόπρον ἰχνεύμονος ἅμα τῇ σιδηραγωγούσῃ λίθῳ ἐπ' ἀνθράκων πυρουμένην ***

⁶²⁴ Ζώο της Αιγύπτου που ομοιάζει με γεράκι. Ονομάζεται ιχνευτής, καθώς ανιχνεύει τα αυγά του κροκοδείλου.

⁶²⁵ PGM 1.267-276.

⁶²⁶ Ιππόλυτος, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος* 4.40: Ἦπαρ δὲ δοκ<οῦν> εἶν<αι> ἐγγεγραμμένον δεικνύουσι <τούτῳ τῷ τρόπῳ>· τῇ μὲν ἀριστερᾷ χειρὶ ἐπιγράφει ὁ βούλεται, πρὸς τὴν πύστιν ἀρμοσάμενος· τὰ δὲ γράμματα κηκίδι καὶ ὄξει δριμεῖ γράφεται. ἔπειτα ἀνελόμενος τὸ ἦπαρ, ἐπαναπαύσας τῇ ἀριστερᾷ ἐγχρονίζει, τὸ δὲ σπᾶ τὸν τύπον καὶ ὡς <ἐγ>γεγράφθαι νομίζεται.

⁶²⁷ Χυμός βελανιδιάς που χρησιμεύει για την κατασκευή γραφικού μελανιού.

πάνω σε αυτό. Επομένως, οι παραβρισκόμενοι σαστίζουν με αυτό που βλέπουν και θεωρούν, πως εκείνο έγινε με τη συνδρομή κάποιου θεού.

ix. Το κρανίο που μιλάει

Ο Ιππόλυτος αποκαλύπτει μια άλλη μαγική απάτη. Οι μάγοι μπορούν να κάνουν ένα κρανίο να μιλήσει⁶²⁸. Χρησιμοποιούν το ομοίωμα ενός κρανίου βοδιού φτιαγμένο από τυρρηνικό κερί και γύψο. Έπειτα, ένας βοηθός του μάγου συνδέει ένα ειδικό μακρύ όργανο, που πιθανότατα κατασκευάζεται από τον φάρυγγα μακροτραχήλου ζώου, με το κρανίο, και μιλάει μέσω αυτού. Έτσι, οι θεατές πιστεύουν, πως ομιλεί το κρανίο. Για να καταστήσουν την ενέργεια πιο πειστική και να γοητευτούν οι παραβρισκόμενοι, ανάβουν ολόγυρα από τον κρανίο άνθρακες. Η ζέστη λιώνει το κρανίο και έτσι εγείρεται μεγαλύτερος θαυμασμός.

*x. Η καταδίκη των αιρέσεων*⁶²⁹

Ωστόσο, ο Ιππόλυτος, και στα υπόλοιπα βιβλία του έργου του, υποστηρίζει, πως οι αιρεσιάρχες επιδίδονται στις μαγικές τέχνες. Αρχικά,

⁶²⁸ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 4.41: Κρανίον δὲ λαλ<εῖν> δοκ<οῦν> ἐπὶ γῆς θέντες ἐπιτελοῦσι τούτῳ τῷ τρόπῳ· αὐτὸ μὲν πεποιήται ἐπιπλόου βοείου, <δ> πεπλασμένον κηρῷ Τυρρηνικῷ καὶ γύψῳ ἀναπεποιημένη, περιτεθέντος τοῦ ὕμενος ἔμφασιν κρανίου ἐνδείκνυται. ὁ πᾶσι λαλεῖν δοκεῖ ἐνεργοῦντος τοῦ ὀργάνου, κατ' ὃν τρόπον καὶ ἐπὶ τοῖς παισὶ διηγησάμεθα· γεράνου <γάρ> ἢ τινος τοιοῦτου μακροτραχήλου ζώου φάρυγγα σκευάσας, προσθεὶς τῷ κρανίῳ λεληθότως ὁ συμπαίκτης, ἃ θέλει φθέγγεται. ὁ ἐπὶ ἀφανὲς γενέσθαι θέλη, ἀνθρώπων πλήθος κύκλῳ περιθείς, ὡς θυμῶν ἐμφαίνεται· ὃν τῆς θέρμης ὁ κηρὸς ἀντιλαμβανόμενος λύεται, καὶ οὕτως ἀφανὲς τὸ κρανίον γεγονέναι νομίζεται.

⁶²⁹ Για τη στάση του Ιππόλυτου απέναντι στις αιρέσεις, βλ. Σιάσος, Λ.Χρ. (1989) *Πατερική κριτική της φιλοσοφικής μεθόδου*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 15, Θεσσαλονίκη, [Οι φιλοσοφικές αρχές των αιρετικών κατά τον Ιππόλυτο Ρώμης], σελ. 99-149 και Mansfeld, J. (1992) *Heresiography in Context. Hippolytus's Elenchos as a source for Greek Philosophy*, Leiden.

κατακρίνει τους Ελκεσσαίους⁶³⁰ και την αιρετική ιδεολογία τους⁶³¹. Στη διδασκαλία των Ελκεσσαίων υπήρχαν στοιχεία που παρέπεμπαν στην μαγεία, την αριθμολογία και την αστρολογία. Αυτοί, μάλιστα, υποστηρίζει ο Ιππόλυτος, ήταν τόσο ματαιόδοξοι, ώστε να θεωρούν, πως μπορούν να μαντέψουν το μέλλον στηριζόμενοι στη πυθαγόρειο τέχνη. Επίσης, έκριναν ότι τα μαθηματικά και η αστρολογία δύνανται να οδηγήσουν στην αλήθεια και ότι οι επαοιδές και τα ξόρκια μπορούν να θεραπεύσουν τους δαιμονισμένους⁶³². Ωστόσο, οι ίδιοι αποσκοπούσαν στην πλάνη των αφρόνων. Χαρακτηριστικά, αναφέρει το όνομα του Αλκιβιάδη, του αρχηγού τους, ο οποίος με ξόρκια και με βάπτισμα σε κρύο νερό, 40 φορές την εβδομάδα, πίστευε, πως θεράπευε τους φθισικούς και τους δαιμονισμένους⁶³³.

⁶³⁰ Οι Ελκεσσαίοι ήταν αρχαία ιουδαϊκή φυλή που κατοικούσε στη βόρεια Μεσοποταμία. Ο Ηλχασάι ήταν ο προφήτης αυτής της αίρεσης. Ο θρύλος έλεγε, πως είχε παραλάβει ένα βιβλίο με παράδοση διδασκαλία από ένα άρρενα άγγελο. Οι Ελκεσσαίοι, σύμφωνα με τον Ευσέβιο πίστευαν σε άλλη άφεση αμαρτιών από αυτή που όρισε ο Κύριος, *πρβλ. Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.8. Ο Τριαδικός Θεός των Ελκεσσαίων δεν είχε σχέση με τη χριστιανική διδασκαλία. Ως Υιός του Θεού θεωρείτο ο τεραστίων διαστάσεων άγγελος. Αυτοί απεχθάνονταν την παρθενία και ανάγκαζαν τους οπαδούς τους να έρχονται σε κοινωνία γάμου, *πρβλ. Επιφάνιος, Κατά αιρέσεων* 1.1.19.

⁶³¹ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 9.13.: 'Αλλ' ἐπεὶ ἡρξάμεθα <τὰ τοῦ Ἡλχασαῖ διηγεῖσθαι>, καὶ τὰ τούτου δόγματα οὐ σιωπήσομεν, εἰς φανερόν τε ἀγαγόντες πρότερον τὸν <κατὰ τοῦτον> βίον καὶ δείξαντες τὴν νομιζομένην ἄσκησιν προσποιητὴν ὑπάρχουσαν, αὐθις <δὲ> καὶ τῶν ῥητῶν <αὐτοῦ τὰ> κεφάλαια παραθήσομαι, ἵνα τοῖς αὐτοῦ ἐγγράφοις ὁ ἐντυγχάνων ἐνατενίσας ἐπιγνοίῃ, τίς καὶ ὅποια εἴῃ ἡ τούτῳ τετολμημένη αἵρεσις. Οὗτος <τὴν τοῦ> νόμον πολιτείαν προβάλλεται δελεάσματος δίκην, φάσκων δεῖν περιτέμεσθαι καὶ κατὰ <τὸν> νόμον ζῆν τοὺς πεπιστευκότες. ἀποσπᾶ <δὲ> τινὰ <καὶ ἐκ> τῶν προειρημένων αἵρέσεων· τὸν Χριστὸν γὰρ λέγει ἄνθρωπον <εἶναι καὶ> κοινῶς πᾶσι γεγονέναι· τοῦτον δὲ οὐ νῦν πρῶτον ἐκ παρθένου γεγεν<η>ῆσθαι <θέλει>, ἀλλὰ καὶ πρότερον, καὶ αὐθις πολλάκις γεννηθέντα καὶ γεννώμενον πεφηνέναι καὶ φαίνεσθαι, ἀλλάσσοντα <σώματα κατὰ> γενέσεις καὶ μετενσωματούμενον, ἐκείνῳ τῷ Πυθαγορείῳ δόγματι χρώμενος.

⁶³² Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 9.14: Τοσοῦτον δὲ πεφυσίωνται, ὥς καὶ προγνωστικούς ἐαυτοὺς λέγειν, δηλον<ότι> μέτροις καὶ ἀριθμοῖς τῆς προειρημένης Πυθαγορείου τέχνης <ὥς> ἀφορμα<ι>ς χρωμένους. οὗτοι καὶ μαθηματικοῖς καὶ ἀστρολογικοῖς καὶ μαγικοῖς προσέχουσιν ὥς ἀληθεῖσι, κα(ι) τούτοις χρώμενοι τaráσσουσι τοὺς ἄφρονας, <ὥς> νομίζειν αὐτοὺς λόγου δυνατοῦ μετέχειν. ἐπαοιδὰς δὲ καὶ ἐπιλόγ(ου)ς τινὰς διδάσκουσι πρὸς τε κυνοδήκτους καὶ δαιμον(ι)ῶντας καὶ ἐτέραις νόσοις κατεχομένους·

⁶³³ Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος* 9.14: <Καὶ> ἕτερα δὲ πλεῖστα φλυαρεῖ, ταῦτα καὶ ἐπὶ φθισικῶν ἐπιλέγειν διδάσκων, καὶ βαπτίζεσθαι ἐν ψυχρῷ τεσσαρακοντάκις ἐπὶ

Ο Ιππόλυτος αναφέρεται και στην περίπτωση ενός μάγου, του Μάρκου. Αυτός θεωρείτο έμπειρος στην μαγική τέχνη και εξαπατούσε πολλούς. Με τέχνασμα έκανε το κέρασμα στη Θεία Ευχαριστία να έχει πορφυρό χρώμα και όχι ερυθρό, γεγονός που γοήτευε τους αφελείς⁶³⁴.

Στη συνέχεια, κατακρίνει τον Καρποκράτη⁶³⁵ και τους οπαδούς του. Τους κατηγορεί, πως χρησιμοποιούσαν μαγικές τέχνες, ξόρκια και ερωτικά φίλτρα. Μάλιστα, θεωρεί πως είναι εκπρόσωποι του Σατανά που προσδοκούν στην αμαύρωση της Εκκλησίας⁶³⁶.

Ταυτόχρονα, επιτίθεται κατά του Σίμωνος του Μάγου⁶³⁷ και των μαθητών του. Αυτοί χρησιμοποιούσαν ξόρκια, ερωτικά φίλτρα και καλούσαν δαιμονικές υπάρξεις.

Τέλος, ο Ιππόλυτος στρέφεται και κατά του επισκόπου Ρώμης, Καλλίστου, τον οποίο κατηγορεί ως γόη και πανούργο⁶³⁸.

ήμέρας έπτά, <καί> όμοίως καί επί δαιμονώντων. ὧ σοφίας ἀμιμήτου καί ἐπαιδῶν δυνάμεως μεμεστωμένων·

⁶³⁴ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος 6.39: Ἄλλος δέ τις διδάσκαλος αὐτῶν, Μάρκος <τοῦνομα,> μαγικῆς ἔμπειρος, ἃ μὲν διὰ κυβείας δρῶν, ἃ δὲ καί διὰ δαιμόνων, ἡπάτα πολλούς. οὗτος ἔλεγεν ἐν αὐτῷ τὴν μεγίστην ἀπὸ τῶν ἀοράτων καί ἀκατανομάστων τόπων εἶναι δύναμιν. καί δὴ πολλάκις λαμβάνων ποτήριον ὡς εὐχαριστῶν καί ἐπὶ πλεῖον ἐκτείνων τὸν λόγον τῆς ἐπικλήσεως, πορφύρεον τὸ κέρασμα ἐποίει φαίνεσθαι καί ποτε ἐρυθρόν, ὡς δοκεῖν τοὺς ἀπατωμένους Χάριν τινὰ κατιέναι καί αἱματώδη δύναμιν παρέχειν τῷ πόματι.

⁶³⁵ Γνωστικός φιλόσοφος του 2^{ου} αἰώνα μ.Χ.

⁶³⁶ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος 7.32: Τέχνας οὖν μαγικάς ἐξεργάζονται <καί αὐτοί> καί ἐπαιδάς, φίλτρα τε καί χαριτήσια, παρέδρους τε καί ὄνειροπόμους καί τὰ λοιπὰ κακουργήματα, φάσκοντες <αὐτοῦς> ἐξουσίαν ἔχειν πρὸς τὸ κυριεῦειν ἤδη τῶν ἀρχόντων καί ποιητῶν τοῦδε τοῦ κόσμου, οὐ μὴν ἀλλὰ καί τῶν ἐν αὐτῷ ποιημάτων ἀπάντων. οἵτινες καί αὐτοί εἰς διαβολὴν τοῦ θεοῦ τῆς ἐκκλησίας ὀνόματος <ὡς ἂν Χριστιανοί> πρὸς τὰ ἔθνη ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ προεβλήθησαν, ἵνα κατ' ἄλλον καί ἄλλον τρόπον τὰ ἐκείνων ἀκούοντες ἄνθρωποι, καί δοκοῦντες ἡμᾶς πάντας τοιοῦτους ὑπάρχειν, ἀποστρέψωσι τὰς ἀκοὰς αὐτῶν ἀπὸ τοῦ τῆς ἀληθείας κηρύγματος.

⁶³⁷ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος 6.20: Οἱ οὖν τούτου μαθηταὶ μαγεία(ς) ἐπιτελοῦσι καί ἐπαιδαῖς <χρῶνται>, φίλτρα τε καί ἀγώγιμα (κ)αί τοὺς λεγομένους ὄνειροπόμους δαίμονας ἐπιπέμπουσι πρὸς τὸ ταρασσείν οὓς βούλονται· ἀλλὰ καί τοὺς λεγομένους παρέδρους ἀσκοῦσιν.

⁶³⁸ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος 9.12.15: ἦν οὖν γόης καί πανούργος καί ἐπὶ χρόνον συνήρπασε πολλούς. ἔχων δὲ καί τὸν ἰὸν ἐγκείμενον ἐν τῇ καρδίᾳ <αὐτοῦ> καί εὐθέως μὴδὲν φρονῶν, ἅμα δὲ καί αἰδούμενος <μὴ> τὰ ἀληθῆ λέγειν, διὰ τὸ δημοσίᾳ ἡμῖν ὀνειδίζοντα εἰπεῖν·

II. Αμβρόσιος Μεδιολάνων

Ο Αμβρόσιος γεννήθηκε το έτος 339 μ.Χ στην πόλη Τρέβηρα (Τριέρο)⁶³⁹. Καταγόταν από Χριστιανική οικογένεια. Το 353 μ.Χ. εγκαταστάθηκε για σπουδές στη Ρώμη. Σπούδασε ρητορική και έπειτα σταδιοδρόμησε ως δικηγόρος στο Σίρμιο. Το 370 μ.Χ. διορίζεται διοικητής των επαρχιών της Λιγουρίας και Αιμιλίας με έδρα τα Μεδιόλανα (Μιλάνο). Το 374 μ.Χ. βαπτίζεται και στις 7 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου χειροτονείται επίσκοπος. Το ποιμαντικό του έργο υπήρξε σπουδαίο, καθώς έθεσε την παρουσία του στη διάθεση της Εκκλησίας, οικοδόμησε ναούς, βοήθησε απόρους, στήριξε τον μοναχισμό και καταπολέμησε με επιτυχία την λαίλαπα του Αρειανισμού⁶⁴⁰. Ο ίδιος μάλιστα κέρδισε και την εμπιστοσύνη του Αυγουστίνου και ήταν εκείνος που συνέβαλε με τον λόγο του στην ουσιαστική μεταστροφή (*convertio*) του. Τον καταλυτικό ρόλο του Αμβροσίου στη ζωή του Αυγουστίνου μας τον τονίζει ο δεύτερος στις *Confessiones*. Στις αρχές του 397 μ.Χ. ο Αμβρόσιος αρρώστησε και κοιμήθηκε στις 4 Απριλίου.

Ο Αμβρόσιος υπήρξε παραγωγικός συγγραφέας. Συνέταξε ερμηνευτικά έργα, κατηχητικά, ασκητικά, ηθικά, δογματικά, ομιλίες, λόγους, ύμνους, επιγράμματα και επιστολές. Στα έργα του ασχολήθηκε και με την παραπλανητική δύναμη των υπηκόων του σατανά, των δαιμόνων.

Για τον άγιο ο διάβολος και οι ακόλουθοί του, οι δαίμονες, είναι εχθροί του Θεού⁶⁴¹. Ο διάβολος, σύμφωνα με τον Αμβρόσιο, αποδέχεται την

⁶³⁹ Για τον βίο του Αμβροσίου βλ. Schuster, I. (1940) *Sant' Ambrosio vescovo di Milano*, Milano· McLynn, N.B. (1994) *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*, California· Ramsey, B. (1997) *Ambrose*, London σελ. 1-55 και Ιωαννίδης, Φ. (2010) *Πατέρες και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δύσης*, Θεσσαλονίκη, σελ. 146-155.

⁶⁴⁰ Βλ. Williams, D.H. (1995) *Ambrose of Milan and the End of the Arian – Nicene Conflict*, Oxford.

⁶⁴¹ Αμβρόσιος, *Epistula* 22.20. Ο Αμβρόσιος σε πολλά έργα του αποδίδει τον χαρακτηρισμό «*inimicus*» στον διάβολο και τα ακάθαρτα πνεύματα, βλ. Bertolink, G. (2011)

κυριαρχία της Αγίας Τριάδας και την θεόπνευστη δύναμη του Αγίου Πνεύματος. Γνωρίζει την ανωτερότητα του Κυρίου και τη φοβάται. Μόνο ο Κύριος μπορεί να αλλάξει και να αντιστρέψει τους νόμους της φύσης⁶⁴², καθώς εκείνος είναι ο Δημιουργός της. Ο διάβολος απλά περιορίζεται στον ρόλο του συκοφάντη. Είναι εκείνος, ο οποίος προσπαθεί μονίμως να διαβάλλει το τελειότερο δημιούργημα του Θεού, τον άνθρωπο.

Ο Αμβρόσιος, αναφερόμενος στον ρόλο του διαβόλου, στηρίζεται⁶⁴³ στο χωρίο της *Καινής Διαθήκης* (Λκ 10.18)⁶⁴⁴. Η αιτία της πτώσης του Σατανά υπήρξε η αχαλίνωτη αλαζονεία⁶⁴⁵ του. Αυτή ώθησε τον διάβολο να προσπαθήσει να δελεάσει τον Αδάμ⁶⁴⁶. Οι έκπτωτοι άγγελοι, οι δαίμονες, κατακρημνίστηκαν από τον ουρανό λόγω της άκρατης ροπής τους προς τις ηδονές⁶⁴⁷ και ακολούθησαν τον διάβολο.

Οι δαίμονες, σύμφωνα με τον άγιο Αμβρόσιο, δεν είναι αθάνατοι κατά τη φύση τους αλλά κατά βούληση του Κυρίου⁶⁴⁸. Η ηλικία τους τούς επιτρέπει να έχουν τεράστια γνώση⁶⁴⁹. Ωστόσο, δεν μπορούν να κάνουν προβλέψεις για το μέλλον⁶⁵⁰ και κυρίως είναι ανίκανοι να προφητέψουν την αλήθεια⁶⁵¹.

«Denominations of the Devil and Demons in the *Missale Gothicum*» 195-210 in (ed. Nienke, V. and Otten, W.) *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity* (Supplements to *Vigiliae Christianae* - Texts and Studies of Early Christian Life and Language), Leiden.

⁶⁴² Αμβρόσιος, *De fide* 3.4.32 και *De excessu fratris Satyri* 2.85.

⁶⁴³ Αμβρόσιος, *De paradiso* 2.10, *De fuga saeculi* 7.40, *De interpellatione Iob et David* 2.4.16 και *Expositio Psalmi* 118.12.10.

⁶⁴⁴ Λκ 10.18: Κύριε, καὶ τὰ δαιμόνια ὑποτάσσεται ἡμῖν ἐν τῷ ὀνόματί σου. εἶπεν δὲ αὐτοῖς, Ἐθεώρουν τὸν Σατανᾶν ὡς ἄστραπην ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντα.

⁶⁴⁵ Αμβρόσιος, *Expositio Psalmi* 118.7.8: *ipse diabolus per superbiam naturae suae amisit* και Αυγουστίνος, *Enarrationes in Psalmos* 58.5: *sola superbia lapsus est*.

⁶⁴⁶ Αμβρόσιος, *De paradiso* 12.54. Για το θέμα αυτό βλ. Young, F.M. (1973) «Insight or Incoherence? The Greek Fathers on Good and Evil», *Journal of Ecclesiastical History* 24, σελ. 21.

⁶⁴⁷ Αμβρόσιος, *De virginibus* 1.8.53: *quam praeclarum autem angelos propter intemperantiam suam in saeculum cecidisse de caelo, virgines propter castimoniam in caelum transisse de saeculo*.

⁶⁴⁸ Αμβρόσιος, *De fide* 3.3.19: *nec angelus immortalis est naturaliter, cuius immortalitas in voluntate est Creatoris*.

⁶⁴⁹ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 2.3: *daemonum enim malitia facile etiam occulta deprehendit*.

⁶⁵⁰ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 6.46.

⁶⁵¹ Αμβροσιαστής PL. 17.258.

Στην Παλαιά Διαθήκη οι δαίμονες ταυτίζονται με τους θεούς των παγανιστών⁶⁵². Το ίδιο απαντάται και στην Καινή Διαθήκη⁶⁵³, αλλά και σε πολλούς συγγραφείς, όπως τον Ιουστίνο, τον Ωριγένη, τον Τερτυλλιανό, τον Μινούκιο Φήλικα κ.α⁶⁵⁴. Ο Αμβρόσιος θα ασπαστεί τις ίδιες ιδέες και θα αποδεχτεί πως στα αγάλματα και τους ναούς των Εθνικών κατοικούν οι δαίμονες⁶⁵⁵.

Παράλληλα, ο Αμβρόσιος, όπως και η προγενέστερη παράδοση⁶⁵⁶, θα ορίσει τον αέρα ως τόπο κατοικίας των δαιμόνων. Πιο συγκεκριμένα, θα υποστηρίξει πως οι δαίμονες κατοικούν στο εαρινό διάστημα μεταξύ του αληθινού παραδείσου (*verum caelum*) και της γης⁶⁵⁷. Συνεπώς, έχουν τη δυνατότητα, ύστερα από άδεια του Κυρίου, να προσπαθήσουν να δελεάσουν τους ανθρώπους με πειρασμούς⁶⁵⁸ και να τους οδηγήσουν στην αμαρτία. Οι δαίμονες, άλλωστε, είναι υπηρέτες⁶⁵⁹ του διαβόλου, του δημιουργού της αμαρτίας⁶⁶⁰ (*auctor peccati*). Οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον Αμβρόσιο, οφείλουν να προσεύχονται συνεχώς, όχι μόνο για τους ιδίους, αλλά και για τους νεκρούς τους, καθώς οι δαίμονες αρέσκονται να βασανίζουν τις ψυχές των τεθνεώτων⁶⁶¹. Οι δαίμονες έχουν την άδεια από τον Κύριο να δοκιμάζουν τους ανθρώπους, αλλά δεν μπορούν να τους

⁶⁵² Δτ 32.17. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Brandon, S.G.F. (1969) *Religion in Ancient History*, New York, σελ. 344-347.

⁶⁵³ Α' Κορ 10.20: ἀλλ' ὅτι ἃ θύουσιν [τὰ ἔθνη], δαιμονίοις καὶ οὐ θεῶ θύουσιν, οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων καὶ Αποκ. 9.20.

⁶⁵⁴ Πρβλ. Ιουστίνος, Β' Απολογία 5.2-6, Ωριγένη, Κατά Κέλσου 7.69, Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 23.1-3 και Μινούκιος Φήλικας, *Octavius* 27. 5-7.

⁶⁵⁵ Αμβρόσιος, *De incarnationis dominicae sacramento* 8.83: *daemones quorum simulacra dei appellatione donantur* και *De fide* 5.1.22.

⁶⁵⁶ Βλ. Boyd, J.W. (1975) *Satan and Mara: Christian and Buddhist Symbols*, Leyden, σελ. 41.

⁶⁵⁷ Αμβρόσιος, *De bono mortis* 6.22.

⁶⁵⁸ Αμβρόσιος, *Expositio Expositio Psalmi* 118.1.13.

⁶⁵⁹ Αμβρόσιος, *De incarnationis dominicae sacramento: diabolus cum suis saevo dominatur imperio et captiva sibi colla subicit peccatorum*. 8.84.

⁶⁶⁰ Η αμαρτία δεν έχει υπόσταση, αλλά ο διάβολος υπήρξε ο πρώτος που επέλεξε το δρόμο αυτό, χωρίς υποκίνηση και ως εκ τούτου φέρει μεγάλο βάρος, βλ. Mc Hugh, M.P. (1972) «Satan in Saint Ambrose», *Classical Folia* 26, σελ. 97.

⁶⁶¹ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 6.48.

καταλάβουν ψυχοσωματικά, εκτός βέβαια αν ο άνθρωπος υποκύψει εκουσίως στις αμαρτίες του και απομακρύνει τον Θεό από την καρδιά του⁶⁶². Εκείνοι, παράλληλα, ελλοχεύουν πίσω από κάθε μαγική τέχνη. Στην ουσία είναι οι δημιουργοί τους. Ο φθόνος τους για τους ανθρώπους είναι μεγάλος, καθώς οι άνθρωποι χαίρουν της αγάπης του Κυρίου⁶⁶³. Για αυτόν τον λόγο ο διάβολος και οι ακόλουθοί του, οι δαίμονες, μηχανεύονται πολλά τεχνάσματα, για να παραπλανήσουν τους ανθρώπους⁶⁶⁴. πολλές είναι οι παγίδες που θέτει ο διάβολος⁶⁶⁵ προκειμένου να πετύχει τον δολερό σκοπό του. Έτσι, με θωπευτικό λόγο και φρούδες υποσχέσεις παρασύρουν τους αδαείς να κατακρίνουν την ανθρώπινη φύση του Χριστού, να αποτινάξουν την παρθενία⁶⁶⁶, να στραφούν στην θρησκευτική πλάνη, στην ηθική έκπτωση και στη σαρκική επιθυμία⁶⁶⁷.

Ο Αμβρόσιος ταυτίζει τους δαίμονες με τη συσκότιση του νου, τα πάθη⁶⁶⁸ που κολάζουν και καταδικάζουν τους ανθρώπους. Κυρίως, ψέγει την απληστία⁶⁶⁹ (*avaritia*), την οποία παρομοιάζει με την λέπρα και θεωρεί πως η τιμωρία της θα είναι αιώνια⁶⁷⁰. Ο διάβολος και οι δαίμονες χρησιμοποιούν φαύλους και ανήθικους ανθρώπους, όπως τον Κάιν και τον Φαράώ⁶⁷¹, για να πραγματώσουν τους σκοπούς τους. Επίσης,

⁶⁶² Αμβρόσιος, *De paradiso* 2.10.

⁶⁶³ *De paradiso* 12.54.

⁶⁶⁴ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.39: *diversitas quoque ipsa temptationum pro diversitate certantium est* και *De paradiso* 12.55.

⁶⁶⁵ Αμβρόσιος, *De paenitentia* 1.14.73: *multa retia tenduntur a diabolo multi laquei*.

⁶⁶⁶ Βλ. Riggi, C. (1980) «La verginità nel pensiero di s. Ambrogio», *Salesianum* 42, σελ. 796.

⁶⁶⁷ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.10. Για τη σαρκική επιθυμία και την αντιμετώπιση της από τον Αμβρόσιο βλ. Madec, G. (1974) «L' homme intérieur selon Saint Ambroise de Milan» in: *XVIe centenaire de son élection épiscopale*, (ed.) Dural, Y.M., Paris, σελ. 283-308.

⁶⁶⁸ Βλ. Turek, W.(2001) «Il peccato contro lo Spirito Santo nell' esegesi ambrosiana», *Euntes docete* 54: 71-85.

⁶⁶⁹ Αμβρόσιος, *De Cain et Abel* 1.5.21.

⁶⁷⁰ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.54.

⁶⁷¹ Αμβρόσιος, *Epistula* 32.4.

εξυπηρετούν τις προθέσεις τους μέσω των αιρετικών⁶⁷² και κυρίως των Αρειανών⁶⁷³. Οι δαίμονες, παράλληλα, αρέσκονται να θέτουν πειρασμούς και λογισμούς στους μοναχούς⁶⁷⁴. Ο Αμβρόσιος προβάλλει ως παράδειγμα (*exemplum*) εγκράτειας τον Χριστό, ο οποίος επί σαράντα μέρες αψηφούσε τους πειρασμούς που του έθετε ο διάβολος στην έρημο (Λκ. 4.1-13). Ο άνθρωπος οφείλει να αντισταθεί στους πειρασμούς και στα πάθη ακολουθώντας το παράδειγμα του Χριστού που κατανίκησε τον διάβολο. Η εγκράτεια και η νηστεία είναι τα κύρια όπλα του πιστού.

Ο Αμβρόσιος⁶⁷⁵ υποστηρίζει πως η προσευχή μπορεί να απομακρύνει τους πειρασμούς των δαιμόνων. Το βάπτισμα, επιπρόσθετα, αποτελεί την πρώτη νίκη του ανθρώπου έναντι των πονηρών πνευμάτων, καθώς με αυτό αποκηρύσσεται ο διάβολος⁶⁷⁶. Παράλληλα, τονίζει τη σημασία της αυστηρής νηστείας, την οποία θεωρεί αντίδοτο στην αμαρτία⁶⁷⁷. Ο άνθρωπος οφείλει να αποτινάξει κάθε μορφή κακού, όπως είναι τα πλούτη και η πολυτέλεια⁶⁷⁸. Τέλος, ο εξορκισμός, σύμφωνα με τον Αμβρόσιο⁶⁷⁹, αποτελεί φόβητρο των δαιμόνων. Ο βιογράφος του Αμβροσίου, Παυλίνος⁶⁸⁰, αναφέρει ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο εξορκισμού στην Φλωρεντία, κατά το οποίο ο Αμβρόσιος θεράπευσε από τα δαιμόνια ένα μικρό αγόρι, τον Πausόπιο. Βέβαια, ο ίδιος διδάσκει πως το μεγαλύτερο όπλο απέναντι στους δαίμονες είναι το σημείο του Σταυρού⁶⁸¹.

⁶⁷² Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.26.

⁶⁷³ Αμβρόσιος, *De fide* 5.11.

⁶⁷⁴ Αμβρόσιος, *Epistula* 81.2.

⁶⁷⁵ Αμβρόσιος, *De sacramentis* 5.4.30.

⁶⁷⁶ Αμβρόσιος, *De mysteriis* 2.7.

⁶⁷⁷ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.20 και *Epistula* 63.15.

⁶⁷⁸ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 4.30: *fugiamus omnia quae diabolicae subiacent potestati*.

⁶⁷⁹ Αμβρόσιος, *De sacramentis* 1.5.18.

⁶⁸⁰ Παυλίνος, *Vita Ambrosii* 8.24-28.

⁶⁸¹ Αμβρόσιος, *Epistula* 72.12.

Επιλογικά, ο Αμβρόσιος αναφέρεται στην τιμωρία των δαιμόνων. Αυτή θα είναι αιώνια⁶⁸²· θα υπομένουν βασανιστήρια και θα τους κατατρώει η φλόγα⁶⁸³. Όταν οι δαίμονες αποχωρούν από τον ανθρώπινο σώμα γνωρίζουν πως στη Δευτέρα Παρουσία τους περιμένουν τα βάθη της Αβύσσου⁶⁸⁴. Οι άνθρωποι, ακολουθώντας τον Λόγο του Κυρίου, μπορούν να κατανικήσουν τους λογισμούς και τους πειρασμούς των δαιμόνων.

III. Ιερώνυμος

Ο Ευσέβιος Σοφρώνιος Ιερώνυμος⁶⁸⁵ (*Eusebius Sophronius Hieronymus*) γεννήθηκε στη Στρίδωνα Δαλματίας το 347 μ.Χ. Οι γονείς του ήταν Χριστιανοί και αρκετά εύποροι. Σε ηλικία επτά ετών τον έστειλαν για σπουδές στη Ρώμη, όπου παρέμεινε για 15 περίπου χρόνια. Εκεί, σπούδασε φιλολογία και ρητορική κοντά σε επιφανείς διδασκάλους. Ο ίδιος βαπτίζεται Χριστιανός σε ηλικία 19 ετών. Μόνασε στην έρημο της Συρίας και το 379 μ.Χ. χειροτονείται πρεσβύτερος Αντιόχειας. Το 380 μ.Χ. θα βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στη Ρώμη και από κει το 385 μ.Χ. στη Βηθλεέμ, όπου θα ιδρύσει δυο μοναστήρια με την αρωγή της Παύλας, μιας γυναίκας της ρωμαϊκής αριστοκρατίας. Στη Βηθλεέμ, θα παραμείνει μέχρι το τέλος της ζωής του.

⁶⁸² Ιουστίνος, *Α' Απολογία* 28.1. και Αμβρόσιος, *Expositio Psalmi* 118.3.17.

⁶⁸³ Μτ 25.41: Τότε ἐρεῖ καὶ τοῖς ἐξ ἐνὸνύμων, Πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ [οἱ] κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ· καὶ Αμβρόσιος, *Expositio Psalmi* 118.8.58: *spiritalis nequitiae...quibus ignis servatur aeternus*.

⁶⁸⁴ Αμβρόσιος, *Expositio evangelii secundum Lucam* 6.46. Για την τιμωρία των δαιμόνων, σύμφωνα με τον άγιο Αμβρόσιο, βλ. McHugh, M.P. (1978) «The Demonology of Saint Ambrose in Light of the Tradition», *Wiener Studien (Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik)* 91, σελ. 213 και για την καταβύθιση των δαιμόνων στην Αβύσσο, βλ. Feliers, J. (1970) «L' exégèse de la pericope des porcs de Gerasa dans la patristique latine», *Studia Patristica* 10: 225-229.

⁶⁸⁵ Για τον βίο του Ιερώνυμου, βλ. Cavallera, F. (1922) *Saint Jerome, sa vie et son oeuvre*, 1-2, Paris · Chauffin, Yv. (1961) *Saint Jérôme*, Paris · Kelly, J.N.D. (1975) *Jerome, His Life, Writings, and Controversies*, London και Ιωαννίδης, Φ. (2010) *Πατέρες και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δύσης*, Θεσσαλονίκη, σελ. 158-166.

Υπήρξε πολυγραφότατος και μας είναι γνωστός, κυρίως, για την λατινική μετάφραση της Αγίας Γραφής. Η μετάφραση αυτή ονομάστηκε *Vulgata*. Ακόμα, έχει συνθέσει τους βίους του αγίου Παύλου του Θηβαίου, του αγίου Ιλαρίωνα και του Μάλχου του μοναχού. Στους βίους των πρώτων⁶⁸⁶, και ιδιαίτερα σε εκείνο του αγίου Ιλαρίωνα, απαντάμε τους πειρασμούς των δαιμόνων. Ο Ιερώνυμος καταγράφει, αναλυτικά, περιστατικά, στα οποία οι άγιοι, αποτινάσσοντας τα πονηρά τεχνάσματα, με τη βοήθεια του Κυρίου, κατάφεραν να θεραπεύσουν συνανθρώπους τους που υπέφεραν από τα ακάθαρτα πνεύματα.

Ο άγιος Ιλαρίων ο Μέγας γεννήθηκε στην κωμόπολη της Παλαιστίνης το έτος 291 μ.Χ, τη Θαβαθά, που βρίσκεται πέντε περίπου μίλια μακριά από την αρχαία πόλη των Φιλισταίων, τη Γάζα⁶⁸⁷. Οι γονείς του ήταν ειδωλολάτρες⁶⁸⁸ και τον κατεύθυναν για σπουδές στην Αλεξάνδρεια, η οποία, τότε, θεωρείτο κέντρο Ελληνικών Σπουδών. Ωστόσο, εκεί, τον κέρδισε η αληθινή Πίστη του Χριστιανισμού. Εκείνη την εποχή στην Αλεξάνδρεια κυριαρχούσε η φήμη του Μεγάλου Αντωνίου. Ο Ιλαρίων επιθύμησε να ασκητεύσει μαζί του και τον ακολούθησε στην έρημο⁶⁸⁹. Ο πολύς κόσμος όμως που μαζευόταν ενοχλούσε τον μοναχό και για αυτό

⁶⁸⁶ Στον βίο του Μάλχου του μοναχού, όπως ο ίδιος τον διηγήθηκε στον Ιερώνυμο, δεν απαντώνται περιστατικά με δαίμονες.

⁶⁸⁷ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 2: *Hilarion ortus vico Thabatha, qui circiter quinque millia a Gaza urbe Palaestinae ad Austrum situs est.*

⁶⁸⁸ Ο Ιερώνυμος χαρακτηρίζει τον Ιλαρίωνα ως ένα τριαντάφυλλο που ξεπετάχτηκε μέσα από τα αγκάθια, πρβλ. *Vita S. Hilarionis Eremitae* 2: *cum haberet parentes idolis deditos, rosa, ut dicitur, de spinis floruit.*

⁶⁸⁹ Πρβλ. Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 3: *Audiens autem tunc célèbre nomen Antonii, quod per omnes Aegypti populos ferebatur, incensus visendi eius studio, perrexit ad eremum.* Πληροφορίες για τον Ιλαρίωνα αντλούμε και από τον Σωζομενό, πρβλ. *Εκκλησιαστική Ιστορία* 3.14: ἤδη δὲ καὶ Παλαιστίνη τὸν ἴσον τρόπον φιλοσοφεῖν ἤρχετο παρ' Αἰγυπτίων μαθοῦσα· διέπρεπε δὲ ἐνθάδε τότε Ἰλαρίων ὁ θεσπέσιος. τούτῳ δὲ πατρὶς μὲν ἦν Θαβαθᾶ κώμη πρὸς νότον Γάζης κειμένη παρὰ τὸν χειμάρρον, ὃς ἐπὶ θάλασσαν τὰς ἐμβολὰς ἔχων ἐπιχωρίως ἀπ' αὐτῆς τῆς κώμης τὴν ἐπωνυμίαν ἔλαβε. γραμματικῶ δὲ φοιτῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ θέαν Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου μοναχοῦ εἰς τὴν ἔρημον ἦλθε, καὶ συγγενόμενος αὐτῷ παραπλησίως φιλοσοφεῖν ἔγνω. ὀλίγον δὲ χρόνον ἐνθάδε διατρίψας ἐπανήλθεν εἰς τὴν πατρίδα· οὐ γὰρ ξυνεχωρεῖτο κατὰ γνώμην ἡρεμεῖν, πολλῶν ὄντων ἐκάστοτε τῶν ὡς Ἀντώνιον ἐρχομένων.

το λόγο επιθύμησε να εγκαταλείψει εκείνη την περιοχή και να βρει μια άλλη πιο ερημική⁶⁹⁰. Έπειτα, επέστρεψε στην Παλαιστίνη, την πατρίδα του, και μοίρασε όλα τα υπάρχοντά του στους άπορους, καθώς οι γονείς του είχαν πεθάνει και η περιουσία είχε περιέλθει σε αυτόν και τα αδέρφια του. Εκεί, βρήκε ένα μικρό σπήλαιο στην περιοχή Μαΐουμά και κατοίκησε σε αυτό. Ήταν μόλις δεκαπέντε ετών⁶⁹¹. Στην ασκητική του ζωή ο Ιλαρίων αντιμετώπισε τους πειρασμούς και τις απάτες των δαιμόνων, αλλά κατάφερε να βγει νικητής έχοντας ως όπλο την πίστη στον Κύριο, την προσευχή και την νηστεία. Ο Ιερώνυμος περιγράφει ορισμένα περιστατικά, στα οποία μαρτυρείται η μοχθηρία και η πλάνη των δαιμόνων, αλλά και ο φόβος τους απέναντι στους εκλεκτούς του Κυρίου:

ι. Η δύναμη του Σταυρού

Μια νύχτα στο κελί του άρχισαν να ακούγονται ήχοι που παρέπεμπαν σε κλάμα μωρού, βέλασμα προβάτων, μουγκρητό βοδιών, θρήνο γυναικών, γρύλισμα λιονταριών και πάταγο που κάνουν οι στρατιώτες, όταν πηγαίνουν στην μάχη. Τρομαγμένος ο Ιλαρίων σηκώθηκε και κατάλαβε τα παιχνίδια των δαιμόνων. Έπεσε στα γόνατα και έκανε το σημείο του Σταυρού. Αμέσως οι δαίμονες εξαφανίστηκαν⁶⁹².

⁶⁹⁰ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 3: *Porro frequentiam eorum qui ad eum ob varias passiones aut impetus daemonum concurrebant, ultra non ferens: nec congruum esse ducens, pati in eremo populos civitatum.*

⁶⁹¹ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 3.

⁶⁹² Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 6: *Quadam nocte, infantum coepit audire vagitus, balatus pecorum, mugitus boum, planctum quasi muliercularum, leonum rugitus, murmur exercitus, et rursus variorum portenta vocum, ut ante sonitum quam aspectu territus cederet. Intellexit daemonum ludibria: et provolutus genibus, Christi crucem signavit in fronte.*

ii. Οι πειρασμοί των δαιμόνων

Ωστόσο, ο πονηρός και οι δαίμονες δεν άφηναν ήσυχο τον ασκητή. Χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Ιερώνυμος, πως οι δαίμονες πείραζαν τον Ιλαρίωνα μέρα – νύχτα. Έτσι, εμφανιζόντουσαν γυμνές γυναίκες, πλούσια φαγητά, κατά τη διάρκεια της σκληρής νηστείας του, λύκοι μαινόμενοι, καθώς και αλεπούδες που διέσχιζαν το κελί του κατά την προσευχή του, μονομάχοι που αγωνιζόντουσαν, και μάλιστα μια φορά του παρουσιάστηκε ένας άνθρωπος σχεδόν νεκρός μπροστά στα πόδια του, ο οποίος του ζητούσε να ταφεί⁶⁹³.

iii. Ο παράλυτος αρματοδρόμος

Ο Ιερώνυμος καταγράφει την περίπτωση ενός παράλυτου αρματοδρόμου από τη Γάζα. Ο αρματοδρόμος είχε χτυπηθεί από ένα δαιμόνιο και δεν μπορούσε να μετακινήσει τα μέλη του σώματός και να λυγίσει τον λαιμό του. Μεταφέρθηκε πάνω σε κρεβάτι μπροστά στον άγιο. Το μόνο μέλος που μπορούσε να κινήσει ήταν η γλώσσα του. Ο παράλυτος πίστεψε στον Χριστό και απαρνήθηκε το προηγούμενο επάγγελμά του. Αμέσως, ο Ιλαρίων τον θεράπευσε και απομακρύνθηκε το δαιμόνιο⁶⁹⁴.

⁶⁹³ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 7: *Multae sunt tentationes eius, et die et noctuque variae daemonum insidiae: quasi omnes narrare velim, modum excedam voluminis. Quoties illi nudae mulieres cubanti, quoties esurienti largissimae apparuere dapes! Interdum orantem lupus utulans, et vulpecula ganniens transilivit, psallentique gladiatorum pugna spectaculum praebuit: et unus quasi interfectus, et ante pedes eius corruens, sepulturam rogavit.*

⁶⁹⁴ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 16: *Auriga quoque Gazensis in curra percussus a daemone. Totus obriguit; ita ut nec manum agitare, nec cervicem posset reflectere. Delatus ergo in lecto, cum solam linguam moveret ad preces, audit non prius posse sanari, quam crederet in Jesum, et se sponderet arti pristinae renuntiaturam. Credidit et sanatus est: magisque de animae, quam de corporis salute exsultavit.*

iv. Μαρσίτας ο παντοδύναμος

Ο Μαρσίτας ήταν ένας πανίσχυρος νεαρός από την Ιερουσαλήμ, ο οποίος είχε κουβαλήσει 15 μόδιους⁶⁹⁵ σιτηρών και περηφανευόταν, πως ξεπερνούσε στην αντοχή ακόμα και ένα γάιδαρο. Ο δαίμονας χτύπησε τον νεαρό, ο οποίος μανιασμένος χειροδικούσε σε ανυποψίαστους πολίτες σπάζοντας πολλές μύτες και δαγκώνοντας αυτιά. Δεν τον κρατούσαν αλυσίδες, κλειδαριές και δεσμά. Αλυσοδεμένος καλά, όπως ένας άγριος ταύρος, μεταφέρθηκε μπροστά στον άγιο. Ο νεαρός έτρεμε και δεν τολμούσε να σηκώσει το κεφάλι, για να αντικρύσει τον Ιλαρίωνα. Την έβδομη μέρα, με τις αδιάλειπτες προσευχές του αγίου, κατάφερε να λυτρωθεί από το δαιμόνιο⁶⁹⁶.

v. Ο πλούσιος Ωρίων

Ο Ωρίων ήταν ένα πλούσιος κάτοικος της Ερυθράς θάλασσας, τον οποίο είχε καταλάβει ολόκληρη λεγεώνα δαιμόνων. Τα μέλη του σώματός του ήταν βαριά και το βλέμμα του παρέμενε απειλητικά βλοσυρό, γεμάτο μανία⁶⁹⁷. Ο άγιος πλησίασε τον δαιμονισμένο και πιάνοντάς του το κεφάλι

⁶⁹⁵ Ο Μόδιος ήταν αρχαίο ρωμαϊκό μέτρο χωρητικότητας υγρών, αλλά και ξηρών καρπών και ειδικότερα των σιτηρών. Η περιεκτικότητά του ισοδυναμούσε προς το 1/6 του ελληνικού μέδιμνου που ισοδυναμούσε με 8.7 λίτρα.

⁶⁹⁶ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 17: *Praeterea fortissimus iuvenis nomine Marsitas, de territorio Hierosolymae, tantum sibi applaudebat in viribus, ut quindecim frumenti modios diu longeque portaret, et hanc haberet palmam formitudinis suae, si asinos vinceret. Hic affectus pessimo daemone, non catenas, non compedes, non claustra ostiorum integra patiebatur: multorum nasum et aures morsibus amputaverat. Tantumque sui terrorem omnibus incusserat, ut oneratus catenis et funibus, in diversa nitentium, quasi ferocissimus Taurus ad monasterium pertrahebatur; quem postquam fratres videre, perterriti nuntiaverunt patri. Ille sicut sedebat, iussit eum ad se pertrahi et dimitti. Solutoque: Inclina, ait, caput, et veni. Tremere ille, et cervicem flectere, nec aspicere... Adiuratus itaque daemon, et tortus, qui iuvenem possederat, septima die egressus est.*

⁶⁹⁷ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 18: *Sed nec illud tacendum est, quod Orion vir primarius et ditissimus urbis Ailae, quae mari Rubro imminet, a legione possessus daemonum, ad eum adductus est. Manus, cervix, latera, pedes ferro onerati errant, furorisque saevitiam torvi oculi minabantur.*

του είπε: «Κύριε, Ιησού, λύτρωσε τον δυστυχή, λύτρωσε τον αιχμάλωτο⁶⁹⁸». Στο άκουσμα του ονόματος του Κυρίου οι δαίμονες εξαφανίστηκαν. Ο Ωρίων, για να ευχαριστήσει τον άγιο, επισκέφτηκε με τα παιδιά και τη γυναίκα του το μοναστήρι και μετέφερε πλούσια δώρα⁶⁹⁹, τα οποία ο Ιλαρίων του ζήτησε να τα μοιράσει στους πτωχούς⁷⁰⁰.

vii. Τα μαγεμένα άλογα

Ο Ιερώνυμος μας παραδίδει μια ακόμα παράδοξη ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο Ιταλικός από τη Γάζα ζήτησε τη βοήθεια του αγίου, καθώς τα άλογά του, που έτρεχαν σε αγώνες στον ιππόδρομο, είχαν πέσει θύμα μαγείας από τον αντίπαλό του⁷⁰¹. Ο αντίπαλος του, ο Duumvir, ιερέας του θεού Μαρνά⁷⁰², είχε προσλάβει έναν μάγο, προκειμένου να μειώσει την απόδοσή των αλόγων με δαιμονικά ξόρκια⁷⁰³. Ο άγιος ράντισε με αγιασμένο νερό τα άλογα του Ιταλικού⁷⁰⁴, τα απάλλαξε από την μοχθηρία των πονηρών πνευμάτων και τα οδήγησε στην νίκη.

⁶⁹⁸ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 18: *Domine, inquit, Jesu, solve miserum, solve captivum.*

⁶⁹⁹ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 18: *Curatus itaque et hic, non post multum temporis cum uxore et liberis venit ad monasterium, plurima, quasi gratiam redditurus, dona afferens...*

⁷⁰⁰ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 18: *Tu melius potes tua distribuere, qui per urbes ambulas, et nostri paupers.*

⁷⁰¹ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 20: *Sed et Italicus eiusdem oppidi municeps Christianus, adversus Gazensem Duumvirum, Marnae idolo deditum, Circenses equos nutriebat.*

⁷⁰² Ο Άγιος Πορφύριος της Γάζας κάνει μνεία για τον μεγάλο θεός της Γάζας, που είναι γνωστός ως Marnas (Αραμαϊκά *Marnā* ο «Κύριος»), ο οποίος θεωρήθηκε ως ο θεός της βροχής και των σιτηρών και επικαλείται σε περιόδους λοιμού και πείνας, πρβλ. Μάρκος Διάκονος, *Βίος Αγίου Πορφυρίου Επισκόπου Γάζης* 3.19: *Συναχθέντες δὲ οἱ τῆς εἰδωλομανίας εἰς τὸ Μαρνεῖον, πολλὰς θυσίας καὶ εὐχὰς ἐποιοῦν τούτου ἕνεκεν· ἔλεγον γὰρ τὸν Μαρνᾶν κύριον εἶναι τῶν ὄμβρων, τὸν δὲ Μαρνᾶν λέγουσιν εἶναι τὸν Δία. Ὡς δὲ ἐπέμενον ἡμέρας ἑπτὰ λέγοντες ὕμνους καὶ ἐξερχόμενοι ἔξω τῆς πόλεως εἰς τόπον καλούμενον προσευχῆς, ὀλιγωρήσαντες ἀνεχώρησαν ἐπὶ τὰ ἴδια ἔργα μηδὲν ἀνύσαντες.*

⁷⁰³ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 20: *Hic itaque aemulo suo habente maleficum, qui daemoniacis quidusdam imprecationibus et huius impediret.*

⁷⁰⁴ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 20: *Rogatus ergo a fratribus qui aderant, scyphum fictilem quo bibere consueverat, aqua iussit impleri, eique tradi.*

vii. Η γοητευμένη παρθένα

Ένας νεαρός από τη Γάζα είχε ερωτευτεί μια παρθένα ταγμένη στον Κύριο⁷⁰⁵. Για να πετύχει τον σκοπό του και να δελεάσει την παρθένα ζήτησε τη βοήθεια των ιερέων του θεού Ασκληπιού, ενός θεού - δαίμονα που δε θεραπεύει τις ψυχές, αλλά τις εξολοθρεύει⁷⁰⁶. Υπό την επίδραση των δαιμονικών γοητειών, η κοπέλα άρχισε να χάνει τον εαυτό της, να τρίζει τα δόντια της, να εκφέρει το όνομα του νεαρού και να φέρεται μανιασμένα⁷⁰⁷. Οι γονείς της, φοβούμενοι, την πήγαν μπροστά στον άγιο⁷⁰⁸. Ο άγιος με προσευχή και τη βοήθεια του Σταυρού έδιωξε τον δαίμονα και απάλλαξε το κορίτσι.

viii. Η δαιμονισμένη καμήλα

Ωστόσο, ο διάβολος και οι δαίμονές του δεν πλήττουν μόνο τους ανθρώπους, αλλά και οτιδήποτε ανήκει σε αυτούς. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία μιας δαιμονισμένης Βακτριανής καμήλας⁷⁰⁹, της οποίας τα μάτια ήταν κατακόκκινα, το στόμα της αφρισμένο και η γλώσσα της πρησμένη. Το μουγκρητό της προκαλούσε τεράστιο τρόμο. Ο άγιος πλησίασε την καμήλα και της είπε: «Δεν με τρομάζεις διάβوله, παρόλο το μέγεθος που

⁷⁰⁵ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 21: *De eodem Gazensis emporii oppido, virginem Dei vicinus juvenis deperibat.*

⁷⁰⁶ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 21: *Igitur post annum doctus ad Aesculapii vatibus, non remediantis animas, sed perdentis...*

⁷⁰⁷ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 21: *Illico insanire virgo, et amictu capitis abiecto, rotare crinem, stridere dentibus, inclamare nomen adulescentis.*

⁷⁰⁸ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 21: *Perducta ergo a parentibus ad monasterium, seni traditur.*

⁷⁰⁹ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 23: *...in quibus Bactrum camelum enormis magnitudinis...sanguinei oculi, spumabat os, volubilis lingua turgebat, et super omnem terrorem rugitus personabat immanis.*

έχεις⁷¹⁰». Ο άγιος άπλωσε το χέρι του και απάλλαξε την καμήλα από το δαιμονικό άχθος.

Όπως μας πληροφορεί ο Ιερώνυμος⁷¹¹, ο άγιος θεράπευσε πολλούς ανθρώπους που υπέφεραν από δαίμονες και ασθένειες. Παράλληλα, και στο βίο του αγίου Παύλου του Θηβαίου, πληροφορούμαστε για την εμφάνιση δαιμόνων. Ο άγιος Παύλος άνηκε σε πλούσια οικογένεια της Κάτω Θηβαΐδας της Αιγύπτου. Όταν ο Δέκιος (249-251 μ.Χ.) κήρυξε τον τρομερό διωγμό κατά των χριστιανών, ο Παύλος, μόλις 15 χρονών, χάνει τους γονείς του⁷¹². Με εσωτερική παρακίνηση του Άγιου Πνεύματος φεύγει και ζητά καταφυγή σωτηρίας στην έρημο. Εκεί, θα γνωρίσει και τον άγιο Αντώνιο.

ix. Ο παράξενος Κένταυρος

Χαρακτηριστικά, όπως πληροφορεί ο Ιερώνυμος, ο άγιος Αντώνιος στο δρόμο, καθώς πήγαινε, για να βρει τον Παύλο, συνάντησε έναν Κένταυρο⁷¹³. Ο άγιος οπλισμένος με πίστη και κάνοντας το σημείο του Σταυρού ρώτησε το πλάσμα, που βρίσκεται ο Παύλος⁷¹⁴. Ο Κένταυρος του έδειξε το δρόμο. Ο Ιερώνυμος δεν είναι σίγουρος, αν το περίεργο αυτό ον ήταν ο διάβολος μεταμορφωμένος ή κάποιο άγριο ζώο, το οποίο κατοικούσε στην αφιλόξενη έρημο⁷¹⁵.

⁷¹⁰ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 23: *Non me terres diabole, tanta mole corporis.*

⁷¹¹ Ιερώνυμος, *Vita S. Hilarionis Eremitae* 29: *...turbas eorum, qui diversis languoribus et immundis spiritibus occupatos ad se deducebant....*

⁷¹² Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 2.

⁷¹³ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 7: *Nec plura his conspicit hominem aequo mistum, cui opinio poetarum Hippocentauro vocabulum indidit.*

⁷¹⁴ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 7: *Quo viso, salutaris impressione signi armat frontem: Et heus tu, inquit, quam in parte hic servus Deus habitat?*

⁷¹⁵ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 7: *Verum haec utrum Diabolus ad terrendum eum simulaverit, an eremus monstruosorum animalium ferax, istam quoque gignat bestiam, incertum habemus.*

χ. Ο ταπεινός Σάτυρος

Στη συνέχεια του δρόμου, σε μια απόμακρη ορεινή περιοχή⁷¹⁶, ο άγιος Αντώνιος συνάντησε ένα τραγοπόδαρο πλάσμα με γαμψά νύχια και κέρατα στο κεφάλι, έναν σάτυρο⁷¹⁷. Ο Αντώνιος γεμάτος θάρρος ρώτησε το πλάσμα, ποιος ήταν και εκείνο του αποκρίθηκε⁷¹⁸: «Είμαι ένα θνητό ον, ένας από τους κατοίκους της ερήμου, με λατρεύουν, πλανεμένοι, οι Εθνικοί και με αποκαλούν Σάτυρο, Φαύνο ή Σιλουανό⁷¹⁹». Ο Σάτυρος ταπεινά ζήτησε από τον Αντώνιο να προσευχηθεί για τη φυλή του στον Κύριο⁷²⁰, ο οποίος είχε έρθει για τη σωτηρία του κόσμου. Ο Αντώνιος γεμάτος δάκρυα ταράχτηκε, καθώς μπορούσε να καταλάβει τη γλώσσα του Σατύρου και φωνάζοντας οργισμένα είπε: «Αλίμονο σε σένα Αλεξάνδρεια που λατρεύεις τέρατα, αντί για τον αληθινό Θεό! Αλίμονο σε σένα πόρνη πολιτεία, στην οποία συναθροίστηκαν όλα τα δαιμόνια! Τι θα

⁷¹⁶ Ηρόκλειτος, *Περί απίστων* 25.3: *** ἐν ὄρεσι καταγινόμενοι καὶ γυναικῶν ἀπωτέρω ὄντες, ὅταν τις παρεφάνη γυνή, κοινῶς αὐτῇ ἐχρῶντο. [τράγων δὲ τρίχας καὶ σκέλη ἐδόκουν ἔχειν διὰ τὴν περὶ τὰ λουτρὰ ἀμέλειαν καὶ τὴν περὶ ταῦτα δυσοσμίαν. καὶ διὰ τοῦτο Διονύσου φίλοι· τὴν γὰρ ἐργασίαν τῶν ἀμπέλων ἐποιοῦν.] καὶ νῦν δὲ ἔτι τὰς εἰς πλῆθος γυναῖκας λέγομεν ὅτι ἐπανεύομεν αὐτάς.

⁷¹⁷ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 8: ...videt aduncis naribus, fronte cornibus asperata, cuius extrema pars corporis in caprarum pedes desinabat. Ο Αυγουστίνος κρίνει, πως οι δαίμονες μπορούν να αλλάζουν μορφή, για να εξαπατούν τους ανθρώπους. Στην Πολιτεία του Θεού γράφει, πως οι Σάτυροι, οι Φαύνοι και οι Σιλουανοί είναι δαίμονες που βασάνιζαν γυναίκες, πρβλ. *De civitate Dei* 15.23.

⁷¹⁸ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 8: *Mortalis ego sum, et unus ex accolis eremi, quos varia delusa errore Gentilitas, Faunos, Satyrosque et Incubos vocans colit.*

⁷¹⁹ Ο Αυγουστίνος αναφέρει, πως τους Σιλουανούς τους αναφέρον και ως *incubos*. Οι *incubi* ήταν τραγόμορφοι δαίμονες που έγερναν πάνω στα σώματα γυναικών που κοιμόντουσαν. Το όνομά τους προέρχεται από το ρήμα *incubare* (γέρνα πάνω), πρβλ. Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 15.23: *Et quoniam creberrima fama est multique se expertos uel ab eis, qui experti essent, de quorum fide dubitandum non esset, audisse confirmant, Siluanos et Panes, quos uulgo incubos uocant, improbos saepe extitisse mulieribus et earum appetisse ac peregissee concubitum;* Για τους *incubos* τα ίδια γράφει και ο Ισίδωρος Σεβίλλης, πρβλ. *Origines* 8.11: *Saepe enim improbi existunt etiam mulieribus, et earum peragunt concubitum: quos daemones Galli Dusios vocant, quia adsidue hanc peragunt immunditiam.* Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. MacFarlane, K.N. (1980) «Isidore of Seville on the Pagan Gods (*Origines* VIII. 11)», *Transactions of the American Philosophical Society* 70.3, σελ. 36-37.

⁷²⁰ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 8: *Precamus ut pro nobis communem Dominum deprecetur, quem in salutem mundi olim venisse cognovimus.*

πεις τώρα; Τα κτήνη μιλούν για τον Χριστό και συ αντί για τον Θεό λατρεύεις τα τέρατα⁷²¹». Το κτήνος⁷²² εξαφανίστηκε μέσα από τα μάτια του αγίου.

Μέσα από τις βιογραφίες του Ιερώνυμου και τα περιστατικά που περιγράφει διαφαίνεται η κακία και η πονηριά των δαιμόνων, αλλά, κυρίως, τονίζεται η ο πνευματικός αγώνας και η ηθική ανύψωση και τελείωση των εκλεκτών του Κυρίου.

IV. Αυγουστίνος

ι. Μαγεία και Δεισιδαιμονία

Το 158 μ.Χ. ένας νεαρός, ταλαντούχος φιλόσοφος και ρήτορας, κλήθηκε να υπερασπιστεί τον εαυτό του στο δικαστήριο της *Africa Proconsularis*. Ο ίδιος κατηγορείτο πως είχε χρησιμοποιήσει τις μαγικές τέχνες⁷²³, προκειμένου να ελκύσει και να κατακτήσει μια πάρα πολύ πλούσια γυναίκα, η οποία μετέπειτα έγινε και σύζυγός του, την Πουντεντίλα⁷²⁴. Πράγματι, ο νεαρός Απουλήιος από τα Μάδαυρα⁷²⁵ κατόρθωσε να

⁷²¹ Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae* 8: *Vae tibi, Alexandria, quae pro Deo portenta veneraris. Vae tibi, civitas meretrix, in quam totius orbis daemonia confluxere.*

⁷²² Ο Maggi κρίνει, πως ο Σάτυρος πρέπει να λογιστεί ως δαίμονας, ο οποίος μετανοεί και επιζητεί το έλεος του Κυρίου. Συνοψίζει τονίζοντας ότι και οι δαίμονες και τα κτήνη επιζητούν το έλεος του Θεού εν αντιθέσει με τους Εθνικούς που βρίσκονται βυθισμένοι στην πλάνη τους, βλ. Maggi, A. (2008) *In the Company of Demons*, Chicago, σελ. 152.

⁷²³ Για τις κατηγορίες εναντίον του Απουλήιου, βλ. Fick, N. (1985) «La magie dans les Métamorphoses d' Apulée», *Revue d' Études Latines* 63, σελ. 132-147 και Bradley, K. (1997) «Law, Magic and Culture in the *Apologia* of Apuleius», *Phoenix* 51: 203-223.

⁷²⁴ Για την Πουντεντίλα, βλ. Hunink, V. (1998) «The Enigmatic Lady Pudentilla», *AJP* 119: 275-291.

⁷²⁵ Τα Μάδαυρα είναι η σημερινή πόλη M' daourouch της Αλγερίας. Για τη γενέτειρα του Απουλήιου πληροφορούμαστε από το έργο του ίδιου, *De Interpretatione* 4 και τα αντίστοιχα του Αυγουστίνου *Epistula* 4 και *De civitate Dei* 8.14.2.

δικαιωθεί⁷²⁶ και να σταδιοδρομήσει ως δάσκαλος της ρητορικής και της φιλοσοφίας στην κοινωνία της Ρωμαϊκής Καρχηδόνας.

Ο ιερός Αυγουστίνος υπήρξε γνώστης και μελετητής των έργων του Απουλήιου⁷²⁷. Ας μην λησμονείται το γεγονός, πως και ο ίδιος δίδαξε τη ρητορική στην Καρχηδόνα και επηρεάστηκε βαθιά από τη διδασκαλία των πλατωνικών φιλοσόφων⁷²⁸. Η πατρίδα του Αυγουστίνου ήταν η Ταγάστη, περιοχή που απείχε μόλις 25 χιλιόμετρα από τη γενέτειρα του Απουλήιου, τα Μάδαυρα. Άλλωστε, σε επιστολή του Αυγουστίνου, γραμμένη το 391 μ.Χ., καταδεικνύεται η εξάπλωση⁷²⁹ του παγανισμού στα Μάδαυρα.

Ο Αυγουστίνος θα ξεκινήσει να ξετυλίγει την πολεμική του, κατά της μαγείας και της δαιμονολογίας, ορμώμενος από το φιλοσοφικό έργο του Απουλήιου *De deo Socratis*. Στο συγκεκριμένο έργο ο Απουλήιος αποκαλύπτει με αρκετές λεπτομέρειες την πλατωνική δαιμονολογία. Ο Χριστιανός φιλόσοφος στο όγδοο βιβλίο του *De civitate Dei* θα στηλιτεύσει την νεοπλατωνική διδασκαλία του Απουλήιου⁷³⁰.

Ο άγιος, δίχως αμφιβολία, πίστευε στην ύπαρξη της μαγείας και στο κακό που η ίδια μπορεί να προκαλέσει. Μάλιστα, εξομολογείται πως στη νεαρή του ηλικία δεν είχε διστάσει να χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες του

⁷²⁶ Για την Απολογία του Απουλήιου, βλ. την εισαγωγή του Hunink, V. (2002) *Apology*, σελ. 11-24 στο συλλογικό έργο, *Apuleius Rhetorical Works*, trans. Harrison, S.J – Hilton, J.L – Hunink, V., Oxford. Το συγκεκριμένο έργο του Απουλήιου ήταν γνωστό ως *Pro se de Magia*.

⁷²⁷ Για τα κλασικά πρότυπα του Αυγουστίνου, βλ. Hagendahl, H. (1967) *Augustine and the Latin Classics*, 2 vols, Gothenburg και Horsfall, S.M.T. (1990) «Apuleio tra magia e filosofia: la riscoperta di Agostino» in *Dicti studiosus: scritti di filologia offerti a Scevola Mariotti*, 295-320.

⁷²⁸ Βλ. Ο' Daly, G. (1997) «From Aristotle to Augustine», σελ. 388-400, στο *Aristotle to Augustine*, ed. Furley, D. , vol. 2, NewYork. Fitzgerald, A.D. (1999) *Augustine through the Ages, An Encyclopedia*, Cambridge, σελ. 652-653. Cary, P. (2010) *Augustine and Philosophy*, Plymouth, σελ. 127-145.

⁷²⁹ Αυγουστίνος, *Epistula* 17. Για την εξάπλωση του παγανισμού και των μαγικών τεχνών στα Μάδαυρα, βλ. Eckmann, A. (1991) «Pagan Religion in Roman Africa at the Turn of the 4th Century as Reflected in the Letters of St. Augustine», in Salamon, M. *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium*, σελ. 65-75.

⁷³⁰ Για αναλυτικότερη ανάλυση βλ. το κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, “Η δαιμονολογία του Απουλήιου και το *De divinatione daemonum* του Αυγουστίνου”.

Αλβικέριου⁷³¹, ενός γνωστού μάγου από την Καρχηδόνα⁷³². Ο Αλβικέριος είχε τη δύναμη να εντοπίζει απολεσθέντα αντικείμενα και να δίνει συμβουλές για το μέλλον. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χαμένου κουταλιού που βρέθηκε, αλλά και της συμβουλής που δόθηκε στον Φλακιανό, έναν ευγενή της εποχής, για την αγορά ενός αγροκτήματος⁷³³.

Ο Αυγουστίνος θα αναφερθεί και στην περίπτωση ενός άλλου μάγου⁷³⁴, που του υποσχόταν τη νίκη σ' ένα διαγωνισμό δραματικής τέχνης. Ο ίδιος απόκρουσε τη προσφορά του οιωνοσκόπου, καθώς αισθανόταν μίσος και αποστροφή για τις συγκεκριμένες μαγικές τελετές. Άλλωστε, μια τέτοια ενέργεια θα προϋπόθετε το θάνατο κάποιου ζώου, και οι Μανιχαίοι αντιτίθεντο στις αιματηρές θυσίες⁷³⁵. Ωστόσο, η αναφορά του Αυγουστίνου στο συγκεκριμένο γεγονός μας παραπέμπει στα έθιμα εκείνης της εποχής. Εκείνη τη χρονική περίοδο δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες πολλοί αντίπαλοι οπαδοί, κυρίως στις αρματοδρομίες, κατέφευγαν στις υπηρεσίες των μάγων, προκειμένου να προκαλέσουν ατυχήματα, μέχρι και θανάσιμα περιστατικά, στον αντίπαλο ηνίοχο⁷³⁶. Καταδεσμοί που προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση έχουν ως θεματικό άξονα τον ιππόδρομο της Καρχηδόνας. Πρόκειται για ξόρκια που στόχευαν στη βλάβη ή τον θάνατο των αντιπάλων αλόγων⁷³⁷.

⁷³¹ Αυγουστίνος, *Contra Academicos* 1.6.17. Για τη δράση του Αλβικέριου στην Καρχηδόνα, βλ. Klingshirn, W.E. (2001) «The figure of Alibicerius the diviner in Augustine's "Contra Academicos", in *Studia Patristica*, vol. 37, 219-223 και Catapano, G. (2005) *Agostino: Contro gli Accademici*, Milano, σελ. 311.

⁷³² Αυγουστίνος, *Contra Academicos* 1.17: ...*Albicerium dico illum, qui apud Karthaginem multos annos consulentibus mira quaedam et certa respondit...*

⁷³³ Αυγουστίνος, *Contra Academicos* 1.17.

⁷³⁴ Αυγουστίνος, *Confessiones* 4.2.3.

⁷³⁵ Βλ. Lieu, S.N.C (1999) *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China – a historical survey*, Manchester, σελ. 141. Ο Αυγουστίνος δεν είχε μεταστραφεί ακόμη στον Χριστιανισμό και βρισκόταν δέσμιος της πλάνης του Μανιχαϊσμού.

⁷³⁶ Βλ. Ecurac, H. P. (1987) «Magie et cirque dans la Rome antique», *Byzantinische Forschungen* 12, σελ. 447-467.

⁷³⁷ Audollent, A. (1904) *Defixionum Tabellae*, σελ. 238.

Παρόλα αυτά η περίπτωση του Αλβικέριου διέφερε... Η ειδικότητά του ήταν η μαντική. Σε αυτόν κατέφευγαν όσοι είχαν απολέσει κάποιο πολύτιμο αντικείμενο ή για να ζητήσουν πληροφορίες για το μέλλον. Ας μη λησμονείται πως εκείνη την εποχή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η μαντική τέχνη. Πολλοί πλούσιοι πολίτες είχαν τον προσωπικό τους μάντη, ο οποίος τους προσέφερε τις υπηρεσίες του έναντι αδράς αμοιβής. Ο Αυγουστίνος αποκαλεί τον Αλβικέριο και όσους ασχολούνται με τις μαντικές τέχνες *haruspex*⁷³⁸.

Ο Αλβικέριος παρουσιάζεται από τον Αυγουστίνο ως ταλαντούχος, χαρισματικός, με ισχυρή προσωπικότητα. Είχε καταφέρει μάλιστα να διεισδύσει στους ανώτερους κοινωνικούς κύκλους της Καρχηδόνας και να κερδίσει την εμπιστοσύνη πολλών ευγενών της εποχής. Ο μάντης θα καταφέρει να εντοπίσει το χαμένο κουτάλι του Αυγουστίνου, όμως ο Χριστιανός φιλόσοφος θα αμφισβητήσει την *sapientia* (σοφία) του μάγου⁷³⁹. Ο ίδιος θα υποστηρίξει πως η γνώση των γήινων πραγμάτων (*scientia rerum humanarum*) δεν καταδεικνύει τη σοφία. Άλλωστε, ο Αλβικέριος απέχει πολύ από τις ηθικές αρετές που συνοδεύουν τη σοφία. Σύμμαχοι και αρωγοί του Αλβικέριου, κατά τον Αυγουστίνο, είναι οι δαίμονες.

Οι δαίμονες ελλοχεύουν πίσω από κάθε *magica ars* (μαγική τέχνη). Με την μαγεία ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν θαύματα, να επουλωθούν πληγές, να αναστηθούν νεκροί, να πολλαπλασιαστεί η τροφή κ.α. Στους κόλπους των παγανιστών οι μάγοι φάνταζαν ως θαυματουργοί, άνθρωποι ικανοί να εξισωθούν και να υπερκεράσουν τα θαύματα του Ιησού, των Αποστόλων και των αγίων. Ιδιαίτερα γνωστή ήταν, εκείνη την περίοδο, η σύγκρουση⁷⁴⁰ του Σίμωνα του Μάγου και του Αποστόλου

⁷³⁸ Lancel, S. (2002) *St. Augustine*, London, σελ. 49.

⁷³⁹ Αυγουστίνος, *Contra Academicos* 1.8.22.

⁷⁴⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bremmer, J.N. (1998) «Aspects of the Acts of Peter: Women, Magic, Place and Date», in *The Apocryphal Acts of Peter*, σελ. 1-20.

Πέτρου. Ο Σίμωνας με τη μαγεία του έπραττε πολλά θαυμαστά. Μάλιστα πετούσε και στον ουρανό, μέχρι που τον τσάκισε ο Πέτρος.

Αυτές οι ιστορίες ώθησαν πολλούς Εθνικούς συγγραφείς, όπως τον Κέλσο⁷⁴¹, να εξισώσουν τα θαύματα του Κυρίου με τα τεχνάσματα των μάγων⁷⁴². Επιπρόσθετα, αξίζει να τονιστεί πως και ο Φαύστος⁷⁴³, υπέρμαχος επίσκοπος του Μανιχαϊσμού, ορμώμενος από τη θαυμαστή γέννηση του Κυρίου, χαρακτήριζε τον Χριστό ως μάγο⁷⁴⁴.

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Μαρκελλίνου⁷⁴⁵. Ο Μαρκελλίνος υπήρξε αυτοκρατορικός απεσταλμένος που έφτασε στην Καρχηδόνα το 411 μ.Χ. Επηρεασμένος από τις φήμες των Εθνικών ζήτησε από τον ιερό Αυγουστίνο να του εξηγήσει, για ποιο λόγο οι Εθνικοί παραβάλλουν τον Ιησού Χριστό με τον Απουλήιο, τον Απολλώνιο ή άλλους μάγους. Η αντίδραση του Αυγουστίνου υπήρξε άμεση και στην επιστολή του⁷⁴⁶ γράφει: «Ποιος δε θα το θεωρούσε άξιο για γέλια, να προσπαθούν να εξισώσουν τον Χριστό με τον Απολλώνιο, τον Απουλήιο ή και άλλους που ασκούν μαγικές τέχνες;».

Σε επιστολή προς τον ίδιο τον Μαρκελλίνο θα υποστηρίξει, πως οι δαίμονες ενεδρεύουν πίσω από την εξαπάτηση του ανθρώπινου νου⁷⁴⁷.

⁷⁴¹ Ωριγένης, *Κατά Κέλσου*, 1.86.

⁷⁴² Βλ. Smith, M. (1978) *Jesus the Magician*, London.

⁷⁴³ Για τον βίο του Φαύστου, βλ. Beduhn, J.D. (2010) *Augustine's Manichaean Dilemma, Conversion and Apostasy 373-338 C.E.*, Pennsylvania, σελ. 129-130.

⁷⁴⁴ Πρβλ. Αυγουστίνος, *Contra Faustum Manichaeum* 29.1: *Ergo magia erat, quod visus ac passus est, si natus non est. Eadem in te vicissim argumentatio retorquetur, ut magia et illud fuerit, quod utero portatus, aut quod editus sit, si seminatus non fuit. Extra legem naturae esse constat virginem peperisse, multoque magis inventam etiam post partum virginem. Quare ergo et hoc praeter naturam non vis ut contigerit, pati eum potuisse volentem, sine sorte natiuitatis?*

⁷⁴⁵ Ο Μαρκελλίνος είχε σταλεί το 411 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Ονώριο στην Καρχηδόνα, προκειμένου να διευθετήσει τη διένεξη των Χριστιανών με τους Δονατιστές, πρβλ. Οπτάτος, *Historia Donatistarum* PL 2, 820.

⁷⁴⁶ Αυγουστίνος, *Epistula* 137.18: *quis autem vel risu dignum non putet, quod Apollonium et Apuleium ceterosque magicarum atrium conferre Christo vel etiam praeferre conantur?*

⁷⁴⁷ Αυγουστίνος, *Epistula* 137.18: *Per quos et magicae artes humanas mentes decipiunt.*

Αυτοί είναι οι βοηθοί και δάσκαλοι των μάγων⁷⁴⁸. Ο Αυγουστίνος έπρεπε να απαντήσει στις προκλήσεις των Εθνικών, οι οποίοι συνέκριναν τα θαύματα του Ιησού και των Αποστόλων με τα τεχνάσματα των μάγων. Προσφιές του παράδειγμα ήταν το βιβλικό επεισόδιο του Μωυσή με τους βασιλικούς μάγους του Φαραώ⁷⁴⁹, σύμφωνα με το οποίο το ραβδί του Μωυσή μετετράπη σε φίδι που καταβρόχθισε τα αντίστοιχα φίδια των μάγων. Ο ιερός Πατέρας χρησιμοποιεί αρκετές φορές το συγκεκριμένο παράδειγμα⁷⁵⁰.

Συγκεκριμένα στο έργο του *De civitate Dei* (10.8) αναφέρει πως ο Θεός, εσκεμμένα, έδωσε την άδεια στους μάγους του Φαραώ να επιτελέσουν μερικά θαύματα, ώστε να αποκαλυφθεί αργότερα η γύμνια τους και να νικηθούν με τρόπο θαυμαστό. Στη συνέχεια, αναφερόμενος στις δυνάμεις των μάγων, γράφει⁷⁵¹: «Εκείνοι έπρατταν με μαγικά τεχνάσματα και επωδές, τέχνες, στις οποίες είναι αφιερωμένοι οι κακοί άγγελοι, οι δαίμονες· ο Μωυσής όμως τους κατανίκησε με τη βοήθεια των αγγέλων, εύκολα, επικαλούμενος το όνομα του Κυρίου που δημιούργησε τον ουρανό και τη γη, με δύναμη που εξισώνει τη δικαιοσύνη Του». Οι άγγελοι υπηρετούν τους ενάρετους ανθρώπους που επικαλούνται με ταπείνωση το όνομα του Κυρίου. Τα θαύματα αυτά παρατίθενται από τον Αυγουστίνο⁷⁵², για να ενισχυθεί η λατρεία του Αληθινού Θεού. Οι

⁷⁴⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.19: *at omnia miracula magorum, quos recte sentit esse damnandos, doctrinis fiunt et operibus daemonum, quos viderit cur censeat honorandos, eos asserens perferendis ad deos precibus nostris.*

⁷⁴⁹ Εξ 7. 8-13.

⁷⁵⁰ Πρβλ. Αυγουστίνος, *Viginti unius Sententiarum Liber, sent. 5*. Άλλο προσφιές βιβλικό παράδειγμα που χρησιμοποιεί αρκετά συχνά ο Αυγουστίνος είναι το περιστατικό με την νεκρομαντεία του Σαμουήλ, βλ. *De diversis quaestionibus* 2.2, *De cura pro mortuis* 15, *De octo dulcitiis quaestiones* 6.

⁷⁵¹ Πρβλ. Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.8: *Illi enim faciebant ueneficiis et incantationibus magicis, quibus sunt mali angeli, hoc est daemones, dediti; Moyses autem tanto potentius, quanto iustius, nomine Dei, qui fecit caelum et terram, seruientibus angelis eos facile superauit.*

⁷⁵² Πρβλ. Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9: *Haec et alia multa huiusce modi, quae omnia commemorare nimis longum est, fiebant ad commendandum unius Dei ueri cultum et multorum falsorumque prohibendum.*

άνθρωποι οφείλουν να απομακρυνθούν από την ψευδή λατρεία των πολλών θεών.

Στο έργο του *De diversis quaestionibus* (79) ο Αυγουστίνος θα προβάλλει και πάλι το επεισόδιο του Μωυσή και των μάγων, για να εξάρει την υπεροχή του ενάρετου πιστού. Ο πιστός ταπεινώνεται και προσεύχεται για τη βοήθεια του Κυρίου. Από την άλλη πλευρά, ο μάγος τονίζει την επιφανειακή μεγαλοπρέπειά του και καλεί και τρομοκρατεί⁷⁵³ τις δυνάμεις του σκότους, για να τον υπηρετήσουν. Η ταπεινότητα υπερισχύει. Επιπλέον, υπάρχει διαφορά στο «θαύμα» που επιτελούν οι μάγοι με το αντίστοιχο που επιτελούν οι πιστοί. Η διαφορά έγκειται στο μέγεθος... Τα θαύματα των μάγων αποτελούν επιφανειακά, κενόδοξα τεχνάσματα που αποσκοπούν στην αποπλάνηση των αδύναμων σωματικών αισθήσεων του ανθρώπου⁷⁵⁴. Οι άνθρωποι, βυθισμένοι στην πλάνη τους, εξάρουν αδικαιολόγητα το μέγεθος των συγκεκριμένων θαυμάτων.

Ο Αυγουστίνος τονίζει τη διαφορετικότητα των στόχων (*diverso fine*). Οι μάγοι πράττουν προς εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων, ενώ ο άγιος, ως πιστός θεράπων του Κυρίου, υπηρετεί την *publicam iustitiam*⁷⁵⁵. Ο Σέρβιος, σχολιαστής της *Αινειάδας*, συμπνέει με τη διδασκαλία του Αυγουστίνου και υποστηρίζει πως οι Ρωμαίοι πάντα καταδίκάζαν τις μαγικές τέχνες. Συγκεκριμένα, γράφει: «Οι Ρωμαίοι, αν και αποδέχονταν πολλές ιερές τελετές, ωστόσο πάντα καταδίκάζαν τη μαγεία⁷⁵⁶». Άλλωστε,

⁷⁵³ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus* 79.2: (*magi*) *per sublimiorum nomina inferiors terrent*.

⁷⁵⁴ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus* 79.2: *propter infirmitatem carnis magna videntur hominibus non valentibus aeterna contueri, quae per se ipsum praestat dilectoribus suis verus Deus, mirantibus exhibeat*.

⁷⁵⁵ Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus*, 79.4 και *De Trinitate* 10.5.7.

⁷⁵⁶ Ο Σέρβιος σχολιάζει την απόφαση της Διδώς, στο τέταρτο βιβλίο της *Αινειάδας*, να καταφύγει στη λύση της μαγείας προκειμένου να κερδίσει τον Αινεία, πρβλ. Σέρβιος, *Ad Vergilii Aeneidem* 4.494: *quia cum multa sacra Romani susciperent, semper magica damnarunt*.

και ο ίδιος ο Πλίνιος⁷⁵⁷ υπογραμμίζει, πως οι μαγικές τελετές καταδικάζονταν από τη Δωδεκάδελτο⁷⁵⁸.

Παράλληλα, ο Αυγουστίνος⁷⁵⁹ καταδεικνύει την ανικανότητα της μαγείας αναφερόμενος στην περίπτωση του Ζωροάστρη, του ηγέτη της Βακτρίας. Εκείνος, μολονότι θεωρείτο εξαίσιος μάγος και εφευρέτης της μαγείας ηττήθηκε από το βασιλιά των Ασσυρίων Νίσσο. Αν και ήταν τόσο σπουδαίος και γνώριζε το μέλλον ηττήθηκε, γεγονός που καταδεικνύει τη φενάκη των μαγικών τεχνών.

Ο ίδιος στο έργο του *De Doctrina Christiana* θα αναφερθεί λεπτομερώς στο ζήτημα της δεισιδαιμονίας και της μαγείας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει, πως ανήκει στον χώρο της δεισιδαιμονίας, οτιδήποτε έχει κατασκευαστεί από τους ανθρώπους και σχετίζεται με τη δημιουργία ή τη λατρεία των ειδώλων ως θεών⁷⁶⁰. Αυτά τα δημιουργήματα οφείλονται σε ειδικές συμφωνίες που συνήψαν μιαροί άνθρωποι με δαίμονες⁷⁶¹. Τέτοιες συμφωνίες είναι και τα μαγικά τεχνάσματα, τα οποία επικαλούνται και οι

⁷⁵⁷ Πλίνιος, *Naturalis Historia* 28.1. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ernout, A. (1964) «La magie chez Plin l' Ancien», in: *Hommages à Jean Bayet*, Paris, σελ. 190-195.

⁷⁵⁸ Η Δωδεκάδελτος, μαζί με τον Ακουίλιο νόμο, υπήρξαν από τους σημαντικότερους νόμους της δημοκρατικής περιόδου της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Χρονολογείται περί τον 5ο αιώνα π.Χ.

⁷⁵⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 21.14: *Solum, quando natus est, ferunt risisse Zoroastrem, nec ei boni aliquid monstrosus risus ille portendit. Nam magicarum artium fuisse perhibetur inuentor; quae quidem illi nec ad praesentis uitae uanam felicitatem contra suos inimicos prodesse potuerunt; a Nino quippe rege Assyriorum, cum esset ipse Bactrianorum, bello superatus est.* Ο Αρνόβιος στο έργο του *Adversus Nationes* αναφέρεται στον πόλεμο της Ασσυρίας και της Βακτρίας. Μάλιστα επισημαίνει πως ο πόλεμος δεν έγινε μόνο με άντρες και όπλα μα και με τη βοήθεια των μαγικών τεχνών και της διδασκαλίας των Χαλδαίων, πρβλ. *Adversus Nationes* 1.5: *ut inter Assyrios et Bactrianos, Nino quondam Zoroastreque ductoribus, non tantum ferro dimicaretur et viribus, verum etiam magicis et Chaldaeorum ex reconditis disciplinis.* Για τον βίο και τη διδασκαλία του Ζωροάστρη βλ. Whitney, L.H. (1905) *Life and Teaching of Zoroaster the Great Persian*, Chicago και Jackson, A.V.W. (2006) *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, London.

⁷⁶⁰ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30: *Superstitiosum est quidquid institutum est ab hominibus ad facienda et colenda idola pertinens vel ad colendam sicut Deum creaturam partemve ullam creaturae.*

⁷⁶¹ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30: *pacta quaedam significationum cum daemonibus placita atque foederata.*

εθνικοί ποιητές⁷⁶². Στην κατηγορία αυτή ο Αυγουστίνος εντάσσει τα βιβλία των μάντεων, τα φυλαχτά και τα φίλτρα⁷⁶³.

Στη συνέχεια του έργου αναφέρεται στις επωδές, σε κάποια σημεία που τα ονομάζουν χαρακτήρες (*caracteres*) και στο κρέμασμα ορισμένων φυλακτών στα αυτιά είτε στη μύτη, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να θεραπεύουν ή να βλάπτουν τα ανθρώπινα σώματα⁷⁶⁴. Χαρακτηριστικά, κάνει λόγο για δακτυλίδια που φτιάχνονταν από οστά στρουθοκαμήλου⁷⁶⁵. Αυτά όλα τα μαγικά τεχνάσματα τα αποκαλούσαν οι Εθνικοί «φυσικά» (*physica*), για να επικρατεί η εντύπωση ότι ωφελούν από τη φύση τους⁷⁶⁶.

Ο Αυγουστίνος δε λησμονεί να εκθέσει αρκετά παραδείγματα του καθημερινού βίου της εποχής, στα οποία κυριαρχούσε η δεισιδαιμονία.⁷⁶⁷ Έτσι, ψέγει την αμάθεια των αφελών κατοίκων που παρασύρονται από την μοχθηρότητα των δαιμόνων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην παρεμβολή ενός σκύλου ανάμεσα σε δυο φίλους που περπατούν μαζί. Αυτό θεωρείτο κακό σημάδι και μάλιστα οδηγούσε πολλές φορές τους

⁷⁶² Ο Αυγουστίνος (*De Doctrina Christiana* 20.30) αναφέρεται στον Βιργίλιο και συγκεκριμένα στο σημείο εκείνο της *Αινειάδας* (4. 487-493) όπου περιγράφεται η ιέρεια, ο φύλακας του ναού των Εσπερίδων, η οποία ισχυριζόταν πως μπορούσε με τα ξόρκια της να απελευθερώσει και να δεσμεύσει τις καρδιές όσων ήθελε. Μάλιστα, είχε την ικανότητα να σταματήσει το ρεύμα των ποταμών και να αλλάξει την τροχιά των αστεριών.

⁷⁶³ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30: *Ex quo genere sunt, sed quasi licentiore vanitate, haruspicum et augurum libri. Ad hoc genus pertinent omnes etiam ligaturae atque remedia.*

⁷⁶⁴ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30: *sive in praecantationibus sive in quibusdam notis quos caracteres vocant, sive in quibusque rebus suspendendis atque illigandis vel etiam saltandis quodammodo, non ad temperationem corporum.*

⁷⁶⁵ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30.

⁷⁶⁶ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.30: *quae mitiore nomine physica vocant, ut quasi non superstitione implicare, sed natura prodesse videantur sicuti sunt inaures in summo aurium singularum, aut de struthionum ossibus ansulae in digitis, aut cum tibi dicitur singultienti ut dextera manu sinistrum pollicem teneas.*

⁷⁶⁷ Πρβλ. και Αυγουστίνος, *Sermo* 318.3: *Aliquando aegrotat fidelis, et ibi est tentator. Promittitur illi pro salute illicitum sacrificium, noxia et sacrilega ligatura, nefanda incantatio, magica consecratio promittitur, eique dicitur: Ille et ille peius te periclitati sunt, et sic evaserunt; fac, si vis vivere; morieris, si non feceris. Vide si non est, Morieris, si Christum non negaveris. Quod dicebat aperte martyri persecutor, hoc tibi ex obliquo dicit occultus tentator.*

ανθρώπους σε βίαιες κινήσεις κατά του σκύλου⁷⁶⁸. Επίσης, αναφέρεται και σε άλλες περιπτώσεις, σύμφωνα με τις οποίες κάποιος ήταν υποχρεωμένος, όταν φταρνιζόταν, καθώς φορούσε τα παπούτσια του, να επιστρέψει στο κρεβάτι⁷⁶⁹. Παράλληλα, ήταν κακό σημάδι για το μέλλον, αν ποντίκια έτρωγαν τα ρούχα κάποιου⁷⁷⁰. Ο Αυγουστίνος καταδικάζει τις συγκεκριμένες προκαταλήψεις και δεισδαιμονίες και τις θεωρεί αποκύημα της νοσηρής φαντασίας ανθρώπων που χειραγωγούνται από τους δαίμονες.

Στη συνομοταξία αυτή τοποθετεί και τους γενεθλιακούς, οι οποίοι εξέταζαν την ημέρα της γέννησης του ανθρώπου και με βάση αυτή πρόλεγαν το μέλλον του⁷⁷¹. Αυτούς τους αποκαλούσαν και μαθηματικούς⁷⁷². Ο Αυγουστίνος θεωρεί επικίνδυνο άθυρμα στα χέρια των δαιμόνων τους μάντεις, καθώς εκείνοι δεν γνωρίζουν την πλάνη, στην οποία έχουν περιέλθει. Απόρροια αυτού είναι να καταδικάζουν τις ψυχές αφελών ανθρώπων και να τους καθιστούν άθλιους δούλους τους⁷⁷³, γιατί, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, όταν ένας ελεύθερος άνθρωπος επισκέπτεται έναν αστρολόγο, δίνει χρήματα, για να απέλθει από κει δούλος είτε του Άρη είτε της Αφροδίτης είτε, μάλλον, όλων των αστεριών, στα οποία οι δαίμονες, οι οποίοι πρώτοι πλανήθηκαν και μετέδωσαν την πλάνη τους στους μεταγενέστερους, έδωσαν ονόματα είτε ζώων, λόγω της ομοιότητάς τους με αυτά, είτε συγκεκριμένων ανθρώπων, για να τους τιμήσουν⁷⁷⁴.

⁷⁶⁸ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.31.

⁷⁶⁹ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.31.

⁷⁷⁰ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.31: *cum vestis a sorcibus roditur, plus tremere suspicio ne futuri mali quam praesens damnum dolere.*

⁷⁷¹ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.32: *Neque illi ab hoc genere perniciosae superstitionis segregandi sunt qui genethliaci propter natalium dierum considerations.*

⁷⁷² Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.32: *nunc autem vulgo mathematici vocantur.*

⁷⁷³ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.32: *nimis errant et vendunt imperitis hominibus miserabilem servitutem.*

⁷⁷⁴ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.32: *Nam quisque liber ad huiusmodi mathematicum cum ingressus fuerit, dat pecuniam ut servus inde exeat aut Martis aut Veneris vel potius omnium*

Ο Αφρικανός Πατέρας παρακινεί⁷⁷⁵ τους πιστούς να αποκηρύξουν αυτού του είδους τις δαιμονικές συμφωνίες, επικαλούμενος⁷⁷⁶ τα λόγια του Αποστόλου Παύλου (Κορ. Α' 10: 17-18): ἀλλ' ὅτι ἃ θύουσιν [τὰ ἔθνη], δαιμονίοις καὶ οὐ θεῷ θύουσιν, οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων. Τα μαγικά τους τεχνάσματα, υποστηρίζει ο άγιος, δεν έχουν καθιερωθεί θεόθεν και δεν υποθάλπουν την αγάπη προς τον Θεό και τον πλησίον, αντίθετα, ενισχύουν τις ιδιοτελείς επιθυμίες για τα πράγματα του κόσμου τούτου και κατακομματιάζουν τις καρδιές δύστυχων ανθρώπων⁷⁷⁷. Οι πιστοί πρέπει να αποφεύγουν τη συμμαχία με τους δαίμονες, οι οποίοι μαζί με τον αρχηγό τους, τον διάβολο, επιχειρούν να αποκλείσουν και να φράξουν την επιστροφή προς τον Θεό⁷⁷⁸.

Στο έργο του *De civitate Dei* (10.9) ο άγιος θα σχολιάσει τους όρους της μαγείας, της γοητείας και της θεουργίας⁷⁷⁹. Για τον Αυγουστίνο και οι τρεις όροι απαντούν σε μια και μόνο πραγματικότητα, αυτή της μαγείας. Πολλοί υποστηρίζουν, όπως γράφει ο άγιος, πως η γοητεία έχει καταστρεπτικές συνέπειες, ενώ η θεουργία ευεργετικές. Ωστόσο, για τον

siderum, quibus illi qui primi erraverunt erroremque posteris propinaverunt, vel bestiarum propter similitudinem vel hominum ad ipsos homines honorandos imposuerunt vocabula.

⁷⁷⁵ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.36: *Omnes igitur artes huiusmodi vel nugatoriae vel noxiae superstitionis, ex quadam pestifera societate hominum et daemonum, quasi pacta infidelis et dolosae amicitiae constituta, penitus sunt repudianda et fugienda Christiano.*

⁷⁷⁶ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.36: *Non quod idolum sit aliquid, ait Apostolus, sed quia quae immolant, daemoniis immolant et non Deo; nolo autem vos socios daemoniorum fieri...*

⁷⁷⁷ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.36: *Quae non sunt divinitus ad dilectionem Dei et proximi tamquam publice constituta, sed per privatas appetitiones rerum temporalium corda dissipant miserorum.*

⁷⁷⁸ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 20.36: *In omnibus ergo istis doctrinis societas daemonum formidanda atque vitanda est, qui nihil cum principe suo diabolo nisi reditum nostrum claudere atque obserare conantur.*

⁷⁷⁹ Στην θεουργία οι παγανιστές πίστευαν, πως ο θεός κατέρχεται ο ίδιος επι της γης και αποκαλύπτεται, αφού τον καλέσουν με ειδικά σύμβολα. Στην μαγεία αποκαλύπτει τη δύναμή του εμμέσως, ενώ στην γοητεία ο θεός, χωρίς να εμφανίζεται ο ίδιος, εμφυσά ψυχή σε ένα αντικείμενο, βλ. Thomas, K. (1971), *Religion and the Decline of Magic* (1971), London, σελ. 320-321.

Αυγουστίνο και οι δυο είναι απότοκες της μοχθηρίας των δαιμόνων⁷⁸⁰. Ο ίδιος καταλήγει, πως όλα αυτά είναι ψευδαισθήσεις, παγίδες και πειρασμοί που προκαλούνται από τους δαίμονες και στοχεύουν στην καταδίκη της ψυχής των ανθρώπων⁷⁸¹. Οι Χριστιανοί οφείλουν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί, αν επιθυμούν να κατακτήσουν την αιώνια ζωή.

ii. Αστρολογία

Ο Αυγουστίνος στην αρχή του τετάρτου βιβλίου των *Confessiones*⁷⁸² εξομολογείται πως από την ηλικία των δεκαεννέα ετών μέχρι τα είκοσι οκτώ του υπήρξε οπαδός⁷⁸³ του γνωστικού θρησκευματος του Μανιχαϊσμού.

Ο Μανιχαϊσμός⁷⁸⁴ εμφανίστηκε τον τρίτο αιώνα μ.Χ⁷⁸⁵. και είχε ως ηγέτορά του τον Μάνη. Κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Μανιχαϊσμού ήταν η ενσωμάτωση γνωστικών στοιχείων, όπως η αληθής γνώση ως μόνη οδός σωτηρίας του ανθρώπου, και ο δυϊσμός της

⁷⁸⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.9: *Fiebant autem simplici fide atque fiducia pietatis, non incantationibus et carminibus nefariae curiositatis arte compositis, quam vel magian vel detestabiliore nomine goetian vel honorabiliore theurgian vocant, qui quasi conantur ista discernere et illicitis artibus deditos alios damnabiles, quos et maleficos vulgus appellat (hos enim ad goetian pertinere dicunt), alios autem laudabiles videri volunt, quibus theurgian deputant; cum sint utrique ritibus fallacibus daemonum obstricti sub nominibus angelorum.*

⁷⁸¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 10.12.

⁷⁸² Πρβλ. Αυγουστίνος, *Confessiones* 4.1.1: *per idem tempus annorum novem, ab undevicensimo anno aetatis meae usque ad duodevicensimum, seducebamur et seducebamus, falsi atque fallentes in variis cupiditatibus.*

⁷⁸³ Για την μεταστροφή του Αυγουστίνου από τον Μανιχαϊσμό βλ. Courcelle, P. (1968) *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, σελ. 78. Ferrari, L.Ch. (1973) «Astronomy and Augustine's Break with the Manichees», *Revue des Études Augustiniennes* 19: 263-276. Starnes, C. (1990) *Augustine's Conversion: A Guide to the Argument of Confessions I-IX*, Waterloo, σελ. 247-248 και Van Oort, J. (1994) «Augustin und der Manichäismus», *Zeitschrift für Religions – und Geistesgeschichte* 46, σελ. 126.

⁷⁸⁴ Για το γνωστικό θρησκευμα του Μανιχαϊσμού βλ. Burkitt, C. (1925) *Religion of the Manichees*, Cambridge και Widengren, G. (1965) *Mani and Manichaeism*, London.

⁷⁸⁵ Βλ. Peter Brown (1969) «The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire», *JRS* 59: 92-103.

οντολογίας (φως-σκότος, καλό-κακό, ύλη-πνεύμα). Αυτή η δυϊστική αντίληψη αποτέλεσε το αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό του μανιχαϊσμού. Οι Μανιχαίοι λάτρευαν το φως. Σύμφωνα με το Μάνη, το ανθρώπινο πνεύμα, δηλαδή μια σπίθα που προέρχεται από το θεϊκό φως και παραμένει αιχμάλωτη από την ύλη, θα έπρεπε να διαχωριστεί από το σκοτάδι του σώματος, έτσι ώστε να επιστρέψει στη μεταφυσικά ανώτερη επικράτεια του θείου φωτός από όπου προέρχεται. Επομένως, ο στόχος του μανιχαϊσμού ήταν καθαρά μυστικιστικός.

Ωστόσο, στον πέμπτο βιβλίο των *Confessiones* διαβάζουμε για την μεταστροφή του Αυγουστίνου στην καθολική Εκκλησία και την αποκήρυξη του Μανιχαϊσμού. Ο ίδιος, απογοητευμένος από αυτή την πλάνη, θα αναζητήσει να συλλάβει την ύπαρξη μιας πνευματικής ουσίας και παρακινημένος από την προτροπή των γονέων του θα εισέλθει ως κατηχούμενος στην καθολική Εκκλησία⁷⁸⁶. Αργότερα στο έκτο βιβλίο των *Confessiones*, όταν η μητέρα του θα έρθει να τον συναντήσει στο Μιλάνο, ο Αυγουστίνος θα της εξομολογηθεί πως δεν είναι πια Μανιχαίος, αλλά και πως δεν έχει γίνει ακόμα καθολικός Χριστιανός⁷⁸⁷.

Ο Αυγουστίνος ομολογεί πως δεν ήταν ικανοποιημένος με τον τυφλό φανατισμό και την αλαζονεία του Μανιχαϊσμού. Αποφασίζει λοιπόν να αναζητήσει την πνευματικότητα.

Σε πρώτο στάδιο τα έργα των πλατωνικών τον παρότρυναν να αναζητήσει την αλήθεια έξω από την ύλη⁷⁸⁸. Άλλωστε, η συνάντησή του με τον Φαύστο, τον επίσκοπο των Μανιχαίων, θα τον οδηγήσει στο

⁷⁸⁶ Πρβλ. Αυγουστίνος, *Confessiones* 5.14.5: *statui ergo tamdiu esse catechumenus in catholica ecclesia mihi a parentibus commendata, donec aliquid certi eluceret quo cursum dirigerem.*

⁷⁸⁷ Αυγουστίνος, *Confessiones* 6.1.1. Η τελική μεταστροφή του Αυγουστίνου θα περιγραφεί στο όγδοο βιβλίο των *Confessiones*.

⁷⁸⁸ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.20.

συμπέρασμα πως οι γνώμες των φιλοσόφων είναι πιο ισχυρές από τα παραμύθια των Μανιχαίων⁷⁸⁹.

Στα βιβλία των φιλοσόφων ο Αυγουστίνος έβρισκε λογικές τις εξηγήσεις που στηρίζονταν στους αριθμούς, στην τάξη των εποχών και στις ορατές αποδείξεις των άστρων⁷⁹⁰. Όταν λοιπόν τα συνέκρινε με τα κηρύγματα του Μάνη, που έγραφε εξωφρενικά πράγματα για αυτά τα ζητήματα⁷⁹¹, κατάλαβε το μέγεθος της πλάνης του.

Η αγάπη του για την αστρολογία διακρίνεται από την τάση του να διαβάξει βιβλία φιλοσόφων που αναφέρονταν σε εκλείψεις του ηλίου και της σελήνης⁷⁹². Ιδιαίτερη εντύπωση του προκαλούσε το γεγονός πως εκείνοι οι φιλόσοφοι, οι αστρονόμοι, κατάφεραν να είναι συνεπείς στις προβλέψεις τους⁷⁹³. Ωστόσο, θα στηλιτεύσει τη γνώση των αστρονόμων, οι οποίοι μπορούν να προβλέψουν την έκλειψη του ηλίου και της σελήνης, μα δεν μπορούν να κατανοήσουν την έκλειψη του πνεύματός τους. Ο ίδιος τους χαρακτηρίζει υπερφίλους⁷⁹⁴, καθώς δεν ερευνούν από πού πηγάζει η ευφυΐα τους και αγνοούν τον Δημιουργό.

Παρόλα αυτά, συνέχιζε να τέρπεται από το μεγαλείο του ουρανού⁷⁹⁵. Η αγάπη του για τα άστρα καταδεικνύεται στο τέταρτο βιβλίο των

⁷⁸⁹ Αυγουστίνος, *Confessiones* 5.3.3: *comparabam illis manichaeorum longis fabulis, et mihi probabiliora ista videbantur quae dixerunt illi qui tantum potuerunt valere ut possent aestimare saeculum*. Η συνάντηση με το Φάυστο πρέπει να έλαβε χώρα το 382 ή 383 μ.Χ.

⁷⁹⁰ Αυγουστίνος, *Confessiones* 5.3.6.

⁷⁹¹ Αυγουστίνος, *De Genesi contra Manichaeos* 1.6. και *Contra Faustum* 14.11. *in sole autem et luna noverunt se servire creaturae; et quod putant se etiam Creatori servire, multum falluntur*. Για την αστρολογία των Μανιχαίων, βλ. Παχής, Π. (2001) «La signification d' Astrologie selon le Systeme Manicheen», *Τιμητικό Αφιέρωμα στους Ομότιμους Καθηγητές Πρόδρομο Ακανθόπουλο και Βασίλειο Ψευτογκά, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής – Τμήμα Θεολογίας*, τόμος 11, Θεσσαλονίκη, σελ. 243-252.

⁷⁹² Βλ. Cooper, P. (2002) *Augustine for Armchair Theologians*, Washington, σελ. 84.

⁷⁹³ Αυγουστίνος, *Confessiones* 5.3.4.

⁷⁹⁴ Αυγουστίνος, *Confessiones* 5.3.4. Για τη στάση του Αυγουστίνου απέναντι στους αστρολόγους, βλ. Marrou, H. (1938) *Saint Augustin et le Fin de la Culture Antique*, Paris, σελ. 249-251.

⁷⁹⁵ Αυγουστίνος, *Soliloquies* 1.1.

*Confessiones*⁷⁹⁶. Αποκαλύπτει μάλιστα, πως ήταν έτοιμος να συμβουλευτεί έναν οιωνοσκόπο⁷⁹⁷, προκειμένου να εξασφαλίσει τη νίκη σε ένα διαγωνισμό ποίησης. Ωστόσο, δεν προέβη στη συγκεκριμένη ενέργεια, καθώς η θρησκεία του Μανιχαϊσμού απαγόρευε τη θυσία που του είχε ζητήσει ο μάντης. Βέβαια, το γεγονός αυτό δεν τον απότρεψε να συμβουλευέται τους «μαθηματικούς⁷⁹⁸», οι οποίοι δεν έκαναν θυσίες ούτε δεήσεις σε κάποιο πνεύμα για να μαντέψουν το μέλλον.

Για τον Αυγουστίνο η πίστη στα άστρα προσφέρει άλλοθι στους αμαρτωλούς. Είναι εύκολο οι άνθρωποι να κατηγορούν την Αφροδίτη, τον Κρόνο ή τον Άρη για τις δικές τους αμαρτίες⁷⁹⁹. Με την πίστη στα άστρα ο άνθρωπος απαλλάσσεται από την ευθύνη για τα λάθη του. Οι κινήσεις των άστρων ευθύνονται για τα πάντα και όχι η ελεύθερη βούληση των ανθρώπων. Ο ιερός Πατέρας θα παραδεχτεί πως και ο ίδιος υπήρξε θύμα αυτής της πλάνης⁸⁰⁰. Χαρακτηριστικά, στο τέταρτο βιβλίο των *Confessiones*⁸⁰¹ (4.3.5) ομολογεί πως είχε μανία με τα βιβλία των γενεθλιακών⁸⁰². Ο Βινδικιανός⁸⁰³, γιατρός και στενός φίλος του, θα

⁷⁹⁶ Αυγουστίνος 4.3.4. Ο De Vreese υποστηρίζει πως η αγάπη του Αυγουστίνου για την αστρολογία ξεκίνησε το 370 μ.Χ., την εποχή που δίδασκε ρητορική στη Ταγάστη. Βλ. De Vreese, L.C.P.J. (1933) *Augustinus en de Astrologie*, Amsterdam, σελ. 57 και Hegedus, T. (2007) *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York, σελ. 46.

⁷⁹⁷ Αυγουστίνος, *Confessiones* 4.3.4.

⁷⁹⁸ Αυγουστίνος, *Confessiones* 4.3.4: *ideoque illos planos quos mathematicos vocant plane consulere non desistebam, quod quasi nullum eis esset sacrificium et nullae preces ad aliquem spiritum ob divinationem dirigerentur*. Μαθηματικοί ονομάζονταν οι αστρολόγοι, οι οποίοι προλέγαν το μέλλον με βάση μαθηματικούς υπολογισμούς, βλ. Swerdlow, N.M. (1999) *Ancient Astronomy and Celestial Divination*, Massachusetts, σελ. 125.

⁷⁹⁹ Αυγουστίνος, *Confessiones* 4.3.4: *de caelo tibi est inevitabilis causa peccandi' et 'Venus hoc fecit aut Saturnus aut Mars'.*

⁸⁰⁰ *De Beata Vita* 1.4: *et diu, fateor, quibus in errorem ducerer, labentia in oceanum astra suspexi. Nam et superstitio quaedam puerilis me ab ipsa inquisitione terrebat: et ubi factus erectior, illam caliginem dispuhi, mihi que persuasi docentibus potius quam iubentibus esse credendum;*

⁸⁰¹ *Confessiones* 4.3.5: *ex conloquio meo libris genethliacorum esse me deditum.*

⁸⁰² Οι γενεθλιακοί προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να εξηγήσουν το μέλλον των ανθρώπων με βάση την ημερομηνία γέννησής τους. Αυτοί δημιουργούσαν τα ωροσκόπια.

⁸⁰³ Ο Βινδικιανός πληροφορεί πως υπήρξε και ο ίδιος γνώστης και μελετητής των άστρων, μα προτίμησε να ασχοληθεί με την ιατρική (πρβλ. *Confessiones* 4.3.5.). Η εκτίμηση του

προσπαθήσει να τον αποτρέψει από την ενασχόλησή του με την αστρολογία. Ο ίδιος, μάλιστα, θα υποστηρίξει πως οι προβλέψεις των αστρολόγων στηρίζονται καθαρά στην τύχη. Ωστόσο, ούτε ο Βινδικιανός ούτε και ο καλός του φίλος Νεβρίδιος⁸⁰⁴ θα του μειώσουν το ενδιαφέρον για τα άστρα⁸⁰⁵. Ο Αυγουστίνος υπήρξε λάτρης του μεγαλείου των άστρων και ξεχώριζε την ομορφιά του ουρανού⁸⁰⁶. Ωστόσο, σε κανένα έργο του, δεν διέκρινε τη σχέση αστρονομίας και αστρολογίας⁸⁰⁷.

Η οριστική καταδίκη⁸⁰⁸ της αστρολογίας από τον Αυγουστίνο θα γίνει γνωστή στο έβδομο βιβλίο των *Confessiones* (7.6.8). Ο ίδιος θα χαρακτηρίσει απατηλές τις προφητείες των αστρολόγων και θα καταδικάσει τις βέβηλες φλυαρίες τους⁸⁰⁹. Δοξολογεί μάλιστα τον Κύριο που τον απήλλαξε από την μανία της αστρολογίας και μετανιώνει που δεν είχε ακούσει νωρίτερα τους πιστούς του φίλους, Νεβρίδιο και Βινδικιανό⁸¹⁰. Αυτοί ήταν άλλωστε εκείνοι που υποστήριζαν τη φανλότητα και τη ματαιότητα της αστρολογίας. Ο Βινδικιανός, κυρίως, ήταν αυτός που ισχυριζόταν πως οι «υποτιθέμενοι» γνώστες του μέλλοντος λένε πολλά

Αυγουστίνου προς το πρόσωπο του Βινδικιανού διακρίνεται και στην *Epistula* 183.3. Για τον βίο του Βινδικιανού βλ. Matthews, J. (1990) *Western Aristocracies and Imperial Court AD. 364-425*, Oxford, σελ. 72-72.

⁸⁰⁴ Ο Νεβρίδιος θεωρούσε την αστρολογία και την ενασχόληση με αυτήν γελοία υπόθεση, πρβλ. *Confessiones* 4.3.5: *nec ipse nec carissimus meus Nebridius, adulescens valde bonus et valde castus, inridens totum illud divinationis genus*.

⁸⁰⁵ *Confessiones* 4.3.5.

⁸⁰⁶ Αυγουστίνος, *Soliloquies* 1.1.

⁸⁰⁷ Pingree, D. (1990) s.v. «Astrologia, Astronomia», *Augustinus Lexikon*, vol. ¼, Basel - Stuttgart, 482-490. Clark, G. (2006) *Augustine: The Confessions*, Phoenix, σελ. 9 και Dobell, B. (2009) *Augustine's Intellectual Conversion: The Journey from Platonism to Christianity*, Cambridge, σελ. 112.

⁸⁰⁸ Ο Αυγουστίνος πρέπει να είχε συμπληρώσει τα τριάντα του χρόνια, όταν αποκήρυξε την αστρολογία, βλ. Ferrari, L.Ch. (1977) «Augustine and Astrology» in *Laval théologique et philosophique*, vol. 33, σελ. 248.

⁸⁰⁹ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8: *iam etiam mathematicorum fallaces divinationes et impia deliramenta reieceram*.

⁸¹⁰ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8. Βλ. Wetzel, J. (2003) «The Trappings of Woe and Confession of Grief» in: Paffenroth, K. and Kennedy, P. (2003) *A Reader's Companion to Augustine's Confessions*, Kentucky, σελ. 53-71.

και από αυτά, που προφητεύουν, όλο και κάτι θα βγει σωστό⁸¹¹. Εφαλτήριο όμως για την καταδίκη της αστρολογίας υπήρξε η συνάντηση του Αυγουστίνου με τον Φίρμινο και η ιστορία του για τα δίδυμα⁸¹².

Ο Φίρμιнос είχε σπουδάσει τις ελευθέρια τέχνες και τη ρητορική. Ο ίδιος δεν ήταν φανατικός οπαδός της αστρολογίας, ωστόσο κατέφευγε σε αυτήν, για να ικανοποιήσει την περιέργειά του. Όταν ο Φίρμιнос επισκέφτηκε τον Αυγουστίνo, η πίστη του δευτέρου προς την αστρολογία ήδη κλονιζόταν. Είχε αρχίσει να αποδέχεται τις απόψεις του Νεβρίδιου για τις τυχαίες προβλέψεις των αστρολόγων. Ωστόσο, η ιστορία του Φιρμίνου θα κατατσακίσει τις όποιες αμφιβολίες του Αυγουστίνου και θα σημάνει την οριστική καταδίκη της αστρολογίας. Ο Φίρμιнос θα διηγηθεί την ιστορία του πάτερρά του και ενός φίλου του. Και οι δυο είχαν μεγάλο πάθος με την αστρολογία και την μαντική. Είχαν φτάσει μάλιστα σε σημείο να παρατηρούν ποια στιγμή γεννιόνταν τα κατοικίδια στο σπίτι τους και να σημειώνουν τη θέση των άστρων⁸¹³.

Ο πατέρας του Φιρμίνου του διηγήθηκε μια ιστορία, κατά την οποία, όταν η μητέρα του ήταν έγκυος σε αυτόν, ήταν παράλληλα έγκυος μια σκλάβα του φίλου του πατέρα του. Άρχισαν λοιπόν οι άντρες, καθώς ήταν λάτρεις της αστρολογίας και της μαντικής, να μετράνε την εγκυμοσύνη, ο ένας της γυναίκας του και ο άλλος της δούλας του. Οι δυο γυναίκες γέννησαν ταυτόχρονα, γεγονός που καταδείκνυε πως τα δυο νεογέννητα, ο γιος του ενός και ο σκλάβος του άλλου, θα έπρεπε να έχουν το ίδιο ωροσκόπιο μέχρι και στις πιο ασήμαντες λεπτομέρειες⁸¹⁴. Ωστόσο, ο

⁸¹¹ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8: *non esse illam artem futura praevidendi, coniecturas autem hominum habere saepe vim sortis et multa dicendo dici pleraque ventura, nescientibus eis qui dicerent sed in ea non tacendo incurrentibus.*

⁸¹² Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8.

⁸¹³ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8: *conlatione flatabant in eas nugas ignem cordis sui, ita ut mutorum quoque animalium, si quae domi parerent, observarent momenta nascentium atque ad ea caeli positionem notarent, unde illius quasi artis experimenta conligerent.*

⁸¹⁴ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.8: *ille autem ancillae dies et horas minutioresque horarum articulos cautissima observatione numerarent, enixae essent ambae simul, ita ut easdem constellationes*

Φιρμίνος που ήταν από αριστοκρατική γενιά καταξιώθηκε και γέμισε πλούτη, ενώ ο δυστυχής σκλάβος αναγκάστηκε να υπηρετεί τα αφεντικά του.

Ο Αυγουστίνος, όταν άκουσε την ιστορία του Φιρμίνου για τον πατέρα του, εγκατέλειψε εντελώς το πάθος του για την αστρολογία και όλοι οι ενδοιασμοί του υποχώρησαν⁸¹⁵. Ο ίδιος λοιπόν, στις *Confessiones*, καταλήγει στο συμπέρασμα πως, αν οι προφητείες των ανθρώπων που μελετάνε τα άστρα αποδειχτούν αληθινές, αυτό θα οφείλεται καθαρά στον παράγοντα τύχη⁸¹⁶ και όχι στην μαντική τέχνη. Αντίθετα, όταν βγαίνουν ψεύτικες, δεν είναι από λάθος της αστρολογικής μεθόδου, αλλά από ψεύδος της τύχης⁸¹⁷. Ο μόνος που μπορεί να κυβερνά το σύμπαν είναι ο Θεός και μόνο Εκείνος⁸¹⁸.

Στο πέμπτο βιβλίο τού *De Civitate Dei* ο Αυγουστίνος θα ασχοληθεί εκτενώς με το θέμα της αστρολογίας και της πλάνης που αυτή δημιουργεί. Θα αντικρούσει την πεποίθηση των Εθνικών πως το *fatum* (πεπρωμένο) των Ρωμαίων εξαρτάται από τα άστρα ή τη βούληση των παγανιστών θεών. Θα υποστηρίξει πως η Θεία Πρόνοια⁸¹⁹ ελέγχει τα πάντα και αυτή αφήνει ελεύθερη τη βούληση του ανθρώπου. Δεν

usque ad easdem minutias utrique nascenti facere cogerentur, iste filio, ille servulo. nam cum mulieres parturire coepissent, indicaverunt sibi ambo quid sua cuiusque domo ageretur, et paraverunt quos ad se invicem mitterent, simul ut natum quod parturiebatur esset cuique nuntiatum: quod tamen ut continuo nuntiaretur, tamquam in regno suo facile effecerant.

⁸¹⁵ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.9: *his itaque auditis et creditis (talibus quippe narraverat) omnis illa reluctatio mea resoluta concidit.*

⁸¹⁶ Ο Αυγουστίνος στις *Confessiones*, επηρεασμένος από τον φίλο του Φιρμίνο, κρίνει πως πίσω από τις αστρολογικές προβλέψεις υπάρχει ο αστάθμητος παράγοντας της τύχης. Ωστόσο, στο *De civitate Dei* 5.7., στο *De Divinatione Daemonum* 4-6 και στο *De Doctrina Christiana* 2.36. υποστηρίζει πως πίσω από την αστρολογία ενεδρεύουν οι δαίμονες.

⁸¹⁷ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.9: *inde certissime conlegi ea quae vera consideratis constellationibus dicerentur non arte dici sed sorte, quae autem falsa, non artis imperitia sed sortis mendacio.*

⁸¹⁸ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.6.10.

⁸¹⁹ Αυγουστίνος, *De Civitate Dei* 5.1: *Prorsus diuina providentia regna constituuntur humana.*

υφίσταται το *fatum* που πίστευαν οι Ρωμαίοι, καθώς τα άστρα υπακούουν απόλυτα στις εντολές του Κυρίου⁸²⁰.

Ο ίδιος, για να καταδείξει την πλάνη της αστρολογίας, θα καταφύγει στο παράδειγμα των διδύμων. Χαρακτηριστικά γράφει⁸²¹: «που οφείλεται το ότι ουδέποτε μπόρεσαν οι αστρολόγοι να εξηγήσουν τον λόγο, για τον οποίο στη ζωή, στις πράξεις, στα επαγγέλματα, στις τέχνες, στις τιμές, όπως και σ' όλα τ' άλλα πράγματα και σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, ακόμα και στον θάνατο, υπάρχει τόσο μεγάλη διαφορά μεταξύ του ενός και του άλλου, ώστε να είναι, ως προς τα γεγονότα και τις πράξεις, ομοιότεροι μεταξύ τους ξένοι, παρά μεταξύ τους οι δίδυμοι, μολονότι αυτοί, κατά τη διάρκεια της γέννησής τους, χωρίσθηκαν από ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα και συνελήφθησαν την ίδια ακριβώς στιγμή;».

Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, για την καταδίκη της αστρολογίας και των ωροσκοπών, ο Αυγουστίνος θα επικαλεστεί το βιβλικό παράδειγμα⁸²² του Ησαΐ και του Ιακώβ⁸²³. Θα προσπαθήσει να καταδείξει τη διαφορά στα ήθη και στις πράξεις των διδύμων αδελφών. Οι χαρακτήρες των αδερφών υπήρξαν αντίθετοι, όπως διαφορετικές ήταν οι πράξεις τους. Χαρακτηριστικά λέει πως: «όταν ο ένας καθότανε, ο άλλος περπατούσε, και όταν ο ένας ήταν ξύπνιος, ο άλλος κοιμότανε⁸²⁴».

Ο Αυγουστίνος θα αναφερθεί στην πλάνη της αστρολογίας εκτενώς και στο δεύτερο βιβλίο του έργου *De Doctrina Christiana* (2.31-36). Εκεί θα

⁸²⁰ Αυγουστίνος, *De Civitate Dei* 5.1: *cum dominus ille sit et siderum et hominum*.

⁸²¹ Αυγουστίνος, *De Civitate Dei* 5.1.

⁸²² Ο Αυγουστίνος χρησιμοποιεί το ίδιο παράδειγμα και στα έργα του *De Doctrina Christiana* 2.33, *De Genesi ad litteram* 2.36, *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* 1.2.3. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως δεν αναφέρεται στο παράδειγμα του Ρωμύλου και του Ρέμου, το οποίο θα ήταν πιο οικείο και στους Εθνικούς της εποχής.

⁸²³ Γεν 25. 25-26: ἐξῆλθεν δὲ ὁ υἱὸς ὁ πρωτότοκος πυρράκης, ὅλος ὥσει δορὰ δασύς· ἐπωνόμασεν δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ησάν. καὶ μετὰ τοῦτο ἐξῆλθεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ ἐπειλημμένη τῆς πτέρνης Ησάν· καὶ ἐκάλεσεν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ιακωβ. Ισαακ δὲ ἦν ἐτῶν ἐξήκοντα, ὅτε ἔτεκεν αὐτοὺς Ρεβεκκα. Ἡυξήθησαν δὲ οἱ νεανίσκοι, καὶ ἦν Ησάν ἄνθρωπος εἰδὼς κυνηγεῖν ἄγριοις, Ιακωβ δὲ ἦν ἄνθρωπος ἄπλαστος οἰκῶν οἰκίαν. ἠγάπησεν δὲ Ισαακ τὸν Ησάν, ὅτι ἡ θήρα αὐτοῦ βρώσις αὐτῷ· Ρεβέκκα δὲ ἠγάπα τὸν Ιακωβ.

⁸²⁴ Αυγουστίνος, *De Civitate Dei* 5.4.

καταδικάσει τις μεθόδους των γενεθλιακών, οι οποίοι εξετάζουν την ημέρα γέννησης ενός ανθρώπου και προβλέπουν, υποτίθεται το μέλλον του. Αυτούς τους αποκαλεί μαθηματικούς⁸²⁵. Οι ελεύθεροι άνθρωποι που επιλέγουν να επισκεφτούν έναν τέτοιας λογής αστρολόγο, υποστηρίζει ο Αυγουστίνος, καταλήγουν δούλοι του Άρη, της Αφροδίτης⁸²⁶ ή και άλλων δαιμονικών υπάρξεων. Ο ίδιος κρίνει πως είναι μεγάλη ανοησία να προσπαθούμε να προλέξουμε τον χαρακτήρα και τις πράξεις κάποιου με βάση τη θέση των άστρων. Οι αστρολόγοι κατάφεραν να ανακαλύψουν τα μυστικά του κόσμου, μα δεν μπόρεσαν να ανακαλύψουν τον ίδιο τον Κυρίαρχο όλων αυτών⁸²⁷, θα επισημάνει ο Αυγουστίνος, για να στηλιτεύσει την πλάνη των αστρολόγων. Επιπρόσθετα, θα αναφερθεί και στο παράδειγμα του Ησαΐ και του Ιακώβ, για να υπερθεματίσει τις διαφορές των διδύμων και να κατατσακίσει τις θεωρίες για τα ωροσκόπια.

Ο ιερός Πατέρας θεωρεί πως πίσω από όλες αυτές τις μαντικές τέχνες ενεδρεύουν οι δαίμονες⁸²⁸. Μάλιστα, αναφέρεται σε συμβόλαια μιας αναξιόπιστης και ύπουλης φιλίας ανάμεσα στους αστρολόγους και στις δαιμονικές οντότητες⁸²⁹. Οι δαίμονες με αρχηγό τον διάβολο δεν

⁸²⁵ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.32: *Neque illi ab hoc genere perniciosae superstitionis segregandi sunt qui genethliaci propter natalium dierum considerationes, nunc autem vulgo mathematici vocantur.*

⁸²⁶ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.32: *Nam quisque liber ad huiusmodi mathematicum cum ingressus fuerit, dat pecuniam ut servus inde exeat aut Martis aut Veneris vel potius omnium siderum, quibus illi qui primi erraverunt erroremque posteris propinaverunt, vel bestiarum propter similitudinem vel hominum ad ipsos homines honorandos imposuerunt vocabula.*

⁸²⁷ Σοφ Σολ 13.9 και Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.33.

⁸²⁸ Το ίδιο υποστηρίζει στο έργο του *De Divinatione Daemonum* 4-6 και στο *De Civitate Dei* (5.7) όπου αναφέρεται στο σκοτεινό ρόλο πονηρών πνευμάτων, τα οποία ζητούν να υποβάλλουν και να επιβάλλουν τις εσφαλμένες και επιβλαβείς ιδέες για την μοιραία επίδραση των άστρων στους ανθρώπους, πρβλ.: *His omnibus consideratis non inmerito creditur, cum astrologi mirabiliter multa uera respondent, occulto instinctu fieri spirituum non bonorum, quorum cura est has falsas et noxias opiniones de astralibus fatibus inserere humanis mentibus atque firmare, non horoscopi notati et inspecti aliqua arte, quae nulla est.*

⁸²⁹ Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana* 2.36: *Omnes igitur artes huiusmodi vel nugatoriae vel noxiae superstitionis, ex quadam pestifera societate hominum et daemonum, quasi pacta infidelis et dolosae amicitiae constituta, penitus sunt repudianda et fugienda Christiano.* Βλ. Markus, R.A.:(1957) «St. Augustine on Signs», *Phronesis*, vol.2, No.1, σελ. 76.

επιχειρούν τίποτα άλλο παρά μόνο να αποκλείσουν και να φράξουν τον δρόμο της επιστροφής του ανθρώπου στον Θεό. Ο Χριστιανός οφείλει να φυλάγεται από τέτοιου είδους τέχνες.

Ο Ferrari⁸³⁰ υποστηρίζει πως ο Αυγουστίνος ασχολήθηκε στη νεαρή του ηλικία με την αστρολογία, πιθανώς, διότι ήθελε να έχει ένα άλλοθι για την άσωτη ζωή του και να επιρρίψει κάθε ευθύνη για τις αμαρτίες στις κινήσεις των άστρων. Ίσως όμως να του είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον, πράγματι, τα φυσικά φαινόμενα που περιέγραφαν τα πλατωνικά βιβλία. Η μεταστροφή του Αυγουστίνου στο Χριστιανισμό θα εξαλείψει κάθε ενασχόλησή του με την τέχνη της αστρολογίας και όπως ο ίδιος θα γράψει στις *Confessiones*⁸³¹ υμνώντας τον Κύριο: «Στήριγμα μου, με λύτρωσες από τα δεσμά».

iii. Λυκανθρωπία

Το μοναδικό χριστιανικό κείμενο που αναφέρεται στην περίπτωση της λυκανθρωπίας ανήκει στον ιερό Αυγουστίνο και είναι η *Πολιτεία του Θεού* (*De civitate Dei* 18.17-18). Η κύρια πηγή του είναι ο Βάρρωνας, καθώς και οι γνωστοί θρύλοι που διαβάζουμε στον Πλίνιο. Ο άγιος, στην αρχή του κεφαλαίου, κατακρίνει τις δολερές δυνάμεις των δαιμόνων και αναφέρεται στο ομηρικό επεισόδιο⁸³², κατά το οποίο η μάγισσα Κίρκη μεταμόρφωσε σε γουρούνια τους συντρόφους του Οδυσσέα και έπειτα ξετυλίγει τον θρύλο των Αρκάδων⁸³³.

⁸³⁰ Ferrari (1977) 20.

⁸³¹ Αυγουστίνος, *Confessiones* 7.7.11: *iam itaque me, adiutor meus, illis vinculis solveras.*

⁸³² Πρβλ. Όμηρος, *Οδύσσεια* κ 237-240: *αὐτὰρ ἐπεὶ δῶκέν τε καὶ ἔκπιον, αὐτίκ' ἔπειτα / ῥάβδῳ πεπληγνῖα κατὰ σφυεοῖσιν ἔεργνυ. / οἱ δὲ συνῶν μὲν ἔχον κεφαλὰς φωνήν τε τρίχας τε / καὶ δέμας, αὐτὰρ νοῦς ἦν ἔμπεδος, ὥς τὸ πάρος περ.*

⁸³³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.17: *et de Arcadibus, qui sorte ducti tranabant quoddam stagnum atque ibi conuertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta uiuebant.*

Ο Πausανίας, ο γεωγράφος του δευτέρου αιώνα μ.Χ., στο όγδοο βιβλίο της *Ελλάδος Περιήγησις*, τα *Αρκαδικά*, επισημαίνει πως στην Αρκαδία της Πελοποννήσου υπήρχαν περιπτώσεις λυκανθρωπίας⁸³⁴. Ο θρύλος αναφέρει πως ο Λυκάων, ο γιος του Πελασγού, του πρώτου βασιλιά της Αρκαδίας, ίδρυσε την πόλη Λυκόσουρα επάνω στο όρος Λύκαιο. Εκεί θέσπισε τα Λύκαια και την λατρεία του Λυκαίου Διός. Θυσίασε, μάλιστα, προς τιμή του θεού ένα νήπιο και με το αίμα του ράντισε το ναό. Το γεγονός αυτό εξόργισε τον Δία και σύμφωνα με την παράδοση μεταμόρφωσε τον Λυκάωνα σε λύκο⁸³⁵.

Ο Αυγουστίνος αναφέρεται στο συγκεκριμένο μύθο και υποστηρίζει πως οι Αρκάδες διασχίζουν μια λίμνη και μεταμορφώνονται σε λύκους για εννέα χρόνια. Μετά την πάροδο των εννέα ετών ξαναδιασχίζουν την ίδια λίμνη και επανακτούν την ανθρώπινη μορφή τους, αρκεί να μην έχουν γευτεί ανθρώπινη σάρκα⁸³⁶. Αν γευτούν ανθρώπινο κρέας η μεταμόρφωσή τους θα είναι μόνιμη.

Στη συνέχεια, παραθέτει την ιστορία του Βάρωνα σχετικά με τον αθλητή Δημαίνετο⁸³⁷. Ο Δημαίνετος είχε γευτεί ανθρώπινη σάρκα κατά την τελετή των Λυκαίων και μεταμορφώθηκε σε λύκο για δέκα έτη. Μετά

⁸³⁴ Βλ. Buxton, R. (1988) «Wolves and Werewolves in Greek Thought», in: Bremmer, J. ed., *Interpretations of Greek Mythology*, London, σελ. 60-79.

⁸³⁵ Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις* 8.2.2: *Λυκάων δὲ ἐπὶ τὸν βωμὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς βρέφος ἤνεγκεν ἀνθρώπου καὶ ἔθυσσε τὸ βρέφος καὶ ἔσπεισεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὸ αἷμα, καὶ αὐτὸν αὐτίκα ἐπὶ τῇ θυσίᾳ γενέσθαι λύκον φασὶν ἀντὶ ἀνθρώπου.* Ο Απολλώδορος στη *Βιβλιοθήκη* (3.8.1) πραγματεύεται τον ίδιο μύθο. Ωστόσο, σύμφωνα με τις πηγές του, δεν είναι ο Λυκάων εκείνος που προβαίνει στην ανόσια ανθρωποθυσία, αλλά ο γιός του Μέλαινος. Σύμφωνα με τον Απολλώδορο δεν υπήρξε λυκανθρωπία. Τον μύθο παρουσιάζει και ο Οβίδιος στις *Metamorphoses* (1.163-243). Εκεί ο Λυκάων μεταμορφώνεται σε λύκο.

⁸³⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.17: *Si autem carne non uescerentur humana, rursus post nouem annos eodem renatato stagno reformabantur in homines.*

⁸³⁷ Το ίδιο περιστατικό αναφέρει και ο Πλίνιος, *Naturalis Historia* 8.82.

το πέρας της δεκαετίας ο Δημαίνετος συμμετείχε σε ολυμπιακούς αγώνες και έλαβε το βραβείο πυγμαχίας⁸³⁸.

Ο Αυγουστίνος, μεταφέροντας τα λόγια του Βάρωνα, αναφέρει πως οι Λουπέρκοι της Ρώμης πήραν το όνομα τους από αυτές τις τελετές. Συγκεκριμένα, γράφει (*De civitate Dei* 18.17): *Romanos etiam Lupercos ex illorum mysteriorum ueluti semine dicit exortos*. Οι Λουπέρκοι (*Luperci*) ήταν ιερείς των *Lupercalia*. Τα *lupercalia* εορτάζονταν στις 15 Φεβρουαρίου στη σπηλιά *Lupercal*⁸³⁹ (Λουπερκάλιο) κάτω από τον Παλλατίνο λόφο⁸⁴⁰. Με αυτές τις καθαρτήριοις τελετές οι Ρωμαίοι απομάκρυναν το κακό από την πόλη τους. Σύμφωνα με την παράδοση, μια λύκαινα είχε φροντίσει τον Ρωμύλο και τον Ρέμο μέσα σε αυτήν την σπηλιά. Η τελετή περιλάμβανε εστίαση, όρχηση και την θυσία μιας κατσίκας και ενός σκύλου⁸⁴¹. Η κατσίκα συμβόλιζε την ευφορία, ενώ η θυσία του σκύλου είχε καθαρτικό

⁸³⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.17: *Denique etiam nominatim expressit quendam Demaenetum gustasse de sacrificio, quod Arcades immolato puero deo suo Lycaeο facere solerent, et in lupum fuisse mutatum et anno decimo in figuram propriam restitutum pugilatum sese exercuisse et Olympiaco uicisse certamine*.

⁸³⁹ Πρβλ. Βιργίλιος, *Aeneis* 8.342-344: *hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asyllum / rettulit, et gelida monstrat sub rupe Lupercal / Parrhasio dictum Panos de more Lycaeο* και Λίβιος, *Ab urbe condita* 1.5. Το *Lupercal*, το Λύκαιο, το Πανείο κάτω από τον Παλλατίνο λόφο είχε ιδρυθεί από τον Εύανδρο, για να λατρεύει τον Λυκαίο Πάνα, τον μεγάλο ποιμενικό θεό της Αρκαδίας. Αργότερα ο Αρκαδικός θεός Πάνας ταυτίστηκε με τον θεό Φαύστο των Ρωμαίων, πρβλ. Οβίδιος, *Fasti* 2.422-423 και βλ. Fucecchi, M. (1998) *Ovidio: I Fasti*, Milano, σελ. 164. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στο έργο του *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* (1.32.5) προσφέρει πληροφορίες για τη γεωγραφία του τόπου: *χωρίον ἐξευρόντες ἐπιτήδειον, ὃ καλοῦσι Ῥωμαῖοι Λουπερκάλιον, ἡμεῖς δ' ἂν εἴποιμεν Λύκαιον. νῦν μὲν οὖν συμπεπολισμένων τῷ τεμένει τῶν πέριξ χωρίων δυσείκαστος γέγονεν ἡ παλαιὰ τοῦ τόπου φύσις, ἣν δὲ τὸ ἀρχαῖον ὡς λέγεται σπήλαιον ὑπὸ τῷ λόφῳ μέγα, δρυμῶ λασίῳ κατηρεφές, καὶ κρηνίδες ὑπὸ ταῖς πέτραις ἐμβύθιοι, ἣ τε προσεχὴς τῷ κρημνῷ νάπη πυκνοῖς καὶ μεγάλοις δένδρεσιν ἐπίσκιος. ἔνθα βωμὸν ἰδρυσάμενοι τῷ θεῷ τὴν πάτριον θυσίαν ἐπετέλεσαν, ἣν μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου Ῥωμαῖοι θύουσιν ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ μετὰ τὰς χειμερίους τροπὰς, οὐδὲν τῶν τότε γενομένων μετακινούντες· ὁ δὲ τρόπος τῆς θυσίας ἐν τοῖς ἔπειτα λεχθήσεται. ἐπὶ δὲ τῇ κορυφῇ τοῦ λόφου τὸ τῆς Νίκης τέμενος ἐξελόντες θυσίας καὶ ταύτη κατεστήσαντο διετησίους, ἃς καὶ ἐπ' ἐμοῦ Ῥωμαῖοι ἔθνον*.

⁸⁴⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για τα *Lupercalia* βλ. Grimassi, R. (2000) *Encyclopedia of Wicca and Witchcraft*, Minnesota, σελ. 263.

⁸⁴¹ Για την ακριβή αναπαράσταση της τελετής, βλ. Grimassi, R. (2003) *Hereditary witchcraft: Secrets of the Old Religion*, Minnesota, σελ. 125.

χαρακτήρα, καθώς ο σκύλος είναι εχθρός του λύκου⁸⁴². Με το δέρμα της κατσίκας οι Λουπέρκοι κατασκεύαζαν μαστίγια, με τα οποία χτυπούσαν τις πλάτες των γυναικών για να κυοφορήσουν⁸⁴³.

Ο Αυγουστίνος διερωτάται⁸⁴⁴ για την πλάνη των Εθνικών και αρχίζει να ξετυλίγει το μυστήριο των μεταμορφώσεων. Συγκεκριμένα, διδάσκει πως πίσω από κάθε μεταμόρφωση ενεδρεύουν οι δαίμονες. Όσο μεγαλύτερη είναι η δύναμή τους, τόσο περισσότερο οι πιστοί οφείλουν να προσεύχονται στον Κύριο. Δεν πιστεύει πως η λυκανθρωπία, και γενικά οι μεταμορφώσεις σε ζώα, αποτελούν φανταστικές ιστορίες και λαϊκές μυθοπλασίες⁸⁴⁵. Είχε ακούσει μάλιστα πολλές διηγήσεις στην Ιταλία, κατά τις οποίες γυναίκες ξενοδόχων, μνημένες στα μυστήρια της μαγείας⁸⁴⁶, έβαζαν μέσα στο τυρί φίλτρα ικανά να μεταμορφώσουν σε ίππους τους περαστικούς. Έπειτα τους χρησιμοποιούσαν, για να μεταφέρουν τα φορτία τους⁸⁴⁷. Όταν τελείωναν την εργασία τους, επανέρχονταν στην αρχική ανθρώπινη μορφή τους. Χαρακτηριστικά, αναφέρει την ιστορία κάποιου Πρεστάντιου⁸⁴⁸, του οποίου ο πατέρας, αφού είχε γευτεί από το συγκεκριμένο τυρί, καθηλώθηκε στην κλίνη του, ναρκωμένος, χωρίς να

⁸⁴² Πλούταρχος, *Ρωμύλος* 21.3.

⁸⁴³ Πρβλ. Πλούταρχος, *Ρωμύλος* 21.3: ἐκ δὲ τούτου τὰ δέρματα τῶν αἰγῶν κατατεμόντες, διαθέουσιν ἐν περιζώμασι γυμνοί, τοῖς σκύτεσι τὸν ἐμποδὼν παίοντες. αἱ δ' ἐν ἡλικίᾳ γυναῖκες οὐ φεύγουσι τὸ παῖεσθαι, νομίζουσαι πρὸς εὐτοκίαν καὶ κήσιν συνεργεῖν.

⁸⁴⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18.

⁸⁴⁵ Ο Nickolson δε θα διστάσει να χαρακτηρίσει τον Αυγουστίνο ως δεισιδαίμονα για αυτές του τις απόψεις, βλ. Nickolson, B. (1973) *The Discoverie of Witchcraft*, London, σελ. 76-77.

⁸⁴⁶ Βλ. Moine, N. (1975) «Augustin et Apulée sur la magie des femmes d' auberge», *Latomus* 34: 350-361.

⁸⁴⁷ Βλ. Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18: *in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caseo dare solere dicebant quibus uellent seu possent uiatoribus, unde in iumenta ilico uerterentur et necessaria quaeque portarent postque perfuncta opera iterum ad se redirent.*

⁸⁴⁸ Αυγουστίνος, *De civitate* 18.18: *Nam quidam nomine Praestantius patri suo contigisse indicabat, ut uenenum illud per caseum in domo sua sumeret et iaceret in lecto suo quasi dormiens, qui tamen nullo modo poterat excitari. Post aliquot autem dies eum uelut euigilasse dicebat et quasi somnia narrasse quae passus est, caballum se scilicet factum annonam inter alia iumenta baiulasse militibus, quae dicitur Retica, quoniam ad Retias deportatur.*

μπορεί να τον ξυπνήσει κανείς. Μετά από μέρες, όταν ξύπνησε, διηγήθηκε, ως όνειρο, τι του είχε συμβεί. Ήταν άλογο και μετέφερε ζωοτροφές, τα καλούμενα *Retica*.

Ο Αυγουστίνος υποστηρίζει πως το πνεύμα των ανθρώπων δεν υφίστατο κάποια μεταβολή, κατά τη διάρκεια της μεταμόρφωσης, και πως οι ίδιοι διατηρούσαν τη λογική τους (*nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationalem humanamque seruari*⁸⁴⁹). Προς επίρρωση του επιχειρήματός του, αναφέρεται στο γνωστό μυθιστόρημα του Απουλήιου, *Metamorphoses*, και την τραγική μεταμόρφωση του Λουκίου σε γάιδαρο⁸⁵⁰. Ο Λούκιος υπήρξε θύμα των μαγισσών και μεταμορφώθηκε σε γάιδαρο. Παρόλα αυτά δεν είχαν αλλοιωθεί οι αισθήσεις του. Η μεταμόρφωση άγγιξε μόνο την εξωτερική υπόσταση του σώματός του.

Οι δαίμονες, σύμφωνα με τον άγιο, δεν έχουν την ικανότητα να δημιουργούν νέες μορφές. Δεν μπορούν να πράξουν τίποτα δίχως την άδεια του Κυρίου⁸⁵¹. Ο μόνος Δημιουργός είναι ο Κύριος. Οι δαίμονες δεν παραλλάττουν τα ανθρώπινα μέλη σε ζωικά, απλά εξαπατούν τις αισθήσεις των ανθρώπων δημιουργώντας ψευδαισθήσεις⁸⁵². Στην ουσία μετατρέπουν φαινομενικά τις μορφές που έπλασε ο Κύριος. Αυτό το πετυχαίνουν με την νάρκωση ή την λιποθυμία των αισθήσεων. Για τους δαίμονες τίποτα δεν είναι αδύνατο, αρκεί βέβαια να τους το επιτρέψει η απόκρυφη κρίση του Κυρίου⁸⁵³.

⁸⁴⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18.

⁸⁵⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18: *sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto ueneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicavit aut finxit.*

⁸⁵¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18: *nisi quod ille permiserit.*

⁸⁵² Hölsher, L. (1986) *The Reality of the Mind: Augustine's Philosophical Arguments for the Human Soul as a Spiritual Substance*, London, σελ. 53-54 και Rist, J.M. (1996) *Augustine: Ancient Thought Baptized*, Cambridge, σελ. 86.

⁸⁵³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18: *Neque enim daemonibus iudicio Dei permissis huius modi praestigiae difficiles esse potuerunt.*

Ο Αυγουστίνος παραδίδει μια νέα διάσταση⁸⁵⁴ στο ζήτημα της λυκανθρωπίας. Για τους Εθνικούς η μεταμόρφωση σε λύκο αποτελούσε στοιχείο θρησκευτικής λατρείας, για τους ιατρούς και τους επιστήμονες πνευματική διατάραξη, για τον Χριστιανό φιλόσοφο ψευδαίσθηση των δαιμόνων.

Η σχετική διδασκαλία του επηρέασε και τους συγγραφείς του *Malleus maleficarum*⁸⁵⁵ (Σφυρί Μαγισσών), τους δυο Δομινικανούς μοναχούς – ιεροεξεταστές, τον Χάινριχ Κράμερ και Γιάκομπ Σπρένγκερ, οι οποίοι ισχυρίζονταν μέσα στο βιβλίο ότι είχαν εξουσιοδοτηθεί από τον Πάπα Ιννοκέντιο Η' να ασκήσουν διώξεις κατά των μαγισσών σε όλη τη Γερμανία μέσω ενός παπικού διατάγματος της 5ης Δεκεμβρίου 1484. Η μαγεία αντιμετωπίστηκε ως μαγικό *mirabile* των δαιμόνων⁸⁵⁶. Οι συγγραφείς του *Malleus maleficarum* ισχυρίστηκαν πως οι δαίμονες μπορούν να επηρεάσουν και να εξαπατήσουν τις ανθρώπινες αισθήσεις⁸⁵⁷. Δεν μπορούν να δημιουργήσουν νέα πλάσματα, παρόλο που να αλλοιώσουν την μορφή τους θολώνοντας τις αισθήσεις των ανθρώπων. Ο Kramer⁸⁵⁸ προς επίρρωση των επιχειρημάτων του παραθέτει το βιβλικό παράδειγμα των μάγων του Φαραώ (Εξ. 7. 10-13). Οι ομοιότητες με το χωρίο του *De civitate Dei* είναι εμφανείς και καταδεικνύουν τις πηγές των συγγραφέων για την υπόθεση της λυκανθρωπίας και των μεταμορφώσεων.

Οι απόψεις του Αυγουστίνου για τους λυκανθρώπους, και τις μεταμορφώσεις γενικότερα, θα επηρεάσουν βαθύτατα και τον Martin Del

⁸⁵⁴ Sconduto, L.A. (2008) *Metamorphoses of the Werewolf, A Litterary Study from Antiquity through the Renaissance*, North Carolina, σελ. 125-131.

⁸⁵⁵ Εκδόθηκε το 1487 στη Γερμανία.

⁸⁵⁶ Oates, C. (1989) «Démonologues et lycanthropes: les theories de la metamorphose au XVIe siècle», in: Lancher, H., *Métamorphose et bestiaire*, σελ. 71.

⁸⁵⁷ Kramer I.10. Βλ. Veenstra, J.R. (2001) «Stretching the Imagination: Demons between Man's Body and Soul», in: Suntrup, R. and Veenstra, J.R., (eds.), *Tradition and Innovation in an Era of Change / Tradition und Innovation im Übergang zur Frühen Neuzeit*, Frankfurt 203-255.

⁸⁵⁸ Kramer II.1.8.

Rio (1551-1608), έναν Ιησουίτη θεολόγο από την Αντβέρπ. Το 1599 θα δημοσιεύσει το ογκώδες έργο του *Disquisitionum magicarum libri sex*. Στο δεύτερο βιβλίο του ασχολείται με τη δαιμονική μαγεία (*De magia daemoniacae*). Ο Del Rio υποστηρίζει πως πίσω από τις μαγικές τέχνες ελλοχεύουν οι ραδιουργίες των δαιμόνων⁸⁵⁹. Ο ίδιος τονίζει πως οι δαίμονες δεν μπορούν να αλλάξουν την τάξη του σύμπαντος⁸⁶⁰, παρόλα μόνο να προκαλέσουν *mira* (θαυμαστά) πράγματα. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να κάνουν *miracula*⁸⁶¹ (θαύματα).

Ο Del Rio, βασισμένος στη διδασκαλία του Αυγουστίνου, θα επισημάνει πως και η λυκανθρωπία αποτελεί ένα φαινόμενο «*mirum*» των δαιμόνων, δηλαδή μια ψευδαίσθηση και εξαπάτηση του ανθρώπινου νου. Για τον Del Rio οι δαίμονες είναι οι πιστοί σύμμαχοι των μάγων, γεγονός που καθιστά την διάκριση ανάμεσα στην ψευδαίσθηση και την πραγματικότητα ιδιαίτερα δύσκολη.

Καταληκτικά, η μεταμόρφωση του ανθρώπου σε λύκο, η λυκανθρωπία, αντιτίθεται στους νόμους του Κυρίου και της φύσης, συνεπώς πρόκειται για μια δαιμονική ψευδαίσθηση. Οι άνθρωποι οφείλουν να ακολουθούν πιστά τις Εντολές του Κυρίου, ώστε να μην καταλήγουν άθυρμα των κακόβουλων ορέξεων των δαιμόνων. Άλλωστε, οι δαίμονες δεν μπορούν να πειράξουν τον άνθρωπο χωρίς την άδεια του Κυρίου.

⁸⁵⁹ Del Rio, *Disquisitiones* I.2: *facultas seu ars, qua, vi pacti cum daemonibus initi, mira quaedam, et communem hominum captum superantia, efficiuntur*.

⁸⁶⁰ Βλ. Veenstra, J.R. (2002) «The Ever – Changing Nature of the Beast», in Veenstra, J.R. and Bremmer, J.N. (eds.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leuven, σελ. 165.

⁸⁶¹ Για τη διάκριση *mira* και *miracula* βλ. Clark, S. (1997) *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford, σελ. 177.

*iv. Καταδίκη της πλατωνικής δαιμονολογίας
του Απουλήιου*

Ο Απουλήιος στο φιλοσοφικό του έργο *De Deo Socratis* ξεδιπλώνει την πλατωνική δαιμονολογία. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη και συστηματικότερη φιλοσοφική μελέτη του εθνικού κόσμου για τη φύση και τον ρόλο των δαιμόνων⁸⁶², η οποία κέντρισε το ενδιαφέρον του Αυγουστίνου. Το έργο, πιθανόν, συντάχθηκε μεταξύ της δεκαετίας του 160 – 170 μ.Χ⁸⁶³.

Ο πλατωνικός φιλόσοφος⁸⁶⁴ από τα Μάδαυρα, προσπαθώντας να ανιχνεύσει και να διερευνήσει τη φύση του δαιμονίου του Σωκράτη⁸⁶⁵, θα προσπαθήσει να διασκεδάσει την μεταφυσική ανησυχία των ανθρώπων για τον ρόλο των θεών. Ο ίδιος θα γράψει⁸⁶⁶: «Κανείς θεός δεν

⁸⁶² Βλ. Baehrens, W. A. (1912) «Zu den philosophischen Schriften des Apuleius», *RhM* 67: 112-134· Barra, G. (1960) «Il valore e il significato del “De deo Socratis” di Apuleio», *Ann. fac. Lett. Fil. Napoli* 9: 67-119· Moreschini, C. (1965) «La demonologia medioplatonica e le Metamorfosi di Apuleio», *Maia* 17: 30-46· Babut, D. (1983) «La doctrine démonologique dans le De genio Socratis», *IL* 35: 201-205.

⁸⁶³ Για την χρονολόγηση του έργου, βλ. Ribbeck, O. (1878) «Apuleius de deo Socratis», *RhM* 33: 434-438 · Helm, R. (1900) «De prooemio orationis Apuleianae quae est De deo Socratis», *Philologus* 59: 598-604 και Tomasco, D. (1992) «Ancora sul prologo del De deo Socratis», in Flores, 173-195.

⁸⁶⁴ Hijmans, B.L. Jr. (1987) «Apuleius Philosophus Platonicus», *ANRW* II.36.1: 395-475 και Bajoni, M.G. (1992) «Apuleio filosofo platonico 1940-1990», *Lustrum* 34: 339-388.

⁸⁶⁵ Για το δαιμόνιο του Σωκράτη είχαν γράψει ο Πλούταρχος (*Περί του Σωκράτους Δαιμονίου*) και ο Μάξιμος (*Διαλέξεις* 8 και 9). Ο Bingenheimer θεωρεί πως και το *De Deo Socratis* του Απουλήιου υπήρξε μετάφραση ενός χαμένου ελληνικού έργου, για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Bingenheimer, M. (1993) *Lucius Apuleius von Madaura: De Deo Socratis*, Frankfurt, σελ. 74-76. Για τη δαιμονολογία του Πλουτάρχου, βλ. Soury, G. (1942) *La démonologie de Plutarque*, Paris και Babut, D. (1984) «Le dialogue de Plutarque Sur le démon de Socrate. Essai d’ interpretation», *Bulletin de l’ Association Guillaume Budé*, I, 51-76. Για τη δαιμονολογία του Μάξιμου, βλ. Trapp, M.B. (1997) *Maximus Tyre: The Philosophical Orations*, Oxford, σελ. 67-84. Για τις ομοιότητες και της διαφοράς της δαιμονολογίας του Μάξιμου και του Απουλήιου, βλ. Trapp, M. (2007) «Apuleius of Madauros and Maximus of Tyre», in Sharples, R.W. και Sorabji, R. (eds), *Greek and Roman Philosophy 100 BC – 200 AD*, vol. II, London, 467-482.

⁸⁶⁶ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 4: *nullus deus miscetur hominibus, sed hoc praecipuum eorum sublimitatis specimen est, quod nulla adtrectatione nostra contaminantur* και Πλάτωνας, *Συμπόσιο* 203 A: *θεός δὲ ἀνθρώπῳ οὐ μείγνυται, ἀλλὰ διὰ τοῦτον πᾶσά ἐστιν ἡ ὁμιλία καὶ ἡ διάλεκτος θεοῖς πρὸς ἀνθρώπους, καὶ ἐγρηγοροῖσι καὶ καθεύδουσι*.

αναμειγνύεται με τους ανθρώπους, αλλά αυτό είναι η ίδια η απόδειξη της μεγαλοπρέπειας των θεών, καθώς δεν μολύνονται από καμιά δική μας επαφή». Ωστόσο, οι θεοί δεν αδιαφορούν για τις θυσίες ούτε είναι αποκομμένοι και αποξενωμένοι από τους ανθρώπους⁸⁶⁷. Δεν έχουν απομακρυνθεί, λοιπόν, από την έγνοια των θνητών υποθέσεων, αλλά μόνο από την επαφή τους με τους ανθρώπους.

Σύμφωνα με τον Απουλήιο, στο ενδιάμεσο διάστημα του υψίστου αιθέρα και της γης, υπάρχουν δυνάμεις, οι δαίμονες, οι οποίοι μεταφέρουν τις επιθυμίες των ανθρώπων στους θεούς⁸⁶⁸. Χαρακτηριστικά, ο φιλόσοφος γράφει⁸⁶⁹ για τον μεσολαβητικό ρόλο που έχουν: «Αυτούς οι Έλληνες τους προσαγορεύουν με το όνομα δαίμονες, κομιστές, ανάμεσα στους κατοίκους της γης και στους ουράνιους, προσευχών από την μια πλευρά και δώρων από την άλλη, οι οποίοι από δω και από κει μεταφέρουν παρακλήσεις και βοήθεια, και ενεργούν και για τους δυο, ως μεσίτες και σωτήρες αντίστοιχα».

Εκείνοι⁸⁷⁰ είναι που ελέγχουν όλα τα τεχνάσματα και τα θαύματα των μάγων. Οι ίδιοι μάλιστα δημιουργούν τα όνειρα, σχίζουν τα εντόσθια και τα σπλάχνα για τις προφητείες, κατευθύνουν τις πτήσεις των πουλιών και ρίχνουν τους κεραυνούς⁸⁷¹. Ωστόσο, τίποτα από αυτά δεν μπορεί να

⁸⁶⁷ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 6: *non usque adeo, inquit, seiunctos et alienatos a nobis deos praedico, ut ne vota uidem nostra ad illos arbitrer pervenire.*

⁸⁶⁸ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 6. Για τον μεσολαβητικό ρόλο των δαιμόνων διαβάζουμε στο *Συμπόσιο* (202 D) του Πλάτωνα: Ἑρμηνεῦον καὶ διαπορθμεῦον θεοῖς τὰ παρ' ἀνθρώπων καὶ ἀνθρώποις τὰ παρὰ θεῶν, τῶν μὲν τὰς δεήσεις καὶ θυσίας, τῶν δὲ τὰς ἐπιτάξεις τε καὶ ἀμοιβὰς τῶν θυσιῶν, ἐν μέσῳ δὲ ὃν ἀμφοτέρων συμπληροῖ, ὥστε τὸ πᾶν αὐτὸ αὐτῷ συνδεδέσθαι. διὰ τούτου καὶ ἡ μαντικὴ πᾶσα χωρεῖ.

⁸⁶⁹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 6: *Hos Graeci nomine daemonas nuncupant, inter terricolas caelicolasque vectores hinc petitiones inde suppetias ceu quidam utri[us]que interpretes et salutigeri.*

⁸⁷⁰ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 6: *cuncta denuntiata et magorum varia miracula omnesque praesagiorum species reguntur.* Για τη σχέση των δαιμόνων με τα τεχνάσματα των μάγων διαβάζουμε στο *Συμπόσιο* (202 e) του Πλάτωνα: διὰ τούτου καὶ ἡ μαντικὴ πᾶσα χωρεῖ καὶ ἡ τῶν ἱερέων τέχνη τῶν τε περὶ τὰς θυσίας καὶ τελετὰς καὶ τὰς ἐπωδὰς καὶ τὴν μαντείαν πᾶσαν καὶ γοητείαν.

⁸⁷¹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 6: *Eorum quippe de numero praediti curant singuli [eorum], proinde ut est cuique tributa provincia, vel somniis conformandis vel extis fissiculandis vel praepetibus*

συμβεί χωρίς τη θέληση των θεών. Ο Απουλήιος τους ταυτίζει άμεσα με κάθε μαντική τέχνη και, προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, παραδίδει σειρά παραδειγμάτων, κατά τα οποία οι δαίμονες προανήγγειλαν γεγονότα και σημεία εκδηλώνοντας και αποκαλύπτοντας σαφείς οiwονούς. Έτσι, ξετυλίγει⁸⁷² τα επεισόδια με τον Αννίβα⁸⁷³, την επικείμενη καταστροφή του Φλαμίνιου⁸⁷⁴, τον Άττιο Ναίβιο⁸⁷⁵, τον Ταρκύνιο Πρίσκο⁸⁷⁶ που σκεπάστηκε στο διάδημα από αετό και τον Σέρβιο Τούλλιο⁸⁷⁷, ο οποίος φωτίστηκε από φλόγα στο κεφάλι χωρίς να καίγεται. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, πίσω από κάθε μαντική τέχνη, ενεδρεύουν οι δαίμονες⁸⁷⁸. Οι θεοί, για τον Απουλήιο, αδιαφορούν για τέτοιου είδους θέματα. Αυτά ανήκουν στη σφαίρα αρμοδιότητας των δαιμόνων⁸⁷⁹.

Στη συνέχεια, ο φιλόσοφος από τα Μάδαυρα, στο έργο το *Deo Socratis*, αναφέρεται στη φύση των σωμάτων των δαιμόνων και στον τρόπο κατοικίας τους. Κρίνει πως τα σώματά τους δεν είναι γήινα, καθώς, αν

gubernandis vel ostinibus erudiendis vel vatibus inspirandis vel fulminibus iaculandis vel nubibus coruscandis ceterisque adeo, per quae futura dinoscimus.

⁸⁷² Απουλήιος, *De Deo Socratis* 7.

⁸⁷³ Ο Αννίβας επιθυμούσε να αποσπάσει ένα χρυσό κίονα από το ναό της Ήρας Λακινίας, αλλά, καθώς δεν ήταν σίγουρος, αν ήταν συμπαγής ή επίχρυσος, τον τρύπησε. Αφού ανακάλυψε ότι ήταν συμπαγής, αποφάσισε να τον αφαιρέσει. Ωστόσο, την νύχτα η Ήρα τον επισκέφθηκε σε όραμα και τον προειδοποίησε να μην το κάνει, απειλώντας τον ότι εκείνη θα τον έκανε να χάσει και το καλό του μάτι, πρβλ. Κικέρωνας, *De Divinatione* 1.24.48.

⁸⁷⁴ Λίβιος 21.63.13.

⁸⁷⁵ Ο Άττος Ναίβιος είχε μαντέψει τη σκέψη του αυτοκράτορα Πρίσκου να κοπεί μια ακονόπετρα στα δύο με ξυράφι. Πράγματι, η πέτρα κόπηκε και ο Πρίσκος προσέλαβε τον Άττο ως βασιλικό οiwονοκόπο, πρβλ. Κικέρωνας, *De Divinatione* 1.17.32 και Λίβιος 1.36.2.

⁸⁷⁶ Λίβιος 1.34. 8: *Ad Ianiculum forte ventum erat; ibi ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa leviter alis pilleum aufert, superque carpentum cum magno clangore volitans rursus velut ministerio divinitus missa capiti apte reponit; inde sublimis abiit.*

⁸⁷⁷ Βαλέριος Μάξιμος, *Factorum et Dictorum Memorabilium* 1.6.1: *Servio Tullio etiam tum puerulo dormienti circa caput flammam emicuisse domestico<rum> oculi adnotauerunt. quod prodigium Ancii regis Marci uxor Tanaquil admirata, serva natum in modum filii educavit et ad regium fastigium euexit.*

⁸⁷⁸ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 7.

⁸⁷⁹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 7: *Non est operae diis superis ad haec descendere: mediorum divorum ista sortitio est.*

ήταν, θα έμεναν προσηλωμένα και καρφωμένα στη γη⁸⁸⁰ μη μπορώντας να αντέξουν από το βάρος. Παράλληλα, τα σώματα τους δεν είναι απόλυτα αέρινα, διότι, αν ήταν, θα έφταναν στα ύψη. Για την ακρίβεια, υποστηρίζει ο φιλόσοφος, έχουν μέτριο βάρος⁸⁸¹ και κινούνται στις πλαγιές του αιθέρα. Τα νήματα των σωμάτων⁸⁸² είναι αραιά, γυαλιστερά και λεπτά, με άμεσο απότοκο οι ακτίνες της οράσεώς μας να τα διαπερνούν λόγω της αραιότητάς τους. Οι δαίμονες, άλλωστε, μπορούν να εμφανιστούν στους ανθρώπους, μόνο αν πάρουν την άδεια από τους θεούς. Χαρακτηριστικά, ο Απουλήιος αναφέρει⁸⁸³ το παράδειγμα της εμφάνισης της Αθηνάς στον Αχιλλέα, όταν ο δεύτερος είχε θυμώσει με τον Αγαμέμνονα για την αρπαγή της Βρισηίδας⁸⁸⁴.

Στη συνέχεια του έργου γίνεται αναφορά για τα πάθη των δαιμόνων. Για τον φιλόσοφο οι θεοί δεν νιώθουν μίσος ούτε αγάπη και την ψυχή τους δεν την αγγίζει ούτε οργή ούτε οίκτος. Οι θεοί είναι αδέσμευτοι και ελεύθεροι από όλα τα πάθη της καρδιάς⁸⁸⁵. Ωστόσο, οι δαίμονες, επειδή είναι τοποθετημένοι ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους, έχουν κοινή αθανασία με τους ουράνιους, αλλά τα ίδια πάθη με τους θνητούς. Συνεπώς, μπορούν να οργιστούν, να εξαγριωθούν, αλλά και να

⁸⁸⁰ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 9: *Igitur terrena nequaquam devertant enim pondere.*

⁸⁸¹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 9.

⁸⁸² Απουλήιος, *De Deo Socratis* 11: *Non enim ex hac faeculenta nubecula et umida caligine conglobata, sicuti nubium genus est, sed ex illo purissimo aeris liquido et sereno elemento coalita eoque nemini hominum temere visibilia, nisi divinitus speciem sui offerant, quod nulla in illis terrena soliditas locum luminis occuparit, quae nostris oculis possit obsistere, qua soliditate necessario offensa acies inmoretur, sed fila corporum possident rara et splendida et tenuia usque adeo ut radios omnis nostri tuoris et raritate transmittant et splendore reverberent et subtilitate frustrentur.*

⁸⁸³ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 11.

⁸⁸⁴ Όμηρος, *Ιλιάδα* 1.198.

⁸⁸⁵ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 12: *deus nullam perpeti vel odii vel amoris temporalem perfunctionem et idcirco nec indignatione nec misericordia contingi, nullo angore contrahi, nulla alacritate gestire, sed ab omnibus animi passionibus liber nec dolere umquam nec aliquando laetari nec aliquid repentinum velle vel nolle.*

καταπραΰνουν την οργή τους με την προσφορά τέλειων θυσιών και τιμών⁸⁸⁶.

Ο Απουλήιος στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο του *De Deo Socratis* θα δώσει τον ορισμό του δαίμονα. Χαρακτηριστικά σημειώνει⁸⁸⁷: «Πράγματι, για να τους ορίσω, οι δαίμονες είναι ζωντανά πλάσματα στο είδος, λογικά στο πνεύμα, αισθαντικά στη ψυχή, με αέρινα και αιώνια σώματα στο χρόνο. Από αυτά τα πέντε στοιχεία που ανέφερα, τα πρώτα τρία είναι ίδια με τα δικά μας, το τέταρτο είναι δικό τους και το πέμπτο το έχουν κοινό με τους θεούς, αλλά διαφέρουν από αυτούς στην αίσθηση. Γι' αυτό, κατά τη γνώμη μου, λογικά τους ονόμασα αισθαντικούς, αφού υπόκεινται στις ίδιες πνευματικές διαταραχές, όπως εμείς».

Ο φιλόσοφος θ' αρχίσει σταδιακά να αποκαλύπτει και να διαχωρίζει τα είδη των δαιμόνων. Για τον Απουλήιο ο δαίμονας *Genius* είναι αθάνατος και, κατά κάποιον τρόπο, ταυτίζεται με την ψυχή του ανθρώπου⁸⁸⁸. Για τους Ρωμαίους⁸⁸⁹ ο *Genius* θεωρείτο πνεύμα που προστάτευε τον άνθρωπο

⁸⁸⁶ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 13: *Nam proinde ut nos pati possunt omnia animorum placamenta vel incitamenta, ut et ira incitentur et misericordia flectantur et donis invitentur et precibus leniantur et contumeliis exasperentur et honoribus mulceantur aliisque omnibus ad similem nobis modum variant.*

⁸⁸⁷ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 13: *Quippe, ut fine conprehendam, daemones sunt genere animalia, ingenio rationabilia, animo passiva, corpore aëria, tempore aeterna. Ex his quinque, quae commemoravi, tria a principio eadem quae nobis sunt, quartum proprium, postremum commune cum diis immortalibus habent, sed differunt ab his passione. Quae propterea passiva non absurde, ut arbitror, nominavi, quod sunt iisdem, quibus nos,urbationibus mentis obnoxii.*

⁸⁸⁸ Ο Απουλήιος, όπως και ο Πλάτωνας (Τίμαιος 90d), υποστηρίζει πως και η ψυχή που κατοικεί μέσα στο σώμα είναι κατά κάποιο τρόπο δαίμονας, πρβλ. *De Deo Socratis* 14: *Nam quodam significatu et animus humanus etiam nunc in corpore situs daemon nuncupatur.* Προς επίρρωση των επιχειρημάτων του χρησιμοποιεί το χωρίο του Βιργιλίου, πρβλ. *Aeneis* 9.184-185: *dine hunc ardorem mentibus addunt, / Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido?* (μτφρ. ...οι θεοί άραγε, Ευρύαλε, προσθέτουν αυτή τη φλόγα στις σκέψεις μας ή είναι η άγρια επιθυμία, που υπάρχει στον καθένα, να γίνει θεός του εαυτού του;). Ο ίδιος σημειώνει πως η ενάρετη επιθυμία της ψυχής είναι καλός θεός. Άρα, ορθά αποκαλούν τους ευτυχισμένους «ευδαίμονες», πρβλ. *De Deo Socratis* 14.

⁸⁸⁹ S.v. "Genius" in Daly, K.N. (2009) *Greek and Roman Mythology A to Z*, New York.

από την γέννηση μέχρι τον θάνατό του, ένα είδος φύλακα – αγγέλου⁸⁹⁰. Ο Απουλήιος, καθώς ανέφερε πως οι ψυχές των ζωντανών μπορούν να λογιστούν ως δαίμονες, θα συνεχίσει με τις ψυχές των νεκρών. Οι *Lemures* είναι οι ανθρώπινες ψυχές - δαίμονες, οι οποίες, αφού υπηρέτησαν τις εκστρατείες της ζωής, απαρνήθηκαν το σώμα⁸⁹¹. Ο Απουλήιος θα χωρίσει τις ψυχές των νεκρών, τους *Lemures*, σε τρία είδη. Χαρακτηριστικά γράφει⁸⁹²: «Από αυτούς λοιπόν τους *Lemures*, αυτός που έχει, ως κληρωτή επαρχία, τη φροντίδα των απογόνων του και κρατά το σπίτι με ήρεμη και ειρηνική θεϊκή δύναμη, ονομάζεται *Laris Familiaris*· αυτός όμως που τιμωρείται, εξαιτίας των κακών του υπηρεσιών στη ζωή, με αβέβαιη περιπλάνηση χωρίς σταθερή έδρα, ως ένα είδος εξόριστου, μάταιος τρόμος για τους καλούς ανθρώπους και βέβαιος για τους κακούς, αυτό το γένος των δαιμόνων το ονομάζουν οι περισσότεροι *Larvae*. Όταν όμως είναι αβέβαιη ποια σφαίρα επιρροής ανήκει στον καθένα από αυτά, και αν είναι *Lar* ή *Larva*, τότε αποκαλούν τον δαίμονα με το όνομα *deus Manis*· η λέξη θεός προστέθηκε τιμητικά». Ο Harrison⁸⁹³ σημειώνει πως η τριπλή κατάταξη των ψυχών, σε καλή, κακή, και το «ενδιάμεσο» παραπέμπει στην εσχατολογία του Φαίδωνα (113d-114a) του Πλάτωνα. Ο Απουλήιος στους *deos manes* αναφέρεται σε αυτούς που έζησαν ενάρετα, και οι ψυχές τους, μετά το θάνατο, λατρεύονται ως θεοί. Συγκεκριμένα, αναφέρεται

⁸⁹⁰ Ο Κενσορίννος γράφει πως ο *Genius* προέρχεται από το λήμμα *gignere*, καθώς αυτός έρχεται την ημέρα της γέννησής μας και μάς προστατεύει καθόλη τη διάρκεια της ζωής, πρβλ. Κενσορίννος, *De Die Natali* 3.1: *nos genitos suspicit ac tutatur*.

⁸⁹¹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 15: *Est et secundo significatus species daemonum animus humanus emeritis stipendiis vitae corpore suo abiurans. Hunc vetere Latina lingua reperio Lemurem dictitatum*.

⁸⁹² Απουλήιος, *De Deo Socratis*: *Ex hisce ergo Lemuribus qui posterorum suorum curam sortitus placato et quieto numine domum possidet, Lar dicitur familiaris; qui vero ob adversa vitae merita nullis (bonis) sedibus incerta vagatione ceu quodam exilio punitur, inane terriculamentum bonis hominibus, ceterum malis noxium, id genus plerique Larvas perhibent. Cum vero incertum est, quae cuique eorum sortitio evenerit, utrum Lar sit an Larva, nomine Manem deum nuncupant: scilicet et honoris gratia dei vocabulum additum est;*.

⁸⁹³ Harrison, S.J. (2004) *Apuleius A Latin Sophist*, Oxford, σελ. 158.

στον Αμφιάραο, τον Μώψο της Αφρικής, τον Όσιρι της Αιγύπτου και τον Ασκληπιό⁸⁹⁴.

Ωστόσο, αυτή είναι η τριπλή διαίρεση των δαιμόνων, οι οποίοι κάποτε υπήρξαν στο ανθρώπινο σώμα. Σύμφωνα με τον πλατωνικό φιλόσοφο⁸⁹⁵, υφίσταται και ένα άλλο είδος δαιμόνων, ανώτερο και πιο σεβαστό, όχι λιγότερο σε αριθμό από τα προηγούμενα και υπερέχον σε σπουδαιότητα. Αυτό είναι ελεύθερο από τα δεσμά του σώματος. Σε αυτό ανήκουν ο Έρωτας⁸⁹⁶ και ο Ύπνος. Από αυτή, λοιπόν, την ανώτερη αφθονία των δαιμόνων, ο Πλάτωνας⁸⁹⁷ θεωρεί πως προσκομίστηκαν οι δαίμονες στον κάθε άνθρωπο χωριστά, ως μάρτυρες και φύλακες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Αυτοί δεν είναι ορατοί σε κανένα και είναι κριτές, όχι μόνο των πράξεων, αλλά και των σκέψεών μας. Όταν η ζωή μας τελειώσει, εκείνοι μας οδηγούν μπροστά στην κρίση και εκεί στέκονται δίπλα μας, για να συνηγορήσουν· αν ακουστεί κάποιο ψέμα, να το αντικρούσουν ή αν ακουστεί αλήθεια να την επιβεβαιώσουν. Από τη δική τους μαρτυρία,

⁸⁹⁴ Πρβλ. Απουλήιος, *De Deo Socratis* 15.

⁸⁹⁵ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 15: *Verum haec omnis distributio eorum daemonum fuit, qui quondam in corpore humano fuere. Sunt autem non posteriore numero, praestantior longe dignitate, superius aliud, augustius genus daemonum, qui semper a corporis conpedibus et nexibus liberi certis potestatibus curant. Quorum e numero Somnus atque Amor diversam inter se vim possident, Amor vigilandi, Somnus soporandi.*

⁸⁹⁶ Για τον μύθο της Ψυχής και του Έρωτα στον Απουλήιο, βλ. Moerschini, C. (1994) *Il mito di Amore e Psiche in Apuleio*, Naples.

⁸⁹⁷ Πλάτωνας, *Φαίδων* 107d: *τελευτήσαντα εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς ἐκείσε πορείας. λέγεται δὲ οὕτως, ὡς ἄρα τελευτήσαντα ἕκαστον ὁ ἑκάστου δαίμων, ὅσπερ ζῶντα εἰλήχει, οὗτος ἄγειν ἐπιχειρεῖ εἰς δὴ τινὰ τόπον, οἱ δὲ τοὺς συλλεγέντας διαδικασαμένους εἰς Αἴδου πορεύεσθαι μετὰ ἡγεμόνος ἐκείνου ᾧ δὴ προστέτακται τοὺς ἐνθένδε ἐκείσε πορεύεσθαι. Πολιτεία 10. 617 d-e: Ἀνάγκης θυγατρὸς κόρης Λαχέσεως λόγος. Ψυχαὶ ἐφήμεροι, ἀρχὴ ἄλλης περιόδου θνητοῦ γένους θανατηφόρου. οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἰρήσεσθε. πρῶτος δ' ὁ λαχὼν πρῶτος αἰρείσθω βίον ᾧ συνέσται ἐξ ἀνάγκης. καὶ Πολιτεία 10. 620 d-e: Ἐπειδὴ δ' οὖν πάσας τὰς ψυχὰς τοὺς βίους ἡρῆσθαι, ὥσπερ ἔλαχον ἐν τάξει προσιέναι πρὸς τὴν Λάχεσιν· ἐκείνην δ' ἑκάστῳ ὃν εἴλετο δαίμονα, τοῦτον φύλακα συμπέμπειν τοῦ βίου καὶ ἀποπληρωτὴν τῶν αἰρεθέντων. ὃν πρῶτον μὲν ἄγειν αὐτὴν πρὸς τὴν Κλωθῶ ὑπὸ τὴν ἐκείνης χειρὰ τε καὶ ἐπιστροφὴν τῆς τοῦ ἀτράκτου δίνης, κυροῦντα ἦν λαχὼν εἴλετο μοῖραν· ταύτης δ' ἐφαψάμενον αὐθις ἐπὶ τὴν τῆς Ἀτρώπου ἄγειν νῆσιν, ἀμετάστροφα τὰ ἐπικλωσθέντα ποιοῦντα. Στον *Τίμαιο* (90a) ο δαίμωνας αὐτὸς ταυτίζεται με τὴν ψυχὴν, ἐδρεῦει στὴν κεφαλὴ καὶ υψώνει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸν οὐρανό, ὥστε νὰ φρονεῖ ἀθάνατα καὶ θεῖα. Για τὴν δαιμονολογία τοῦ Πλάτωνα, βλ. Συκουτρῆς, Ι. (2001) *Πλάτωνος Συμπόσιο*, Αθήνα, σελ. 192-196.*

στην τελική κρίση, θα βγει η απόφαση⁸⁹⁸. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να έχουν κανένα μυστικό μπροστά σε αυτούς τους φρουρούς. Κάθε ενδόμυχη σκέψη των ανθρώπων τούς είναι γνωστή. Εκείνοι οι δαίμονες γνωρίζουν τα πάντα. Σύμφωνα με τον Απουλήιο, τέτοιας λογής ήταν και ο δαίμονας του Σωκράτη που τον συμβούλευε⁸⁹⁹. Αυτό που προκαλεί εντύπωση στο έργο του Απουλίου είναι πως ο Σωκράτης, όπως και ο ομηρικός Αχιλλέας την Αθηνά, μπορούσε να δει το δαιμόνιο του⁹⁰⁰! Ο Σωκράτης αυτό το είχε καταφέρει, καθώς είχε εξισώσει την αξία της σοφίας του με την θεϊκή δύναμη.

Η πλατωνική δαιμονολογία του Απουλίου έλκυσε το ενδιαφέρον του αγίου Αυγουστίνου. Ο Αυγουστίνος, όπως και πολλοί άλλοι Πατέρες και άγιοι της Δύσης, υπήρξε γνώστης των κλασικών κειμένων⁹⁰¹. Άλλωστε, τα κλασικά γράμματα αποτελούσαν βασικό πυλώνα της εκπαίδευσης εκείνη την εποχή, με τα έργα του Κικέρωνα⁹⁰², του Βιργιλίου και του Σαλλουστίου να αποτελούν την κορωνίδα των ανωτάτων σπουδών στα κλασικά γράμματα. Τα έργα του Απουλίου ήταν αρκετά διαδεδομένα την εποχή του Αυγουστίνου⁹⁰³.

⁸⁹⁸ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 16.

⁸⁹⁹ Απουλήιος, *De Deo Socratis* 18: *Ad eundem modum Socrates quoque, sicubi locorum aliena sapientiae officiis consultatio ingruebat, ibi vi daemonis praesagiri egebat. Verum eius monitis sedulo oboediebat eoque erat deo suo longe acceptior.*

⁹⁰⁰ Ο Απουλήιος αναφέρει πως την ικανότητά αυτή, να διακρίνουν τους δαίμονές τους, την είχαν και οι Πυθαγόρειοι, πρβλ. *De Deo Socratis* 20: *Quid vero vocem quampiam dicat audisse, aut nescit unde ea exorta sit, aut in ipsa aliquid addubitat, aut eam quiddam insolitum et arcanum demonstrat habuisse, ita ut Socrates eam, quam sibi (ac) divinitus editam tempestive accidere dicebat. Quod equidem arbitror non modo auribus eum verum etiam oculis signa daemonis sui usurpasse. Nam frequentius non (prae)vocem sed signum divinum sibi oblatum prae se ferebat. Id signum potest et ipsius daemonis species fuisse, quam solus Socrates cerneret, ita ut Homericus Achilles Minervam. Credo plerosque vestrum hoc, quod commodum dixi, cunctantius credere et inpendio mirari formam daemonis Socrati visitatam. At enim (secundum) Pythagoricos contra mirari oppido solitos, si quis se negaret umquam vidisse daemonem.*

⁹⁰¹ Βλ. Hagendahl, H. (1967) *Augustine and the Latin Classics* 1-2, Gothenburg · MacCormack, S. (1998) *The Shadows of Poetry: Vergil in the Mind of Augustine*, Berkeley και Bartelink, G.J.M. (2002) «Augustinus en de Klassieke auteurs», *Hermeneus* 74: 103-113.

⁹⁰² Βλ. Testard, M. (1958) *Augustin et Ciceron*, Paris.

⁹⁰³ Hunink, V. (2002) «The Date of Apuleius “Metamorphoses”», *Hommages à Carl Deroux*, Brussels, 227.

Στην *Πολιτεία του Θεού* (*De Civitate Dei*) ο Αυγουστίνος φαίνεται να είναι βαθύς γνώστης των έργων του Απουλήιου και ιδίως των *Μεταμορφώσεων* (*Metamorphoses*) και του *Δαιμονίου του Σωκράτη* (*De deo Socratis*). Αυτό κρίνεται λογικό, καθώς και οι δυο συγγραφείς προέρχονταν από την ίδια περιοχή⁹⁰⁴, την Αφρική, και ήταν φορείς της ρωμαϊκής παιδείας. Επιπρόσθετα, ο Απουλήιος καταγόταν από τα Μάδαυρα. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Αυγουστίνος φοίτησε στο σχολείο των Μαδαύρων (366-370 μ.Χ.), όπου, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, διδασκόταν τα κλασικά γράμματα⁹⁰⁵. Συνεπώς, θα φάνταζε αδύνατο να μην είχε διδαχτεί τη ρητορική τέχνη του Απουλήιου⁹⁰⁶ ή να μην είχε διαβάσει την *Απολογία*⁹⁰⁷ του για την υπεράσπισή του περί των κατηγοριών που του επέρριπταν για την τέλεση μαγικών ενεργειών. Παράλληλα, όπως ο ίδιος ο Απουλήιος ομολογεί⁹⁰⁸ η φήμη του ήταν αρκετά διαδεδομένη σε ολόκληρη την Αφρική, καθώς είχαν στήσει και άγαλμα προς τιμή του στην Καρχηδόνα.

Το έργο που έκανε ιδιαίτερα γνωστό τον Απουλήιο⁹⁰⁹ ήταν το μυθιστόρημα του *Metamorphoses* ή *Asinus Aureus* (*Μεταμορφώσεις* ή *Χρυσός Γάιδαρος*). Σε αυτό το μυθιστόρημα ένας δυστυχής νέος, ο Λούκιος, καταλήγει θύμα των μαγισσών και μεταμορφώνεται σε γάιδαρο. Ο

⁹⁰⁴ Ο ίδιος ο Αυγουστίνος στην *Epistula* 138.19 γράφει για τον Απουλήιο: *Apuleius enim, ait ut de illo potissimum loquamur, qui nobis Afris Afer est notior.*

⁹⁰⁵ Αυγουστίνος, *Confessiones* 1.13.21.

⁹⁰⁶ Βλ. Horsfall – Scotti, M. (1990) «Apuleio tra magia e filosofia: la riscoperta di Agostino», in *Dicti Studiosus: Scritti di filologia offerti a Scevola Mariotti dai suoi allievi*, Urbino, σελ. 298 και Hunink, V. (2003) «Apuleius, Qui Nobis Afris Afer Est Notior: Augustine's Polemic Against Apuleius in *De civitate Dei*», *Studies in Classical Antiquity*, vol. 12, 83-84.

⁹⁰⁷ Ο Αυγουστίνος είχε διαβάσει την *Απολογία* του Απουλήιου, πρβλ. *De civitate Dei* 8.19.

⁹⁰⁸ Απουλήιος, *Florida* 16. Για περισσότερες λεπτομέρειες για το άγαλμα που στήθηκε προς τιμή του Απουλήιου, βλ. Hunink, V. (2001) *Apuleius of Madauros: Florida*, Amsterdam, σελ. 153-170 και Rives, J.B. (1994) «The priesthood of Apuleius», *AJPh* 115: 273-290. Την ύπαρξη αγάλματος προς τιμή του Απουλήιου την παραδέχεται και ο Αυγουστίνος, πρβλ. *Epistula* 138.19. Μαρμάρινη βάση αγάλματος προς τιμή του Απουλήιου βρέθηκε και στα Μάδαυρα. Πάνω στη βάση ήταν σκαλισμένο: <phi>losopho <pl>atonico <Ma>daurenses cives ornameto suo (Οι πολίτες των Μαδαύρων στο στολίδι τους τον πλατωνικό φιλόσοφο, βλ. Gsell, S. (1965) *Inscriptions Latins de l' Algérie* 1, Rome, 196 no.2115.

⁹⁰⁹ Για τη διάδοση και την εξάπλωση του έργου, βλ. Harrison, S.J. (1996) «Apuleius "Metamorphoses"» in Schmeling, G. (ed.) *The Novel in the Ancient World*, Leiden, σελ. 491-516.

Απουλήιος στα έντεκα βιβλία των *Μεταμορφώσεων* καταγράφει και ξετυλίγει με αριστοτεχνικό τρόπο τις περιπέτειες και τις ενέργειες του Λούκιου, για να βρει το αντίδοτο, τα ρόδα της θεάς Ίσιδας, που θα του χάριζαν την ανθρώπινη μορφή του. Ο Αυγουστίνος είχε διαβάσει⁹¹⁰ τις *Μεταμορφώσεις* του Απουλήιου, ωστόσο το έργο που του κίνησε, ιδιαίτερα, την προσοχή ήταν το *De Deo Socratis*.

Στο όγδοο και ένατο βιβλίο της *Πολιτείας του Θεού* (*De civitate Dei*) θα αρχίσει να ξετυλίγει τον πονηρό ρόλο των δαιμόνων⁹¹¹, αφού πρώτα καταδικάσει την πλατωνική δαιμονολογία του Απουλήιου⁹¹². Όπως και οι προγενέστεροι Χριστιανοί απολογητές, θα ταυτίσει τους θεούς των Εθνικών με τους δαίμονες⁹¹³.

Ο άγιος, στο όγδοο βιβλίο της *Πολιτείας του Θεού*, παραδέχεται την διάκριση που έκανε ο Απουλήιος, σύμφωνα με την οποία όλα τα όντα, στα

⁹¹⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 18.18: *sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto ueneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicavit aut finxit. Haec uel falsa sunt uel tam inusitata, ut merito non credantur*. Βλ. Brown, P. (1967) *Augustine of Hippo: A Biography*, London, σελ. 22-23. Ο Αυγουστίνος είχε διαβάσει και το *De Mundo* του Απουλήιου, πρβλ. *De civitate Dei* 4.2., ωστόσο σε κανένα έργο του Αυγουστίνου δεν γίνεται λόγος για το *Florida* του πλατωνικού φιλοσόφου.

⁹¹¹ Βλ. Guy, J.C. (1961) *Unité et structure logique de la "Cité de Dieu" de saint Augustin*, Paris, 66-70.

⁹¹² Βλ. Moreschini, C. (1966) *Studi sul dogmate Platonis di Apuleio*, Pisa, σελ. 34.

⁹¹³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 2.10: *Sed maligni spiritus, quos isti deos putant, etiam flagitia, quae non admiserunt, de se dici uolunt, dum tamen humanas mentes his opinionibus uelut retibus induant et ad praedestinatum supplicium secum trahant, siue homines ista commiserint, quos deos haberi gaudent, qui humanis erroribus gaudent, pro quibus se etiam colendos mille nocendi fallendique artibus interponunt* και 8.5: *Cedat eis igitur non solum theologia illa fabulosa deorum criminibus oblectans animos impiorum, nec solum etiam illa ciuilis, ubi impuri daemones terrestribus gaudiis deditos populos deorum nomine seducentes humanos errores tamquam suos diuinos honores habere uoluerunt, ad spectandos suorum criminum ludos cultores suos tamquam ad suum cultum studiis immundissimis excitantes et sibi delectabiliores ludos de ipsis spectatoribus exhibentes (ubi si qua uelut honesta geruntur in templis, coniuncta sibi theatrorum obscenitate turpantur, et quaecumque turpia geruntur in theatris, comparata sibi templorum foeditate laudantur), et ea, quae Varro ex his sacris quasi ad caelum et terram rerumque mortalium semina et actus interpretatus est (quia nec ipsa illis ritibus significantur, quae ipse insinuare conatur, et ideo ueritas conantem non sequitur;* Βλ. Siniscalco, P. (1990) «La demonologia di Apuleio e la critica di Agostino», in *L' autunno del diavolo*, a cura di Corsini, E. e Costa, E., Milano, σελ. 283.

οποία ενοικεί λογική ψυχή, διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες⁹¹⁴. Πράγματι, υποστηρίζει ότι το ενδιαίτημα του Θεού είναι ο ουρανός, η γη των ανθρώπων και ο αέρας των δαιμόνων⁹¹⁵. Ο ίδιος απορεί για ποιο λόγο ο Απουλήιος επέλεξε ως τίτλο του έργου του το *De Deo Socratis*. Ο φιλόσοφος από τα Μάδαυρα όφειλε να τιτλοφορήσει το έργο του ως *De daemone Socratis*, καθώς, όπως εκείνος υποστηρίζει, η φωνή που μιλούσε και συμβούλευε τον Σωκράτη άνηκε σε δαίμονα. Ο Αυγουστίνος πιστεύει⁹¹⁶ πως, αν είχε υιοθετήσει ο Απουλήιος το *daemone*, ο κόσμος θα τρόμαζε από τον τίτλο του έργου, γεγονός που καταδεικνύει τον φόβο των ανθρώπων για τους δαίμονες.

Ο ιερός Πατέρας θα αρχίσει να ξετυλίγει την ταυτότητα των δαιμόνων. Αρχικά, θα γίνει αναφορά στα σώματά τους. Πράγματι, οι δαίμονες έχουν αέρινα σώματα που τους επιτρέπουν να κινούνται στο χώρο ελεύθερα και ευέλικτα. Ωστόσο, αυτό το γεγονός δεν πρέπει να φοβίζει τους ανθρώπους ούτε και να τους κάνει να αισθάνονται υποδεέστεροι των δαιμόνων. Πολλά άλλωστε είναι τα ζώα που υπερτερούν σωματικά. Ο άγιος παραθέτει το παράδειγμα του σκύλου, του οποίου η όσφρηση είναι ανώτερη του ανθρώπου, καθώς και του γύπα και του αετού, των οποίων η όραση είναι σαφώς καλύτερη. Επίσης, και ο λαγός είναι πιο γρήγορος και ο ελέφαντας πιο δυνατός, ωστόσο αυτές οι σωματικές δυνάμεις δεν τους καθιστούν ανώτερα όντα από τον άνθρωπο⁹¹⁷. Για τον Αυγουστίνο οι

⁹¹⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.14.

⁹¹⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.14: *Omnium, inquit, animalium, in quibus est anima rationalis, tripertita diuisio est, in deos, homines, daemones. Dii excelsissimum locum tenent, homines infimum, daemones medium. Nam deorum sedes in caelo est, hominum in terra, in aere daemonum.*

⁹¹⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.14: *quem secundum suam disputationem, qua deos a daemonibus tam diligenter copioseque discernit, non appellare de deo, sed de daemone Socratis debuit. Maluit autem hoc in ipsa disputatione quam in titulo libri ponere. Ita enim per sanam doctrinam, quae humanis rebus inluxit, omnes uel paene omnes daemonum nomen exhorrent.*

⁹¹⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15: *Alioquin multas sibi et bestias praelaturus est, quae nos et acrimonia sensuum et motu facillimo atque celerrimo et ualentia uirium et annosissima firmitate corporum uincunt. Quis hominum uidendo aequabitur aquilis et uulturibus? quis odorando canibus? quis uelocitate leporibus, ceruis, omnibus auibus? quis multum ualendo leonibus et elephantis?*

άνθρωποι οφείλουν και πρέπει να αισθάνονται ευτυχισμένοι, καθώς είναι εκείνοι, οι οποίοι θα έχουν την *immortalitatem corporum* (αθανασία των σωμάτων)· τους δαίμονες τους περιμένουν αιώνια βασανιστήρια⁹¹⁸.

Στη συνέχεια, θα πραγματευτεί την κατοικία των δαιμόνων. Αναγνωρίζει πως το ενδιαίτημα των δαιμόνων είναι στον αέρα, ωστόσο αυτό δεν τους καθιστά ανώτερους από τους ανθρώπους, διότι με αυτήν την λογική θα έπρεπε οι άνθρωποι να είναι κατώτεροι από τα πουλιά⁹¹⁹. Δεν πρέπει λοιπόν να δείχνουμε κανένα σεβασμό στους δαίμονες λόγω της κατοικίας τους, καθώς και τα πουλιά πετάνε ψηλά, αλλά υποτάσσονται σε εμάς λόγω της νοητικής ψυχής που κατοικεί στο σώμα μας⁹²⁰. Πράγματι, κατοικούν στον αέρα, αλλά αυτό συμβαίνει, καθώς κατακρημνίστηκαν από τον ουρανό και καταδικάστηκαν να μένουν σε αυτό το είδος της ειρκτής, που ιδεάζει με το σώμα τους⁹²¹. Οι άνθρωποι, συνεπώς, είναι ανώτεροι των δαιμόνων, διότι μέσα στον άνθρωπο φωλιάζει η ελπίδα των ευσεβών, ενώ στους δαίμονες κυριαρχεί το σκότος και η απόγνωση⁹²². Για να εκτιμήσουμε τις ψυχές, συμπληρώνει ο άγιος, δεν πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την τάξη, που παρουσιάζεται στην ιεραρχία των σωμάτων, διότι μπορεί να συμβεί σε ένα κατώτερο σώμα να ενοικεί μια ανώτερη ψυχή και σε ένα τελειότερο σώμα μια ψυχή

⁹¹⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15: *habitura et nos immortalitatem corporum, non quam suppliciorum aeternitas torqueat, sed quam puritas praecedat animorum.*

⁹¹⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15: *Iam uero de loci altitudine, quod daemones in aere, nos autem habitamus in terra, ita permoueri, ut hinc eos nobis esse praeponendos existimemus, omnino ridiculum est. Hoc enim pacto nobis et omnia uolatilia praeponimus.*

⁹²⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15.

⁹²¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.22: *qui in hoc quidem aere habitant, quia de caeli superioris sublimitate deiecti merito inregressibilis transgressionis in hoc sibi congruo uelut carcere praedamnati sunt.*

⁹²² Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15: *sed ideo eis homines praeferendi sint, quoniam spei piorum hominum nequaquam illorum desperatio comparanda est.*

ατελέστερη⁹²³. Άλλωστε, η ψυχή, οποιαδήποτε και αν είναι η φύση της, είναι ανώτερη όλων των σωμάτων⁹²⁴.

Ο Αυγουστίνος θα συνεχίσει την δαιμονολογία του αναφερόμενος στα πάθη των δαιμόνων. Συμφωνεί με τον Απουλήιο⁹²⁵, πως οι δαίμονες υπόκεινται στα ίδια πάθη⁹²⁶ με τους ανθρώπους. Εξοργίζονται με τις ύβρεις, αγαπούν τις τιμές, τέρπονται από τις θυσίες και αγανακτούν με την αδιαφορία. Πράγματι, οι δαίμονες ανήκουν στα έμψυχα όντα, ωστόσο αυτό δεν αποτελεί προνόμιο για εκείνους, καθώς και τα ζώα είναι έμψυχα. Για τον άγιο οι δαίμονες δεν είναι ανώτεροι των ανθρώπων, παρόλο που είναι αιώνιοι. Η αιωνιότητα τους, άλλωστε, δεν τους εξασφαλίζει την ευτυχή αιωνιότητα. Μεγαλύτερη αξία έχει η πρόσκαιρη ευτυχία, παρά η μια άθλια αιωνιότητα ⁹²⁷.

Ο Αυγουστίνος κατακρίνει την δαιμονολογία του Απουλήιου και υποστηρίζει πως οι δαίμονες δεν έχουν να επιδείξουν καμία αρετή, καθώς είναι γεμάτοι μίσος και κακία. Άλλωστε, και ο πλατωνικός φιλόσοφος, δεν έκανε λόγο για καμιά ηθική αξία των δαιμόνων, παρά μόνο για τα σωματικά τους προτερήματα. Οι δαίμονες σαγηνεύονται από τα δώρα και παρασύρονται από το μίσος και τον φθόνο. Για τον άγιο, ο ενάρετος Χριστιανός οφείλει να αγαπά, να καταπραΰνει τον εσωτερικό του κόσμο και να συγκρατεί τις διαταραχές του πνεύματος και τα ορμητικά κύματα του μίσους⁹²⁸. Στηλιτεύει την πλατωνική δαιμονολογία και θεωρεί αδύνατο να μπορούν οι δαίμονες να διαδραματίζουν τον ρόλο του

⁹²³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15: *ut intellegamus non eundem ordinem tenendum, cum agitur de meritis animarum, qui uidetur esse ordo in gradibus corporum; sed fieri posse, ut inferius corpus anima melior inhabitet deteriore superius.*

⁹²⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.16: *Quod corpore aëria, quanti aestimandum est, cum omni corpori praeferatur animae qualiscumque natura.*

⁹²⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.15.

⁹²⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.17: *Quapropter, ut omittam cetera et hoc solum pertractem, quod nobiscum daemones dixit habere commune, id est animi passions.*

⁹²⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.16: *quod tempore aeterna, quid boni est, si non beata? Melior est enim temporalis felicitas quam misera aeternitas.*

⁹²⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.17.

μεσολαβητή ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους⁹²⁹, καθώς οι δαίμονες είναι φαύλοι και αχρείοι. Με αυτό το επιχείρημα επιθυμεί να καταδείξει την ματαιοδοξία των Εθνικών για τους θεούς τους. Ο Θεός θα προτιμήσει να επικοινωνήσει με μεγάλη ευχαρίστηση με τους θρησκευτικούς ανθρώπους παρά με τους απατηλούς δαίμονες⁹³⁰. Άλλωστε, οι δαίμονες, οι πρωτεργάτες των μαγικών τεχνών⁹³¹, ποτέ δε θα μπορούσαν να μεσολαβήσουν στο Θεό για άφεση αμαρτιών των ανθρώπων, καθώς εκείνοι είναι αυτοί που προσπαθούν να παραπλανήσουν τον άνθρωπο και να τον ωθήσουν στην αμαρτία⁹³². Οι δαίμονες δεν είναι παρά κακά πνεύματα που σκέπτονται μόνο να βλάψουν. Είναι ξένα προς κάθε δικαιοσύνη, υπεροπτικά, υπερφίαλα, κατατρωγόμενα από φθόνο, ικανότατα προς εξαπάτηση⁹³³.

Ο Αυγουστίνος στο ένατο βιβλίο της *Πολιτείας του Θεού* (*De civitate Dei*) θα συγκρουστεί με την πλατωνική δαιμονολογία, που υποστηρίζει την ύπαρξη καλών και κακών δαιμόνων, και θα ξεκαθαρίσει πως δεν υπάρχουν αγαθοί δαίμονες⁹³⁴. Θα είναι ολέθριο λάθος για έναν άνθρωπο να πιστέψει πως μπορεί να στηριχτεί στους δαίμονες. Κάτι τέτοιο θα τον απομακρύνει από τον αληθινό Θεό⁹³⁵. Αν υπήρχαν αγαθοί δαίμονες,

⁹²⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.18.

⁹³⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.20.

⁹³¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.19.

⁹³² Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.19: *Si autem peccator paenitens preces fundit, maxime si aliquid magicum admisit: itane tandem illis intercedentibus accipit ueniam, quibus inpellentibus aut faulentibus se cecidisse plangit in culpam? an et ipsi daemones, ut possint paenitentibus mereri indulgentiam, priores agunt, quod eos deceperint, paenitentiam?*

⁹³³ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 8.22: *sed esse spiritus nocendi cupidissimos, a iustitia penitus alienos, superbia tumidos, inuidientia, liuidos, fallacia callidos.*

⁹³⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.2.

⁹³⁵ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.2: *ne quisquam uelut daemones bonos sequendos sibi esse arbitretur, per quos tamquam medios diis, quos omnes bonos credit, dum conciliari adfectat et studet, ut quasi cum eis possit esse post mortem, inretitus malignorum spirituum deceptusque fallacia longe aberret a uero Deo.*

υποστηρίζει ο άγιος⁹³⁶, θα όφειλε ο Απουλήιος να αναφέρει τα ηθικά τους προτερήματα και όχι μόνο τις σωματικές τους δυνάμεις. Επομένως, δεν υφίστανται ενάρετοι δαίμονες. Είναι δέσμιοι των λυσσαλέων παθών και των διαταραχών του πνεύματός τους⁹³⁷. Το πνεύμα τους υποτάσσεται στην πλεονεξία, στο φόβο, στην οργή και σε κάθε πάθος⁹³⁸.

Οι δαίμονες δεν διακρίνονται σε αγαθούς και κακούς. Αν υπήρχαν αγαθοί δαίμονες, θα γνωρίζαμε τα χαρακτηριστικά τους από την περιγραφή του Απουλήιου. Έχουν αιώνιο σώμα, αλλά το γεγονός αυτό αυξάνει την δυστυχία τους. Στην αθλιότητα της ψυχής τους δεν δόθηκε θνητό σώμα, αλλά σώμα αθάνατο. Θα ήταν ευτυχέστεροι αν είχαν θνητό σώμα και μακάρια ψυχή, όπως οι άνθρωποι⁹³⁹. Ο Αυγουστίνος κατακρίνει και την άποψη του Απουλήιου, σύμφωνα με την οποία η ψυχή των ανθρώπων, μετά τον θάνατο γίνεται δαίμονας. Αν η ψυχή των κακών μετατρέπεται σε *Larvae* ή *Dii Manes*⁹⁴⁰, τότε δε θα απέτρεπε τίποτα τους αμαρτωλούς να συνεχίζουν να διάγουν άσωτη ζωή, καθώς θα γνώριζαν πως δεν θα υπήρχε θεία δίκη, αλλά συνέχιση των πράξεών τους με αθάνατη μορφή.

Ο Αυγουστίνος κρίνει πως οι δαίμονες δεν μπορούν να είναι μεσολαβητές μεταξύ των ανθρώπων και του Θεού, καθώς αυτοί προσπαθούν μονίμως να απομακρύνουν τους ανθρώπους από τον Θεό⁹⁴¹.

⁹³⁶ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.3: *Quando quidem Platonius Apuleius de his universaliter disserens et tam multa loquens de aeriis eorum corporibus de uirtutibus tacuit animorum, quibus essent praediti, si essent boni.*

⁹³⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.6.

⁹³⁸ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.6: *Subiecta est ergo mens daemonum passionibus libidinum formidinum irarum atque huiusmodi ceteris.* Οι δαίμονες δεν μπορούν να λυτρωθούν από τα πάθη τους, βλ. Parnell, J. (2009) *Augustine's taxonomy of Daemons, in the Theurgic Turn in Christian Thought: Iamblichus, Origen, Augustine and the Eucharist*, Michigan, σελ. 34.

⁹³⁹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.10: *Essent quippe feliciores hominibus, si mortale cum eis haberent corpus et cum diis animum beatum.*

⁹⁴⁰ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.11: *si mali, seu laruas; manes autem deos dici, si incertum est bonorum eos seu malorum esse meritorum. In qua opinione quantam uoraginem aperiant sectandis perditis moribus, quis non uideat, si uel paululum adtendat?.*

⁹⁴¹ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.18.

Ο μοναδικός μεσολαβητής μεταξύ του Θεού και των ανθρώπων υπήρξε ο Ιησούς Χριστός, ο Υιός του Θεού που έλαβε σάρκα και οστά, για να σώσει το ανθρώπινο γένος⁹⁴². Ο Χριστός, υπογραμμίζει ο Moreschini⁹⁴³, δεν περιφρονεί, όπως οι θεοί των Εθνικών, να έλθει σε επαφή με τους ανθρώπους. Οι δαίμονες τρέμουν και φοβούνται τον Ιησού⁹⁴⁴, καθώς γνωρίζουν⁹⁴⁵ την δύναμή Του. Οι δαίμονες, στην ουσία, είναι οι θεοί των Εθνικών και σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο⁹⁴⁶: ἀλλ' ὅτι ἃ θύουσιν [τὰ ἔθνη], δαιμονίοις καὶ οὐ θεῶ θύουσιν, οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων. Οι άνθρωποι δεν χρειάζονται τη βοήθεια των δαιμόνων. Η πίστη στον Θεό και η προσευχή μπορούν να τους οδηγήσουν στην αιώνια ζωή⁹⁴⁷.

v. De divinatione daemonum

Ο άγιος Αυγουστίνος έγραψε το έργο του «Περί της μαντικής ικανότητας των δαιμόνων» (*De divinatione daemonum*), πιθανόν, το 406 ή 411 μ.Χ.⁹⁴⁸, την επόμενη βδομάδα της Κυριακής του Πάσχα, βδομάδα κατά την

⁹⁴² Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.16.

⁹⁴³ Moreschini, C. (1972) «La polemica di Agostino contro la demonologia di Apuleio», *Annali della Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*, Serie 3,2, σελ. 596.

⁹⁴⁴ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.21 και Μτ. 8.29· Μκ. 1.24.

⁹⁴⁵ Ο Αυγουστίνος ετυμολογεί το όνομα «δαίμων» από το αρχαιοελληνικό δαίμων (έμπειρος, γνώστης). Οι δαίμονες είναι γνώστες, καθώς μπορούν χάρη στην ικανότητα των σωμάτων τους, να περιφέρονται και να γνωρίζουν πράγματα, πρβλ. *De civitate Dei* 9.20: *Daemones enim dicuntur (quoniam vocabulum Graecum est) ab scientia nominate*. Αυτό τους βοηθά να εξαπατούν τους ανθρώπους με τις μαντικές τέχνες.

⁹⁴⁶ Α' Κορ 10.20.

⁹⁴⁷ Αυγουστίνος, *De civitate Dei* 9.17.

⁹⁴⁸ Για περισσότερες πληροφορίες για την χρονολόγηση του έργου, βλ. Borelli, G. (1993) *Agostino di Ippona: Demoni e Profezie*, Milano, σελ. 26· Fick, N. (1995) «St. Augustin pourfendeur des demons païens», in Mactoux, M. and Geny, E. (eds) *Discours religieux dans l'Antiquité: Actes du colloque Bésançon*, 27-28 janvier, σελ. 195 και Kühn, K. (1997) «Augustinus Schrift de Divinatione Daemonum» *Augustiana* 47 : 293.

οποία οι νεόφυτοι⁹⁴⁹ παρέμεναν σε έναν ιδιαίτερο χώρο στο ναό, αφιερωμένο σε αυτούς, στον οποίο προσεύχονταν και προσέφεραν τις υπήρεσιές τους στην Εκκλησία που τους φιλοξενούσε.

Το κείμενο είναι γραμμένο σε διαλογική μορφή⁹⁵⁰. Ο διάλογος ξεκινά στο *secretarium* του αγίου. Οι λαϊκοί με τους οποίους συνδιαλέγεται, πιθανόν, να είναι νεόφυτοι⁹⁵¹. Το επίκεντρο του διαλόγου είναι κατά πόσο μπόρεσαν οι ιερείς του θεού Σάραπι⁹⁵² να προβλέψουν την καταστροφή του ναού του⁹⁵³, του Σεραπείου⁹⁵⁴. Ο Αυγουστίνος προσπαθεί με

⁹⁴⁹ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 1.1: *quodam die in diebus sanctis octavarum* και *Epistula* 55.17.32: *octo dies neophytorum*. Ο Αυγουστίνος δεν εγκατέλειπε τότε το ποιμνίο του αυτές τις μέρες, αλλά έμενε μαζί του και περνούσε τον ελευθερό του χρόνο συζητώντας μαζί του, βλ. Perler, O. (1969) *Les voyages de Saint Augustine*, Paris, σελ. 83.

⁹⁵⁰ Βλ. Pepin, J. (1977) "Influences Païennes sur l'angelologie et la démonologie de Saint Augustin" *Ex Platoniorum Persona. Etudes sur les lectures philosophiques de Saint Augustine*, Amsterdam, σελ. 258.

⁹⁵¹ Βλ. Van der Meer, F. (1961) *Augustine the Bishop*, London, σελ. 380.

⁹⁵² Η λατρεία του θεού Σέραπι ή Σάραπι θεμελιώθηκε στην Αλεξάνδρεια από τον Πτολεμαίο (305-283 π.Χ.). Ο θεός ταυτίστηκε με τον Όσιρι και τον ταυρόμορφο θεό Άπι, πρβλ. Φίρμικος Ματερόνς, *De errore profanarum religionum* 8. Οι Έλληνες όμως έδειχναν ελάχιστο σεβασμό στις ζωόμορφες θεότητες με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα ανθρωπομορφικό είδωλο που ονομάστηκε *Aser-hapi*, Όσιρις-Άπις ή Σέραπις (Σάραπις) και ήταν τόσο μεγάλη η εξάπλωση της λατρείας του στην Ρώμη που χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μινούκιος Φήλικας, 22.2: *Haec Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt*. Ο Τάκιτος (*Historiae* 4. 83-84) αναφέρει ότι ο Πτολεμαίος ονειρεύτηκε μια θεϊκή μορφή που τον διέταξε να μεταφέρει το άγαλμα του θεού από τον Πόντο στην Αλεξάνδρεια. Ο Σέραπις υπήρξε χθόνια θεότητα της ευφορίας, ο οποίος διέθετε και μαντικές και ιαματικές δυνάμεις. Χαρακτηριστικά, ο Τάκιτος επειβεβαιώνει πως ο Βεσπασιανός επισκέπτηκε το Σεραπείον στην Αλεξάνδρεια, για να λάβει ένα χρησμό, πρβλ. *Historiae* 4.82. Την γνώμη του θεού Σέραπι ζήτησε και η ομάδα των Μακεδόνων που είχαν επισκεπτει τον ναό του, για να ζητήσουν πληροφορίες για την υγεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βλ. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβαση* 7.26: *λέγουσι δὲ αἱ ἡμερίδες αἱ βασιλικοὶ ἐν τοῦ Σαράπιδος τῷ ἱερῷ Πείθωνά τε ἐγκοιμηθέντα καὶ Ἄτταλον καὶ Δημοφῶντα καὶ Πευκέσταν, πρὸς δὲ Κλεομένην τε καὶ Μενίδαν καὶ Σέλευκον, ἐπερωτῶν τὸν θεὸν εἰ λῶν καὶ ἄμεινον Ἀλεξάνδρῳ εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ θεοῦ κομισθέντα καὶ ἰκετεύσαντα θεραπεύεσθαι πρὸς τοῦ θεοῦ· καὶ γενέσθαι φήμην τινὰ ἐκ τοῦ θεοῦ μὴ κομιζέσθαι εἰς τὸ ἱερὸν, ἀλλὰ αὐτοῦ μένοντι ἔσεσθαι ἄμεινον*. Για την λατρεία του Σάραπι βλ. Hornbostel, W. (1973) *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, EPRO, 32, Leiden και Παχής, Π. (2010) *Η Λατρεία της Ισιδας και του Σάραπι: Από την τοπική στην οικουμενική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη.

⁹⁵³ Το 391 μ.Χ. καταστρέφεται το Σεραπείον και με διάταγμα του Θεοδοσίου απαγορεύεται πλέον η λατρεία του Θεού, πρβλ Μαλάλας *Χρονογραφία* 349.11: *Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς ἔκλεισε τὸ ἱερὸν τοῦ Σεράπιδος Ἡλίου τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ μεγάλῃ*.

επιχειρήματα που πηγάζουν μέσα από κείμενα της Αγίας Γραφής να αποδείξει ότι οι δαίμονες που κατοικούν μέσα στους ναούς των ειδωλολατρών δεν είναι ικανοί να προφητεύουν τίποτα άλλο, πέρα από εκείνο που τους επιτρέπει η χάρη του Κυρίου. Ο τόνος του έργου είναι διδακτικός και παραινετικός⁹⁵⁵, καθώς ο άγιος συμβουλεύει τους αδελφούς του, τι πρέπει να απαντάνε, όταν γίνεται λόγος από τους ειδωλολάτρες για τις μαντικές ικανότητες των «θεών» τους.

Το έργο διαιρείται σε τρία μεγάλα μέρη· το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τα κεφάλαια 1.1-3 και 2.4-6. Ο Αυγουστίνος στα κεφάλαια αυτά προσπαθεί να αποδείξει την ύπαρξη δαιμόνων στα ιερά των ειδωλολατρών. Το δεύτερο μέρος καλύπτει τα κεφάλαια 3.7, 4.7-8, 5.9, 6.10-11, 7.11 και 8.12. Σε αυτά τα κεφάλαια ξετυλίγει τη δαιμονολογία του περιγράφοντας τη φύση, τις δυνάμεις και την μάντική ικανότητα των δαιμόνων. Στο τρίτο μέρος, στα κεφάλαια 9.13 και 10.14, εξάρει την πραγματική δύναμη των Προφητών του Κυρίου. Οι απάτες των δαιμόνων ωχριούν μπροστά στη χάρη του Κυρίου.

Ο Αυγουστίνος, αφού ταυτίσει τους θεούς των Εθνικών με τους δαίμονες, θα αρχίσει να ξετυλίγει το μυστήριο για την μαντική ικανότητα των δαιμόνων. Ο ίδιος θα προσπαθήσει να στηλιτεύσει την ευπείθεια των ειδωλολατρών και θα αναρωτηθεί, για ποιο λόγο οι ιερείς του Σεραπείου, καθώς «γνώριζαν» τόσα με τη βοήθεια των θεών τους, δεν μπόρεσαν να προφητεύσουν⁹⁵⁶ την καταστροφή του ναού.

Σύμφωνα με τον άγιο, οι δαίμονες δεν κατέχουν καμιά μαντική ικανότητα. Η ευκινησία των σωμάτων τους τους επιτρέπει να κινούνται

⁹⁵⁴ Το Σεράπειον ήταν ναός που χτίστηκε από τον Πτολεμαίο τον τρίτο (246-222 π.Χ.) προς τιμή του θεού Σέραπι στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ο Λατίνος μοναχός Ρουφίνος στο έργο του *Historia Ecclesiastica* 2.23 αναφέρεται στην φήμη που είχε αποκτήσει ο ναός και προσφέρει και μια αναλυτική περιγραφή του. Για περισσότερες πληροφορίες για το Σεράπειον, βλ. McKenzie, J.S.-Gibson, Sh.- Reyes, A.T. (2004) «Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidente», *JRS* 94: 73-121.

⁹⁵⁵ Βλ. Evans, G.R. (1990) *Augustine and Evil*, Cambridge, σελ. 87.

⁹⁵⁶ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 1.1.

γρήγορα στο χώρο, να παρατηρούν γεγονότα και να τα μεταφέρουν στους ανθρώπους. Ο ίδιος γράφει⁹⁵⁷: «Αυτή είναι η φύση των δαιμόνων που τους επιτρέπει να ξεπερνάνε εύκολα, χάρη στην αίσθηση του αέρινου σώματός τους, την αίσθηση των ανθρωπίνων σωμάτων».

Οι δαίμονες διαθέτουν τρομερή ευκινησία και με την ταχύτητά τους μπορούν να προσπεράσουν, όχι μόνο ανθρώπους και θηρία, αλλά ακόμα και τα ίδια τα πουλιά⁹⁵⁸. Προικισμένοι με αέρινα σώματα προσημαίνουν ή αναγγέλλουν πολλά γεγονότα που έχουν συμβεί, γεγονότα που δεν τα γνωρίζουν οι άνθρωποι λόγω της βραδύτητας των αισθήσεών τους⁹⁵⁹. Οι δαίμονες, παράλληλα, λόγω της μακροβιότητας των σωμάτων τους, διαθέτουν μεγάλη εμπειρία, δυνατότητα που δεν υφίσταται στους ανθρώπους, καθώς τους τη στερεί το σύντομο διάστημα της ζωής τους⁹⁶⁰. Χάρη σε αυτές τις ιδιότητες, τις οποίες κλήρωσε η φύση του αέρινου σώματός τους, όχι μόνο προβλέπουν πολλά «μελλοντικά» πράγματα, αλλά πράττουν και πολλά θαυμαστά⁹⁶¹. Συνεπώς, με το πέρας των χρόνων και την απόκτηση πολυετούς εμπειρίας, μπορούν να προβλέψουν⁹⁶² ασθένειες, καταιγίδες, σεισμούς, καταστροφές και άλλα πολλά φυσικά φαινόμενα. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο άγιος, αυτό μπορούν να το πετύχουν και οι αγρότες, αλλά και οι ναυτικοί, χάρη στην πολύτιμη πείρα που τους διακρίνει⁹⁶³. Όμως, άνθρωποι αδαείς,

⁹⁵⁷ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7: *Daemonum ea est natura, ut aerii corporis sensu terrenorum corporum sensum facile praecedant.*

⁹⁵⁸ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7.

⁹⁵⁹ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7: *multa ante cognita praenuntiant vel nuntiant, quae homines pro sensus terreni tarditate mirentur.*

⁹⁶⁰ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7: *Accessit etiam daemonibus per tam longum tempus quo eorum vita protenditur, rerum longe maior experientia, quam potest hominibus propter brevitatem vitae provenire.*

⁹⁶¹ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7: *Per has efficacias quas aerii corporis natura sortita est, non solum multa futura praedicunt daemones, verum etiam multa mira faciunt.*

⁹⁶² Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 4.7.

⁹⁶³ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 4.7. *nec medicos, nec nautas, nec agricolas, quos pravae voluntatis et iniquis moribus siderint, ideo sibi putent esse praeferendos, quod illi de valetudinibus, illi*

παρακινημένοι από την περιέργεια και κεντρισμένοι από την αδυναμία των αισθήσεών τους, μάταια κρίνουν τους δαίμονες ως άξιους λατρείας και τους αποδίδουν θεϊκές τιμές⁹⁶⁴. Οι δαίμονες δεν μπορούν να κάνουν καμία σωστή πρόβλεψη, απλά εκμεταλλεύονται τη δύναμη των σωμάτων τους και στηρίζονται στην ανοησία και την πλάνη των ανθρώπων.

Οι άνθρωποι οφείλουν να περιφρονούν τα θαυμαστά πράγματα που επιτελούν τα σώματα των δαιμόνων. Άλλωστε, και τα θηρία έχουν εξαιρετικές σωματικές δυνατότητες, ωστόσο αυτό δεν τα καθιστά ανώτερα των ανθρώπων⁹⁶⁵. Ο Αυγουστίνος επιχειρηματολογεί, προβάλλοντας τα επιτεύγματα των μηχανικών και των ακροβατών. Και αυτοί επιτελούν σπουδαία πράγματα, όμως δεν είναι ανώτεροι από τους ευσεβείς ανθρώπους⁹⁶⁶.

Οι δαίμονες έχουν τη δυνατότητα να μολύνουν τον αέρα με ασθένειες, και να πείσουν τους διεφθαρμένους εραστές των γήινων πραγμάτων να επιτελέσουν βδελυρές πράξεις⁹⁶⁷. Παράλληλα, μπορούν να διεισδύσουν στα σώματα ανθρώπων, είτε αυτοί είναι ξύπνιοι είτε κοιμούνται και να ανακατέψουν τις σκέψεις τους με διάφορα φανταστικά οράματα⁹⁶⁸. Οι δαίμονες αναγνωρίζουν, χάρη στην οξεία αίσθησή τους, τις διαθέσεις των ανθρώπων, γεγονός που παραπλανά τους ανθρώπους και τους ωθεί να πιστέψουν, πως οι δαίμονες έχουν μαντικές ικανότητες⁹⁶⁹.

de tempestatibus, illi de arbustorum frugumque generibus multa ita praenuntiant, ut harum rerum inexperto divinare videantur.

⁹⁶⁴ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7.

⁹⁶⁵ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 3.7.

⁹⁶⁶ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 4.8.

⁹⁶⁷ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 5.9: *Accipiunt enim saepe potestatem et morbos immittere, et ipsum aerem vitiando morbidum reddere; et perversis atque amatoribus terrenorum commodorum malefacta suadere;*

⁹⁶⁸ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 5.9: *Suadent autem miris et invisibilibus modis, per illam subtilitatem suorum corporum corpora hominum non sentientium penetrando, seseque cogitationibus eorum per quaedam imaginaria visa miscendo, sive vigilantium sive dormientium.*

⁹⁶⁹ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 5.9.

Ο Αυγουστίνος, στη συνέχεια του έργου, θα εξάρει την πραγματική δύναμη της προφητείας που προσφέρει ο Κύριος μέσω των αγγέλων στους Προφήτες του⁹⁷⁰. Οι δαίμονες αρέσκονται να εξαπατάνε τους ανθρώπους, όμως και οι ίδιοι εξαπατώνται από την βούληση του Κυρίου. Αυτό συμβαίνει, καθώς, όταν «προφητεύουν», χωρίς να το αναμένουν, έρχεται εντολή από ψηλά, η οποία διαταράσσει τα σχέδιά τους⁹⁷¹.

Χαρακτηριστικά, ο άγιος υποστηρίζει, πως οι άγγελοι, οι υπηρέτες του Κυρίου, ταράζουν και αλλάζουν αναπάντεχα τα κακόβουλα πλάνα των δαιμόνων, καθώς εκείνοι δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν τη βούληση του Κυρίου⁹⁷². Ο Κύριος είναι Εκείνος, ο μόνος, που γνωρίζει το μέλλον. Δεν είναι λοιπόν θαυμαστό⁹⁷³ και δεν πρέπει να προκαλεί περιέργεια το γεγονός, πως οι δαίμονες δεν κατόρθωσαν να προφητεύσουν και να αναγγείλουν εγκαίρως την επικείμενη καταστροφή του ναού του Σέραπι στους όπαδούς του.

Οι δαίμονες, λοιπόν, τρέμουν στο θέλημα του Κυρίου⁹⁷⁴. Ωστόσο, οι συνετοί πρέπει να φυλάγονται από τις μοχθηρές ορέξεις των δαιμόνων⁹⁷⁵. Ο Θεός προείπε με καθαρή φωνή και διέταξε να ερημωθούν οι ψεύτικοι θεοί και να καταστραφούν οι ναοί και τα είδωλά τους⁹⁷⁶. Ο άγιος παρακινεί τους ανθρώπους να μη στρέφονται στην μάταιη λατρεία των

⁹⁷⁰ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 6.10: *cum tamen ab eis longe sit altitudo illius prophetiae, quam Deus per sanctos Angelos suos et Prophetas operatur.*

⁹⁷¹ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 6.10: *Falluntur quidem, quia cum suas dispositiones praenuntiant, ex improvise desuper aliquid iubetur, quod eorum consilia cuncta perturbet.*

⁹⁷² Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 6.10: *quia et haec ab Angelis Deo summo pie servientibus aliadispositione ignota daemonibus ex improvise ac repente mutantur.*

⁹⁷³ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 6.11: *Quid ergo mirum, si iam imminente templorum aut simulacrorum eversione, quam Prophetae Dei summi tanto ante praedixerant, Serapis daemon alicui cultorum suorum hoc de proximo prodidit, ut suam quasi divinitatem recedens vel fugiens commendaret?*

⁹⁷⁴ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 7.11.

⁹⁷⁵ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 7.11: *a quibus sunt ista conscripta, et prudentibus daretur intellegi quam vigilanter esset daemonum cavenda fallacia cultusque fugiendus.*

⁹⁷⁶ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 8.12: *iste ergo Deus, quem nemo, ut dixi, illorum ausus est negare verum Deum, illos falsos esse deos et omnino deserendos, eorumque templa et simulacra et sacra evertenda per suos vates.*

ειδώλων. Οι δαίμονες επιθυμούν την πλάνη και την καταδίκη τους. Ο Αυγουστίνος⁹⁷⁷ κλείνει το έργο του παραθέτοντας το χωρίο του προφήτη Ησαΐα (Ησ. 51.7-8): ἀκούσατέ μου, οἱ εἰδότες κρίσιν, λαός μου, οὗ ὁ νόμος μου ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν· μὴ φοβεῖσθαι ὀνειδισμόν ἀνθρώπων καὶ τῷ φανλισμῷ αὐτῶν μὴ ἡττᾶσθε. ⁸ ὥσπερ γὰρ ἱμάτιον βρωθήσεται ὑπὸ χρόνον καὶ ὡς ἔρια βρωθήσεται ὑπὸ σητός· ἡ δὲ δικαιοσύνη μου εἰς τὸν αἰῶνα ἔσται, τὸ δὲ σωτήριον μου εἰς γενεὰς γενεῶν.

⁹⁷⁷ Αυγουστίνος, *De divinatione daemonum* 10.14: *Audite me, qui scitis iudicium, populus meus, in quorum corde lex mea est: opprobrium hominum nolite metuere, et detractio eorum ne superemini; nec quod nunc vos spernunt, magni duxeritis. Sicut enim vestimentum, ita per tempus absumentur, et sicut lana a tineis comedentur: iustitia autem mea in aeternum manet.*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην ανάπτυξη του θέματος έγινε προσπάθεια να διερευνηθεί, μέχρι και την εποχή του αγίου Αυγουστίνου, η στάση των Πατέρων και των εκκλησιαστικών συγγραφέων της Δύσης απέναντι στις μαγικές πρακτικές.

Η μαγεία, η πανάρχαια αυτή τέχνη, δεν αποτέλεσε καινούριο φαινόμενο για τον χριστιανικό κόσμο. Συνοδευόμενη από παγανιστικές τελετές και ειδωλολατρικά έθιμα ταυτίστηκε άμεσα, στους πρώτους μετά – χριστιανικούς αιώνες, με την λατρεία των δαιμόνων. Οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς δίδαξαν την μοναδικότητα του αληθινού Θεού και την ματαιότητα των εθνικών θεοτήτων. Γι’ αυτό και όταν οι μάγοι στις τελετές τους επικαλούνταν τους εθνικούς θεούς, στα μάτια των χριστιανών η αναφορά τους γινόταν στους ίδιους τους δαίμονες.

Η χριστιανική διδασκαλία θα καταδικάσει τις μαγικές πρακτικές με το επιχείρημα ότι ο διάβολος και τα πειθήνια όργανά του, οι δαίμονες, είναι οι δημιουργοί της μαγείας και αποβλέπουν στον όλεθρο της ανθρώπινης ψυχής. Οι Πατέρες της Δύσης θα ξετυλίξουν τον μίτο της μαγικής απάτης και θα ξεσκεπάσουν τη δαιμονική πλάνη.

Καταληκτικά, σταχυολογώντας τις λατινικές πηγές, ξεχωρίζει η διδασκαλία του ιερού Αυγουστίνου. Ο Χριστιανός φιλόσοφος θα αναφερθεί στον πονηρό ρόλο των δαιμόνων και θα συνδυάσει τη δράση τους, άρρηκτα, με τις μαγικές απάτες. Ο πιστός οφείλει να ακολουθεί τον δρόμο του Κυρίου και να αποφεύγει να συναναστρέφεται με μάγους και αστρολόγους, καθώς η αλήθεια βρίσκεται μόνο στη χριστιανική πίστη.

SUMMARY

In this thesis is attempted to be investigated, until the time of St. Augustine, the attitude of the Fathers and ecclesiastical writers of the West towards the magical practices.

The magic, this ancient art, was not a new phenomenon for the Christian world. Accompanied by pagan rites and pagan traditions was identified, directly, in the first post - Christian times, with the worship of demons. In particular, the Fathers and ecclesiastical writers taught the Word of God and the vanity of the pagan deities. The magicians in their ceremonies did not invoke the pagan deities, but their own demons.

The Christian teaching renounces the magical practices. The Devil and his docile demons are the creators of magic. Their aim is the destruction of the human soul. The Fathers of the West will reveal the demonic delusion.

Concluding, through the Latin sources, stand out the sacred teachings of St. Augustine. The Christian philosopher refers to the role of the evil demons and combines their action with magical tricks.

The true Christian must follow the way of the Lord God, and avoid the evil magicians and astrologers, because the truth is found only in the Christian faith.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Α. ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Αισχύλος, *Πέρσες*, εκδ. Broadhead, H., Cambridge, 1960.
- Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκαί Ιστορίαι*, έκδ. Nawijn, W., 4 τόμ., Berlin, 1969.
- Ηρόκληιτος, *Περί απίστων*, εκδ. Ludwig, H., Lemgoviae, 1976.
- Ιουστίνος, *Προς Τρύφωνα Ιουδαίων Διάλογος*, PG 6. 471-800.
- Ιππόλυτος, *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος*, εκδ. Marcovich, M., Berlin, 1986.
- Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, PG 8.685-1382.
- Μάξιμος Τύριος, *Διαλέξεις*, εκδ. Trapp, M.B., Stuttgart, 1994.
- Μάξιμος Τύριος, *Λόγοι*, εκδ. Trapp, M.B., Oxford, 1997.
- Όμηρος, *Ιλιάδα I-XII*, vol. I, εκδ. Monro, D.B. and Allen, T.W., 1920 [SCBO].
- Όμηρος, *Ιλιάδα XIII-XXIV*, vol. II, εκδ. Monro, D.B. and Allen, T.W., 1920 [SCBO].
- Όμηρος, *Οδύσσεια I-XII*, εκδ. Monro, D.B. and Allen, T.W., 1922 [SCBO].
- Πλάτωνας, *Απολογία*, εκδ. Fowler, H.N., 1914 [LCL].
- Πλάτωνας, *Πολιτεία*, εκδ. Slings, S.R., 2003 [SCBO].
- Πλάτωνας, *Συμπόσιο*, εκδ. Συκουτρής, Ιω., Αθήνα, 1976.
- Πλάτωνας, *Φαίδρος*, εκδ. Fowler, H.N., 1914 [LCL].
- Πλούταρχος, *Ηθικά*, εκδ. Babbitt, F.C. 1928 [LCL].

- Πλούταρχος, *Περί Σωκράτους Δαιμονίου*, εκδ. Einarson, B., 1959 [LCL].
- Krueger, P. – Mommsen, T. (1870) *Digesta Iustiniani Augusti*, vols. 2, Berlin.
- Krueger, P. – Mommsen, T. – Rudolf, S. – Kroll, W. (1895) *Corpus Iuris Civilis*, vols. 3, Berlin.

B. ΛΑΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Αγοβάρδος, *De Grandine et Tonitruis*, PL 104. 148-158.
- Αμβρόσιος, *De Iacob, De Ioseph, De patriarchis, De fuga saeculi, De interpellatione Iob et David, De apologia prophetae David, De Helia, De Nabuthae, De Tobia* – εκδ. Schenkl, C., 1897 [CSEL 32/2].
- Αμβρόσιος, *De spiritu sancto, De incarnationis domenicae sacramento*, εκδ. Faller, O., 1964 [79].
- Αμβρόσιος, *Expositio Evangelii Secundum Lucam Libris X Comprehensa*, PL 1527-1850.
- Αμβρόσιος, *Hexameron, De paradiso, De Cain, De Noe, De Abraham, De Isaac, De bono mortis* – εκδ. Schenkl, C., 1896 [CSEL 32/1].
- Απουλήιος, *Apologia*, εκδ. Helm, R., Leipzig, 1905.
- Απουλήιος, *Florida*, εκδ. Helm, R. Leipzig, 1910.
- Απουλήιος, *Metamorphoses XI*, έκδ. J. G. Griffiths, Leiden, 1975 [EPRO 39].
- Απουλήιος, *Opere quae supersunt, Vol III: De philosophia libri*, εκδ. Moerschini, C., Lipsiae, 1991.
- Απουλήιος, *Opuscules philosophiques (Du dieu de Socrate, Platon et sa doctrine, du monde) et Fragments, texte établi, traduit et commenté*, εκδ. Beaujeu, J., Paris, 1973 [Les Belles Lettres].

- Απουλήιος, (1991) *De Mundo*, εκδ. Bajoni, M.G, Pordenone, 1991.
- Αρνόβιος, *Adversus Nationes*, εκδ. Reifferscheid, A., 1875 [CSEL 4].
- Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus octoginta tribus. De octo Dulcitii quaestionibus*, Mutzenbecher, A., Tournhout, 1975 [CCSL 44A].
- Αυγουστίνος, *Confessiones, Retractationes*, εκδ. Knöll, P., Vienna, 1902 [CSEL 36].
- Αυγουστίνος, *Contra academicos. De beata vita. De ordine. De magistro. De libero arbitrio*, εκδ. Green, M.W. - K.D. Daur, K.D., 1970 [CCSL 29].
- Αυγουστίνος, *De civitate dei I-X*, εκδ. Dombart, A. 1955 [CCSL 47].
- Αυγουστίνος, *De civitate dei XI-XXII*, εκδ. Dombart, A. 1955 [CCSL 48].
- Αυγουστίνος, *De diversis quaestionibus ad Simplicianum*, εκδ. Mutzenbecher, A., Tournhout, 1970 [CCSL 44].
- Αυγουστίνος, *De doctrina Christiana. De vera religione*, εκδ. Daur, D. Tournhout, 1962 [CCSL 32].
- Αυγουστίνος, *De fide et symbolo, De fide et operibus, De agone christiano, De continentia, De bobo coniugali, De virginitate, De homo viduatis, De adulterinis coniugiis, De mendacio, Contra Mendacium, De opera monachorum, De divinatione daemonum, De cura pro mortuis gerenda, De patientia*, εκδ. Zycha, J., Vienna, 1900 [CSEL 41].
- Αυγουστίνος, *Retractationes*, εκδ. Hoffmann, E., 1899 [CSEL 40/1].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 101-109*, εκδ. Gori, F., 2011 [CSEL 95/1B].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 119-133*, εκδ. Gori, F., 2001 [CSEL 95/3].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 1-32*, εκδ. Weidmann, C., 2003 [CSEL 93/1A].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 134-140*, εκδ. Gori, F., 2002 [CSEL 95/4].

- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 141-150*, εκδ. Gori, F., 2005 [CSEL 95/5].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 18-32*, εκδ. Weidmann, C., 2011 [CSEL 93/1B].
- Αυγουστίνος, *Enarrationes in psalmos 51-60*, εκδ. Müller, H., 2004 [CSEL 94/1].
- Αύλος Γέλλιος, *Noctes Atticae*, εκδ. Marache, R., 1989 [Les Belles Lettres].
- Βέδας, *Opera Exegetica: In primam partem Samuhelis libri IIII. In Regum librum XXX quaestiones*, εκδ. Hurst, D., Tournhout, 1962 [CCSL 119].
- Βιργίλιος, *Opera*, εκδ. Mynors, A.B., 1969 [SCBO].
- Δρακόντιος, *Carmen de Deo*, PL 60. 679-901.
- Ζήνων Βερόνας, *Tracatus*, PL 11. 253-528A.
- Ιερώνυμος, *Trois vies de moines. Paul, Malchus, Hilarion*, εκδ. Leclerc, P., Paris 2007 [SC 508].
- Ιερώνυμος, *Vita Malchi monachi*, PL. 23. 55-62.
- Ιερώνυμος, *Vita S. Pauli primi eremitae*, PL. 23. 17-30.
- Ιερώνυμος, *Vita Sancti Hilarionis Eremitae*, PL. 23. 29-54.
- Κορμμοδιανός, *Carmen Apologeticum – Instructiones*, εκδ. Dombart, B., Vienna, 1887 [CSEL 15].
- Κάτουλλος, *Carmina*, εκδ. Gow, A.S.F., 1952 [SCBO].
- Κικέρωνας, *De divinatione*, εκδ. Falconer, W.A., 1923 [LCL].
- Κικέρωνας, *De Re Publica, De Legibus, Cato Maior de Senectute, Laelius de Amicitia*, εκδ. Powell, J.G.F., 2006 [SCBO].
- Κικέρωνας, *Orationes: Volume V: Cum Senatui Gratias Egit, Cum Populo Gratias Egit, De Domo Sua, De Haruspicum Responso, Pro Sestio, In Vatinius, De Provinciis Consularibus, Pro Balbo*, εκδ. Peterson, W., 1922 [SCBO].

- Κοϊντιλιανός, *Institutionis Oratoriae, Volume I: Books I-VI*, Winterbottom, M., 1970 [SCBO].
- Κορμμοδιανός, *Instructiones*, εκδ. Poinssotte, J., Paris 2009 [Les Belles Lettres].
- Κυπριανός, *Opera II: Ad Donatum. De mortalitate. Ad Demetrianum. De opere et eleemosynis. De zelo et livore. De dominica oratione. De bono patientiae*, εκδ. Simonetti, M. – Moerschini, C., 1976 [CCSL 3A].
- Κυπριανός, *Opera I: Ad Quirinum. Ad Fortunatum. De lapsis. De ecclesiae catholicae unitate*, εκδ. Weber, R. – Bévenot, M., Tournhout, 1972 [CCSL 3].
- Λακτάντιος, *De opificio dei, De ira dei, Carmina, Fragmenta*, εκδ. Brandt, S., Vienna, 1893 [CSEL 27 / 1].
- Λακτάντιος, *Divinae institutiones, Epitome divinarum institutionum*, εκδ. Brandt, S., Vienna, 1890 [CSEL 19].
- Λουκανός, *Bellum civile*, εκδ. Canali, L., Milano, 2007.
- Λουκρήτιος, *De Rerum Natura*, εκδ. Bailey, C., 1922 [SCBO].
- Μινούκιος Φήλικας, *Octavius*, εκδ. Beaujeu, J., Paris, 1974 [Les Belles Lettres].
- Νοβατιανός, *De spectaculis*, εκδ. Saggiaro, A., Bologna, 2001 [EDB].
- Οβίδιος, *Amores, Medicamina, Faciei Femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris*, εκδ. Kenney, E.J., 1994 [SCBO].
- Οβίδιος, *Metamorphoses*, εκδ. Tarrant, R.J., 2004 [SCBO].
- Οράτιος, *Opera*, εκδ. Wickham, E.C., 1922 [SCBO].
- Παυλίνος Νώλης, *Carmina*, εκδ. Hartel, W., 1894 [CSEL 30].
- Πλαύτος, *Comoediae, Volume II: Miles Gloriosus, Mostellaria, Persa, Poenulus, Pseudolus, Rudens, Stichus, Trinummus, Truculentus, Vidularia, Fragmenta*, εκδ. Lindsay, W.M., 1922 [SCBO].
- Πλίνιος, *Naturalis Historia*, vol. ix, εκδ. Rackham, H., 1968 [LCL].
- Πλίνιος, *Naturalis Historia*, vol. vii, εκδ. Jones, W.H.S., 1956 [LCL].

- Πλίνιος, *Naturalis Historia*, vol. viii, εκδ. Jones, W.H.S., 1963 [LCL].
- Πλίνιος, *Naturalis Historia*, vol. x, εκδ. Eichholz, D.E., 1971 [LCL].
- Πρισκιλλιανός, *Tractatus, Canones*, εκδ. Schepss, G., Vienna, 1889 [CSEL 18].
- Ραβανός Μάυρος, *De magicis artibus*, PL 110. 1095-1110.
- Σενέκας, *Tragoediae*, εκδ. Zwierlein, O, 1986 [SCBO].
- Σουλπίκιος Σεβήρος, *Opera*, εκδ. Halm, C., Vienna, 1866 [CSEL 1].
- Σουλπίκιος Σεβήρος, *Vita Martini*, εκδ. Ruggiero, F., Bologna, 2003 [EDB].
- Στάτιος, *Silvae*, εκδ. Courtney, E., 1990 [SCBO].
- Τάκιτος, *Annales I-VI, XI-XVI*, εκδ. Fischer, C.D., 1922 [SCBO].
- Τάκιτος, *Historiae*, εκδ. Fischer, C.D., 1922 [SCBO].
- Τερτυλλιανός, *Apologeticum*, εκδ. Heinze, R. Leipzig, 1910.
- Τερτυλλιανός, *Ad Nationes*, εκδ. Schneider, A., Rome, 1968.
- Τερτυλλιανός, *De cultu feminarum*, εκδ. Kok, W. , Dokkum, 1934.
- Τερτυλλιανός, *De Idololatria*, εκδ. Waszink, J.H. – Van Winden, J.C.M., Leiden, 1897.
- Τερτυλλιανός, *De paenitentia et De pudicitia*, εκδ. Labriolle, P., Paris, 1906.
- Τερτυλλιανός, *De Spectaculis*, εκδ. Boulanger, A., Paris, 1933.
- Τερτυλλιανός, *De virginibus velandis*, εκδ. Gramaglia, P.A., Turin, 1984.
- Τίβουλλος, *Carminum Libri Tres*, εκδ. Postgate, J.P., 1924 [SCBO].
- Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita, Volume V: Libri XXXI-XXXV*, εκδ. Mc Donald, A.H., 1965 [SCBO].
- Φιλάστριος, *Liber de Haeresibus*, εκδ. Marx, F., Vienna, 1898 [CSEL 38].
- Φίρμικος Ματερνός, *De errore profanarum religionum*, εκδ. Halm, C., 1869 [CSEL 2].

- Φίλμικος Ματερόνς, *De errore profanarum religionum*, εκδ. Turcan, R., Paris 1982 [Les Belles Lettres].
- Ψευδο – Αυγουστίνος, *Quaestiones Veteri et Novi Testamenti*, εκδ. Souter, A., Vienna, 1908 [CSEL 50].

Γ. ΠΑΠΥΡΟΙ – ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

- *Inscriptiones Graecae*, II/III. *Corpus Inscriptionum Atticarum: Appendix continens defixionum tabellas in Attica regione repertas*, εκδ. Wünsch, R., Berlin, 1897.
- *De incubatione*, εκδ. Deubner, L., Leipzig, 1900.
- *Defixionum Tabellae, quotquot innotuerunt, tum in Graecis Orientis quam in totius Occidentis partibus praeter Atticas in corpore inscriptionum Atticarum*, εκδ. A. Audollent, Paris, 1904.
- *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, τομ. 1-2, έκδ. Preisendanz, K., Berlin, 1928 – 1931.
- *The Greek Magical Papyri: An Introduction and Survey; Annotated Bibliography*, εκδ. Brashear, W., Berlin, 1928-1994.
- *The Greek Magical Papyri in Translation Including the Demotic Spells*, έκδ. H. D. Betz, Chicago and London, 1986.
- *Textos de Magia en Papiros Griegos*, εκδ. Calvo Martinez, J.L. and Romero M.D, Madrid, 1987.
- *Magic Spells and Formulae*, εκδ., Naveh J. and Shaked S., Jerusalem, 1993.
- *The Greek Magical Papyri in Translation: including the Demotic spells, reprinted with new bibliography*, εκδ. Hans Dieter, B., Chicago, 1997.

Βοηθήματα

- Achelis, H. (1912) *Das Christendum in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig.
- Ager, B.K. (2010) *Roman Agricultural Magic*, Michigan [A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Classical Studies) in The University of Michigan].
- Ahi, F.M. (1976) *Lucan: An Introduction*, New York.
- Alès, A. (1911) «Commodien et son temps», *RecSR* 2: 480-520.
- Alexanderson, B. (1967) «Darius in the Persians», *Eranos* 65: 1-11.
- Alici, L. (2010) *Agostino: La città di Dio*, Milano.
- Arnaldi, G. (2005) *Italy and its invaders*, (tr.) Shugaar, A., London.
- Audollent, A. (1904) *Defixionum Tabellae*, Paris.
- Augustinus – *Lexikon* (1986), Edited by C. Mayer and Others, Basel – Stuttgart.
- Aune, D.E. (1980) «Magic in Early Christianity» in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, (ed.) Haase, W. Berlin – New York: 1507-1557.
- Babut, A. C. (1909) *Priscillien et le priscillienisme*, Paris.
- Babut, D. (1983) «La doctrine démonologique dans le *De genio Socratis*», *IL* 35: 201-205.
- Babut, D. (1984) «Le dialogue de Plutarque Sur le démon de Socrate. Essai d'interprétation», *Bulletin de l' Association Guillaume Budé*, I, 51-76.
- Baehrens, W. A. (1912) «Zu den philosophischen Schriften des Apuleius», *RhM* 67: 112-134.
- Bailey, H. (1847) *Rituale Anglo- Catholicum*, London.

- Bajoni, M.G. (1992) «Apuleio filosofo platonico 1940-1990», *Lustrum* 34: 339-388.
- Baldini L. (1976) «Osservazioni sull' episodio magico del VI libro della Farsaglia di Lucano», *SIFC* 48: 140 – 199.
- Baldwin, B. (1989) «Some aspects of Commodian», *Illinois Classical Studies* 14: 331-346.
- Barb, A.A. (1963) «The Survival of the Magic Arts», in Momigliano, A., ed., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford: 100-125.
- Barnes, T.D. (1985) *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford.
- Barra, G. (1960) «Il valore e il significato del “De deo Socratis” di Apuleio», *Ann. fac. Lett. Fil. Napoli* 9: 67-119
- Bartelink, G.J.M. (2002) «Augustinus en de Klassieke auteurs», *Hermeneus* 74: 103-113.
- Bauckham, R. (1985) «The Fall of the Angels as the Source of Philosophy in Hermias and Clement of Alexandria», *Vig. Chr.* 39: 313-330.
- Baylis, H.G. (1928) *Minucius Felix and his place among the Early Fathers of the Latin Church*, London.
- Beduhn, J.D. (2010) *Augustine's Manichaean Dilemma, Conversion and Apostasy 373-338 C.E.*, Pennsylvania.
- Belloni, L. (1982) «L' ombra di Dareio nei Persiani di Eschilo: La regalità degli Achaemenidi e il pubblico di Atene», *Orpheus* 3: 185 – 199.
- Benito, C. N. (1989) «Comodiano, primer poeta de la Cristiandad. Estudio del vocalismo, con un apendice bibliografico sobre el autor y sus obras», *RevAg* 30: 3-61.
- Berens, E.M. (1900) *Myth and Legends of Ancient Greece and Rome*, London.

- Berge, R. (1929) *Exegetische Bemerkungen zur Dämonenauffassung des M. Minucius Felix*, Freiburg.
- Berger, A. (1953) *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia.
- Bertolink, G. (2011) «Denominations of the Devil and Demons in the Missale Gothicum» 195-210 in (ed. Nienke, V. and Otten, W.) *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity* (Supplements to Vigiliae Christianae - Texts and Studies of Early Christian Life and Language), Leiden.
- Besson, M. (1903) «Commodien, sa place dans la littérature chrétienne», *Revue de Fribourg*, 34: 261-273.
- Betz, H.D. (1992) *The Papyri Graecae Magicae in Translation, Including the Demotic Spells*, Chicago.
- Beuler, R. (1936) *Philosophie und Apologie bei Minucius Felix*, Königsberg.
- Bingenheimer, M. (1993) *Lucius Apuleius von Madaura: De Deo Socratis*, Frankfurt.
- Birley, A.R. (1983) «Magnus Maximus and the Persecution of Heresy», *BJRL* 66: 29-33.
- Blásquez, J.M. (1992) «La demonología en la vida de Antonio de Atanasio, de Martin de Tours de Sulpicio Severo, de Hilarión de Gaza de Jeronimo», en *la Historia Lausiaca de Paladio, y la vida de Melania de Geroncio*, in *Héroes, semidios y daemones*, Madrid: 311-344.
- Boer, H.R. (1976) *A Short History of the Early Church*, Michigan.
- Borelli, G. (1993) *Agostino di Ippona: Demoni e Profezie*, Milano.
- Bourgery, A. (1928) «Lucain et la magie», *REL* 6: 299 – 313.
- Bowersock, G.W. (1978) *Julian the Apostate*, New York.
- Boyd, J.W. (1975) *Satan and Mara: Christian and Buddhist Symbols*, Leyden.
- Bradley, K. (1997) «Law, Magic and Culture in the Apologia of Apuleius», *Phoenix* 51: 203-223.

- Brandon, S.G.F. (1969) *Religion in Ancient History*, New York.
- Braund, S.H. (1989) «Lucan 6.715.» *CQ* 39: 275-276.
- Bremmer, J.N. (1998) «Aspects of the Acts of Peter: Women, Magic, Place and Date», in *The Apocryphal Acts of Peter*, London.
- Bremmer, J. N. (1999) «The birth of the term magic», *ZPE* 126: 1-12.
- Breyfogle, T. (1995) «Magic, Women, and Heresy in the Late Empire: The Case of the Priscillianists» in: Meyer, M. and Mirecki, P. (eds), *Ancient Magic and Ritual Power*, Leiden.
- Bronx, N. (1974) «Magie und Aberglaube an den Anfängen des Christentums», in *Trierer theologische Zeitschrift* 83: 157-180.
- Brown, P. (1967) *Augustine of Hippo: A Biography*, London.
- Brown, P. (1969) «The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire», *JRS* 59: 99-100.
- Brown, P. (1970) «Sorcery, Demons and the Rise of Christianity», in *Witchcraft, Confessions and Accusations*, (ed) Douglas, M., London: 119-143.
- Brown, P. (1989) *The Body and Society*, London.
- Brown, P. (1998) *Ο Κόσμος της Υστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, (μτφρ.) Σταμπόγλη, Ε., Αθήνα.
- Bunsen, C.K. (1852) *Hippolytus and his age*, London.
- Burckhardt, J. (1983) *The Age of Constantine the Great*, New York.
- Burger, F.X. (1904) *Über das Verhältnis des Minucius Felix zu dem Philosophen Seneca*, München.
- Burkitt, C. (1925) *Religion of the Manichees*, Cambridge.
- Burriss, E.E. (1936) «The Terminology of Witchcraft», *CP* 31: 137-145.
- Burriss, E.E. (1992) «The Terminology of Witchcraft» in *Witchcraft in the Ancient World and the Middle Ages*, (ed.) Levack, B.P., London: 69-76.

- Bussel, F.W. (1896) *The Purpose of the World-process and the Problem of Evil as explained in the Clementine and Lactantian Writings in a System of Subordinated Dualism*, Oxford.
- Buxton, R. (1988) «Wolves and Werewolves in Greek Thought», in: Bremmer, J. ed., *Interpretations of Greek Mythology*, London.
- Callebat, L. (1955) *La poésie de Commodien*, Toulouse.
- Callebat, L. (1966) «Tradition et novation dans la poésie de Commodien», *Pallas* 13: 85-94.
- Canali, L. (2007) *Marco Anneo Lucano: Farsaglia o La Guerra Civile, introduzione e traduzione premessa al testo e note di Brena, F.*, Milano.
- Capéran, L. (1934) *Le problème du salut des infideles*, 2 vols., Toulouse.
- Cappelletti, A.J. (1985) «Minucio Félix y su filosofía de la religion», *RVF* 19: 7-62.
- Carpin, A. (2004) *Angeli e demòni nella sintesi patristica di Isidoro di Siviglia*, Bologna.
- Cary, P. (2010) *Augustine and Philosophy*, Plymouth.
- Castagno, A. (1996) *Il diavolo e I suoi angeli*, Bologna.
- Catapano, G. (2005) *Agostino: Contro gli Accademici*, Milano.
- Cavallera, F. (1922) *Saint Jerome, sa vie et son oeuvre*, 1-2, Paris.
- Cerrato, J.A. (2002) *Hippolytus: Between East and West: The Commentaries and the Provenance of the Corpus*, Oxford.
- Cerreti, C. (1957) *Tertulliano Vita, opera, pensiero*, Modena.
- Chadwick, H. (1976) *Priscillian of Avila: The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford.
- Chauffin, Yv. (1961) *Saint Jérôme*, Paris.
- Church, F.F. (1975) «Sex and Salvation in Tertullian», *Harvard Theological Review* 63: 83-101.
- Clark, G. (2006) *Augustine: The Confessions*, Phoenix.

- Clark, R.J. (1977) «Vergil, Aeneid 6.40ff and the Cumaean Sibyl's Cave», *Latomus* 36: 482-495.
- Clark, S. (1997) *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford.
- Clauss, M. (2001) *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*, (tr.) Gordon, R., New York.
- Collins, D. (2008) *Magic in the Ancient Greek World*, Oxford.
- Conte, G.B. (1994) *Latin Literature*, translated by Solodow, J.B., London.
- Cooper, P. (2002) *Augustine for Armchair Theologians*, Washington.
- Corvino, A. (2004) *Nuove proposte letterarie latine e civiltà Romana*, Napoli.
- Courcelle, P. (1968) *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris.
- Croix, G.E.M. De Ste (2005) *Ο Χριστιανισμός και η Ρώμη: Διωγμοί, Αιρέσεις και Ήθη*, (μτφρ.) Κράλλη, Ι., Αθήνα.
- Cucco, S. (1913) «La grammatica di Commodiano», *Didaskaleion* 2: 307-362.
- Cumont, F. (1912) *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York – London.
- Cupaiuolo, F. (1994) *Storia della Letteratura Latina*, Napoli.
- Daly, K.N. (2009) *Greek and Roman Mythology A to Z*, New York.
- Davids, J. (1930) *De Orosio et Sancto Augustino Priscillianistarum Adversariis*, Hague.
- Davies, W. W. (2010) *The Codes of Hammurapi and Moses*, New York.
- De Jong, K.H.E. (1948) *De magie bij de Grieken en de Romenien*, Haarlem.
- De Vreese, L.C.P.J. (1933) *Augustinus en de Astrologie*, Amsterdam.
- Della Casa, A. (1962) «Le due date dell' Octavius», *Maia* 14: 26-39.
- Dévéria, Th. (1868) *le papyrus Judiciaire de Turin et les papyrus Lee et Ronin*, Paris.

- Dickie, M.W. (1999) «The learned magician and the collection and transmission of magical lore», in *The world of ancient magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens 4-8 May 1997*, (ed.) Jordan, D.R., Bergen, σελ. 170-171.
- Dickie, M.W. (2001) *Magic and Magicians in the Greco-Roman world*, London-New York.
- Dobell, B. (2009) *Augustine's Intellectual Conversion: The Journey from Platonism to Christianity*, Cambridge.
- Dodds, E.R. (1995) *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Οψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Κωνσταντίο*, (μτφρ.) Αντύπας, Κ., Αθήνα.
- Dölger, J. (1930) «Die Taufe des Novatian», AC: 258-167.
- Döllinger, J. (1853) *Hippolytus und Kallistus*, Regensburg.
- Drew, K.F. (1991) *The Laws of the Salian Franks: Translated and with an Introduction*, Pennsylvania.
- Dunn, G.D. (2004) *Tertullian*, London and New York.
- Durel, M. (1912) *Commodien, Recherches sur la Doctrine, la Langue et le Vocabulaire du poete*, Paris.
- Dyson, R.W. (1998) *Augustine: The City of God against the Pagans*, Cambridge.
- Eckmann, A. (1991) «Pagan Religion in Roman Africa at the Turn of the 4th Century as Reflected in the Letters of St. Augustine», in Salamon, M. *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium*.
- Eitrem, S. (1928) «The Necromancy of in the Persae of Aescylus», SO 6: 1-16.
- Engemann, J. (1975) «Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike» in *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18: 22-48.
- Ermatinger, J. (2007) *Daily Life of Christians in Ancient Rome*, New York.

- Ernout, A. (1964) «La magie chez Pline l' Ancien», in: *Hommages à Jean Bayet*, Paris.
- Escurac, H. P. (1987) «Magie et cirque dans la Rome antique», *Byzantinische Forschungen* 12: 447-467.
- Evans, G.R. (1990) *Augustine and Evil*, Cambridge.
- Faraone, C.A. (1999) «The construction of gender in ancient Greek love magic», in *The World of Ancient Magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens 4-8 May 1997*, (ed) Jordan, D.R., Bergen: 279-282.
- Faraone, C.A. (2001) *Ancient Greek Love Magic*, Harvard.
- Fauth, W. (1975) «Die Bedeutung der Nekromantieszene in Lucans Pharsalia», *RhM* 118: 325 -344.
- Feliers, J. (1970) «L' exégèse de la pericope des porcs de Gerasa dans la patristique latine», *Studia Patristica* 10: 225-229.
- Felton, D. (1999) *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity*, Austin.
- Ferguson, G. (1964) *Signs and symbols in Christian art*, Oxford.
- Ferrari, C. (1951) «Il problema cronologico di Commodiano», *GIF* IV: 59-73.
- Ferrari, L.Ch. (1973) «Astronomy and Augustine's Break with the Manichees», *Revue des Études Augustiniennes* 19: 263-276.
- Ferrari, L.Ch. (1977) «Augustine and Astrology» in *Laval théologique et philosophique*, vol. 33: 241-251.
- Fick, N. (1985) «La magie dans les Métamorphoses d' Apulée», *Revue d' Études Latines* 63: 132-147.
- Fick, N. (1995) «St. Augustin pourfendeur des demons païens», in Mactoux, M. and Geny, E. (eds) *Discours religieux dans l' Antiquité: Actes du colloque Bésançon, 27-28 janvier*: 189-206.

- Filoramo, G. (1997) «Alla Ricerca di un' Identità Cristiana» in *Storia del Cristianesimo*, (ed) Filoramo, G. e Menozzi, D., Bari: 141-226.
- Flint, V. (1999) «The Demonization of Magic and Sorcery in Late Antiquity: Christian Redefinitions of Pagan Religions», in *Witchcraft and Magic in Europe, vol. 2, Ancient Greece and Rome*, London.
- Fowden, G. (1987) «Pagan versions of the rain miracles of 172* AD», *Historia BAND XXXVI/I*, Stuttgart: 84-94.
- Fox, R.L. (1987) *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second AD to the Conversion of Constantine*, London.
- Frend, W.H.C. (1984) *The Rise of Christianity*, Philadelphia.
- Frotscher, P.G. (1895) *Des Apologeten Lactantius Verhältnis zur griechischen Philosophie*, Leipzig.
- Fucecchi, M. (1998) *Ovidio: I Fasti*, Milano.
- Furley, D. (1997) *Aristotle to Augustine*, vol. 2, New York.
- Furtner, J. (1881) «Sulpicius Severus als Nachahmer des Vergil» in *Blätter für das Bayer. Gymnasialschulwesen* 17: 97 – 107.
- Garnsey, P. (1970) *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford.
- Garosi, R. (1976) «Indagini sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana» in *Magia. Studi di Storia delle Religioni in Memoria di Raffaella Garosi*, (ed.) Xella P., Roma: 13-93.
- Gager, J.G. (1992) *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, Oxford.
- Ghizzoni, F. (1983) *Sulpicius Severus*, Rome.
- Giardina, A. (1983) «Banditi e santi: un aspetto del folklore gallico tra tarda antichità e medioevo», *Athenaeum* 61: 374 – 389.
- Girard, P. (1929) *Manuel de droit romain*, Paris.
- Girardet, K. (1974) «Trier 385, Der Prozess gegen die Priszillianer», *Chiron* 4: 576-608.

- Glover, T. R. (1912) «The Demon environment of the Primitive Christians», *The Hibbert Journal*: 153-168.
- Gonzales – Wippler, M. (2004) *The Complete Book of Spells, Ceremonies and Magic*, New York.
- Goodwin, Fr. (1886) *The XII Tables*, London.
- Gordon, R. (1987) «Lucan's Erichtho» in *Homo Viator. Classical Essays for John Bramble*, (ed.) Whitby, M., Hardie, P. and Whitby, M., 231-241. Bristol.
- Gordon, R. (1999) «Imagining Greek and Roman Magic», In Flint et al. 1999: 159-275.
- Graf, F. (2004) *Πλησιάζοντας τους θεούς και βλάπτοντας τους ανθρώπους: Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, (μτφρ.) Μυλωνόπουλος, Γ., (επιμ.) Χανιώτης, Α., Κρήτη.
- Green, T. (2007) *Inquisition: The Reign of Fear*, London.
- Grimassi, R. (2000) *Encyclopedia of Wicca and Witchcraft*, Minnesota.
- Grimassi, R. (2003) *Hereditary witchcraft: Secrets of the Old Religion*, Minesotta.
- Gsell, S. (1965) *Inscriptions Latins de l' Algérie 1*, Rome.
- Gülzow, H. (1975) *Cyprian und Novatian*, Tübingen.
- Guterman, S.L. (1951) *Religious Toleration and Persecution in Ancient Rome*, London.
- Guttilla, G. (1989) «I titoli in onore del presbyter Clarus e la datazione del carne 31 di Paolino di Nola», *Bolletino di Studi Latini* 19: 58-69.
- Guy, J.C. (1961) *Unité et structure logique de la "Cité de Dieu" de saint Augustin*, Paris.
- Hagendahl, H. (1967) *Augustine and the Latin Classics 1-2*, Gothenburg.
- Hagendahl, H. (1967) *Augustine and the Latin Classics*, 2 vols, Gothenburg

- Haliczzer, St. (1990) *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia 1478-1834*, California.
- Halusa, T. (1927) «Die Engel in den Apocryphen», *Pastor Bonus* 37: 278-289.
- Harloff, W. (1911) *Untersuchungen zu Lactantius*, Borna-Leipzig.
- Harris, E.L. (1998) *Ancient Egyptian Divination and Magic*, Memphis.
- Harris, W.V. (2005) *The Spread of Christianity in the First Four Centuries*, New York.
- Harrison, S.J. – Hilton, J.L. – Hunink, V. (2002) *Apuleius Rhetorical Works*, Oxford.
- Harrison, S.J. (1996) «Apuleius “Metamorphoses”» in Schmeling, G. (ed.) *The Novel in the Ancient World*, Leiden, 491-516.
- Harrison, S.J. (2004) *Apuleius A Latin Sophist*, Oxford.
- Headlam, W. (1902) «Ghost-Raising, Magic and the Underworld», *CR* 16: 52-61.
- Heather, P. (2005) *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford.
- Hegedus, T. (2007) *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York.
- Helm, R. (1900) «De prooemio orationis Apuleianae quae est De deo Socratis», *Philologus* 59: 598-604.
- Hijmans, B.L. Jr. (1987) «Apuleius Philosophus Platonicus», *ANRW* II.36.1: 395-475.
- Hölsher, L. (1986) *The Reality of the Mind: Augustine's Philosophical Arguments for the Human Soul as a Spiritual Substance*, London.
- Hood, A.B.E. (1968) *Sulpicius Severus and his Background*, Oxford.
- Hornbostel, W. (1973) *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, *EtPrélRelOr*, 32, Leiden.

- Horsfall – Scotti, M. (1990) «Apuleio tra magia e filosofia: la riscoperta di Agostino», in *Dicti Studiosus: Scritti di filologia offerti a Scevola Mariotti dai suoi allievi*, Urbino, 295-320.
- Horsfall, S.M.T. (1990) «Apuleio tra magia e filosofia: la riscoperta di Agostino» in *Dicti studiosus: scritti di filologia offerti a Scevola Mariotti*, 295-320.
- Hull, J.M. (1974) *Hellenistic Magic and the Synoptic Tradition*, London.
- Hunink, V. (1998) «The Enigmatic Lady Pudentilla», *AJP* 119: 275-291.
- Hunink, V. (2001) *Apuleius of Madauros: Florida*, Amsterdam.
- Hunink, V. (2002) «The Date of Apuleius “Metamorphoses”», *Hommages à Carl Deroux*, Brussels, 224-235.
- Hunink, V. (2003) «Apuleius, Qui Nobis Afris Afer Est Notior: Augustine’s Polemic Against Apuleius in De civitate Dei», *Studies in Classical Antiquity*, vol. 12, 82-95.
- Huvelin, P. (1903) *La notion de l’ injuria dans le très ancien droit romain*, Lyons.
- Hylten, P. (1940) *Studien zu Sulpicius Severus*, London.
- J.B. Russel (1977) *The Devil: perceptions of evil from antiquity to primitive Christianity*, New York
- Jackson, A.V.W. (2006) *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, London.
- Johnston, S.I. (2005) «Delphi and the Dead» in Sarah Iles Johnston and Peter T. Struck, eds., *MantikB: Studies in Ancient Divination*, Leiden.
- Jouan, F. (1981) «L’ evocation des morts dans la tragédie grecque», *RHR* 198: 403-421.
- Ingallina, S. (1974) *Orazio e la magia*, Palermo.
- Katwijk, A.F. (1934) *Lexicon Commodianum, cum introductione de Commodiani vita, temporibus, sermone*, Amsterdam

- Kelhoffer, J.A. (2008) «Hippolytus and Magic. An Examination of Elenchos IV 28-42 and Related Passages in Light of the Papyri Graecae Magicae», *Zeitschrift für Antikes Christentum* 11.3: 517-548.
- Kelly, J.N.D. (1975) *Jerome, His Life, Writings, and Controversies*, London.
- Kingsley, P. (1995) *Ancient Philosophy, Mystery and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition*, Oxford.
- Klingshirn, W.E. (2001) «The figure of Alibicerius the diviner in Augustine's "Contra Academicos", in *Studia Patristica*, vol. 37: 219-223.
- Klostermann, E. (1912) *Origen, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor*, Bonn.
- Kühn, K. (1997) «Augustinus Schrift de Divinatione Daemonum» *Augustiana* 47 : 291-337.
- Kyle, D.G. (2001) *Spectacles of Death in Ancient Rome*, London.
- Lancel, S. (2002) *St. Augustine*, London.
- Legge, F. (1921) *Philosophumena or the Refutation of All Heresies*, 2 vols, London.
- Lenski, N. (2002) *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, California.
- Levack, B. (1999) «The Decline and End of Witchcraft Prosecutions» in *Witchcraft and Magic in Europe, vol. 5: The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, (ed.) Ankarloo, B., London: 1-87.
- Lienhard, J.T. (1977) *Paulinus of Nola and Early Western Monasticism*, Hanstein.
- Lietzman, H. (1937) *The Beginning of Christianity*, New York.
- Lieu, S.N.C (1999) *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China – a historical survey*, Manchester.
- MacCormack, S. (1998) *The Shadows of Poetry: Vergil in the Mind of Augustine*, Berkeley.

- MacFarlane, K.N. (1980) «Isidore of Seville on the Pagan Gods (Origines VIII. 11)», *Transactions of the American Philosophical Society* 70.3: 1-40.
- Mackay, Chr.S. (2007) *Αρχαία Ρώμη – Στρατιωτική και πολιτική ιστορία*, (μτφρ.) Ζαννή Δ., Αθήνα.
- MacMullen, R. (1967) *Enemies of the Roman Order*, Cambridge.
- Madec, G. (1974) «L' homme intérieur selon Saint Ambroise de Milan» in: *XVIe centenaire de son élection épiscopale*, (ed.) Dural, Y.M., Paris, σελ. 283-308.
- Maggi, A. (2008) *In the Company of Demons*, Chicago
- Manitius, M. (1891) «Zu Commodian», *RhM* 45: 150-152.
- Mansfeld, J. (1992) *Heresiography in Context. Hippolytus's Elenchos as a source for Greek Philosophy*, Leiden.
- Margalioth, M. (1966) *"Sepher ha – Razim" Book of Mysteries*, Jerusalem.
- Markus, R.A. (1957) «St. Augustine on Signs», *Phronesis*, vol.2, No.1: 60-83.
- Marrou, H. (1938) *Saint Augustin et le Fin de la Culture Antique*, Paris.
- Martroye, F. (1930) *La Répression de la magie et le culte des gentils au IV siècle in Revue historique du droit français et étranger (ser.iv)* 9, Paris.
- Massoneau, E. (1934) *La magie dans l' antiquité romaine*, Paris.
- Matthews, J. (1990) *Western Aristocracies and Imperial Court AD. 364-425*, Oxford.
- Maurice, J. (1927) *La Terreur de la magie au IVe siècle in Revue historique du droit français et étranger (ser.iv)* 9, Paris.
- McCartney, E. (1924a). "Magic and the Weather in Classical Antiquity 1." *Classical Weekly* 18: 154-157.
- Mc Cartney, E. (1924b) «Magic and the Weather in Classical Antiquity», *The Classical Weekly* 18: 163-166.

- McGuckin, P. (1982) «The Christology of Lactantius», *Studia Patristica*, Vol. 17, No. 2.: 813-820.
- McGuckin, P. (1983) «Spirit Christology; Lactantius and His Sources», *Heythrop Journal* 24 (1983): 141-148.
- McGuckin,,P. (1983) «Spirit Christology; Lactantius and His Sources», *Heythrop Journal* 24: 141-48.
- McHugh, M.P. (1978) «The Demonology of Saint Ambrose in Light of the Tradition», *Wiener Studien* (Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik) 91: 205-231.
- McKenzie, J.S.–Gibson, Sh.- Reyes, A.T. (2004) «Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidente», *JRS* 94: 73-121.
- McLynn, N.B. (1994) *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*, California.
- Mely, F. (1896-1899) *Les lapidaries de l' Antiquité et du Moyen Age*, Paris.
- Messina, M. (1947) *Sulpicio Severo*, Catania.
- Michel, Ch. (1910) «Les bons et les mauvais esprits dans les croyances populaires de l' ancienne Grèce», *RHLR* 1: 193-215.
- Midlefort, H.C.E. (1972) *Witch – Hunting in the Southwestern Germany*, Standford.
- Mohrmann, Ch. (1949) «Les origines de la latinité chrétienne á Rome», *VC* 3: 163-183.
- Moreschini, C. (1965) «La demonologia medioplatonica e le Metamorfosi di Apuleio», *Maia* 17: 30-46.
- Moreschini, C. (1966) *Studi sul de dogmate Platonis di Apuleio*, Pisa.
- Moreschini, C. (1972) «La polemica di Agostino contro la demonologia di Apuleio», *Annali della Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*, Serie 3,2: 583-596.
- Moreschini, C. (1994) *Il mito di Amore e Psiche in Apuleio*, Naples.

- Moine, N. (1975) «Augustin et Apulée sur la magie des femmes d'auberge», *Latomus* 34: 350-361.
- Morgan, M. H. (1901). «Greek and Roman Rain-Gods and Rain-Charms», *TAPA* 32: 83-109.
- Mousourakis, G. (2007) *A Legal History of Rome*, New York.
- Nabarz, P. (2005) *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief that shaped the Christian World*, Vermont.
- Nickolson, B. (1973) *The Discoverie of Witchcraft*, London.
- Nippel, W. (1995) *Public Order in Ancient Rome*, Cambridge.
- Norden, E. (1897) *De Minucii Felicis aetate et genere dicendi*. Wiss. Beilage zum Vorlesungsverzeichnis der Universität Greifswald, Ostern.
- Phillips, O. (2002), 'The witches' Thessaly', in P. Mirecki and M. Meyer (eds.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden: 378–86.
- Oates, C. (1989) «Démonologues et lycanthropes: les theories de la metamorphose au XVIe siècle», in: Lancher, H., *Métamorphose et bestiaire*.
- Ogden, D. (2001) *Greek and Roman Necromancy*, Princeton and Oxford.
- Osborn, E. (1997) *Tertullian. First Theologian of the West*, Cambridge.
- Overlach, E. (1858) *Die Theologie des Lactantius*, Schwerin.
- Pailler, J.M. (1988) *Bacchanalia. La repression de 186 av. J.-C à Rome et en Italie. Vestiges, images, traditions*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 270, Rome – Paris.
- Parnell, J. (2009) *Augustine's taxonomy of Daemons, in the Theurgic Turn in Christian Thought: Iamblichus, Origen, Augustine and the Eucharist*, Michigan.
- Pepin, J. (1977) "Influences Païennes sur l'angelologie et la démonologie de Saint Augustin" *Ex Platonicorum Persona. Etudes sur les lectures philosophiques de Saint Augustine*: 213-267.
- Perler, O. (1969) *Les voyages de Saint Augustine*, Paris.

- Perret, J. (1957) «Prosodie et Métrique chez Commodien», *Pallas* 5: 27-42.
- Peter Brown (1969) «The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire», *JRS* 59 (1969) 92-103.
- Peterson, E. (1935) *Der Monotheismus als politisches Problem*, Leipzig.
- Pharr, C. (1932) «The Interdiction of Magic in Roman Law», *TAPA* 63: 269-295.
- Pharr, C. (1952) *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton.
- Pichon, R. (1901) *Lactance, étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris.
- Pincherle, A. (1965) «Sopra un verso di Commodiano», *RSLR* 1.
- Préaux, J.G. (1950) «A propos du De fato (?) de Minucius Felix», *Latomus* 9: 395-413.
- Pricoco, S. (1995) *Il diavolo e I suoi complici: Dottrine e credenze demonologiche nella tarda antichità*, Soveria Manelli.
- Prüm, K. (1935) *Der christliche Glaube und die altheidnische Welt*, Leipzig.
- Ramsey, B. (1997) *Ambrose*, London.
- Rankin, D.I. (1995) *Tertullian and the Church*, Cambridge.
- Rees, R. (2004) *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh.
- Ribbeck, O. (1878) «Apuleius de deo Socratis», *RhM* 33: 434-438.
- Riedl, M. (2012) «The Containment of Dionysos: Religion and Politics in the Bacchanalia Affair of 186 BCE» *International Political Anthropology* 5 No. 2, σελ. 113-133.
- Riggi, C. (1980) «La verginità nel pensiero di s. Ambrogio», *Salesianum* 42: 789-806.
- Ring, G (1938) *Gods of Gentiles*, Milwaukee.
- Rist, J.M. (1996) *Augustine: Ancient Thought Baptized*, Cambridge.

- Rives, J.B. (1994) «The priesthood of Apuleius», *AJPh* 115: 273-290.
- Rives, J. B. (2006) «Magic, Religion and Law: The Case of the Lex Cornelia de sicariis et veneficiis», in C. Ando, J. Rüpke, *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart.
- Robert, Ch. (1895) «Les fils de Dieu et les filles de l'homme», *RB IV*: 340-373.
- Rogers, R.W. (1912) *Cuneiform Parallels to the Old Testament II*, New York.
- Romer, F.E. (1998) *Pomponius Mela's Description of the World*, Michigan.
- Rostovtzeff, M. (1928) *A History of the Ancient World, vol. II, Rome*, (tr.) Duff, J.D. Oxford.
- Rousselle, A. (1981) «Quelques Aspects Politiques de l'Affaire Priscillianiste», *REA* 83: 85-96.
- Säflund, G. (1955) *De Pallio und die stilistische Entwicklung Tertullians*, Lund.
- Salvatore, A. (1974) «L'enigma di Commodiano. Considerazioni su lo scrittore, il suo ambiente e la sua epoca», *Vichiana III*: 50-81.
- Scheid, J. (1981) «Le délit religieux dans le Rome tardo-républicaine», in *Le délit religieux dans la cité antique, Table ronde, Rome, 6-7 avril 1978. Collection de l'École française de Rome* 48, Roma: 117-171.
- Schneider, C. (1954) *Geistesgeschichte des antiken Christentums*, Munich.
- Schneeweis, E. (1944) *Angels and Demons according to Lactantius*, Washington.
- Scholz, P. (1865) *Die Ehen der Söhne Gottes mit den Töchtern der Menschen*, Regensburg.
- Schuster, I. (1940) *Sant' Ambrosio vescovo di Milano*, Milano.
- Sconduto, L.A. (2008) *Metamorphoses of the Werewolf, A Literary Study from Antiquity through the Renaissance*, North Carolina.
- Sider, R.D. (1971) *Ancient Rhetoric and the Art of Tertullian*, Oxford.

- Simonetti, M. (1953), «Sulla cronologia di Commodiano» *Aevum* XXVII: 227-239.
- Siniscalco, P. (1978) «Recenti studi su Tertulliano», *Rivista di storia e letteratura religiosa* 14: 396-405.
- Siniscalco, P. (1990) «La demonologia di Apuleio e la critica di Agostino», in *L' autunno del diavolo*, a cura di Corsini, E. e Costa, E., Milano: 279-291.
- Smelik, K.A.D. (1979) «The Witch of Endor: I Samuel 28 in Rabbinic and Christian Exegesis till 800 A.D.», *VC* 33: 160-178.
- Smit, J.W. (1973) «The Triumphant Horseman Christ», in *Mélanges offerts a Mademoiselle Chr. Mohrmann. Nouveau Recueil*, Utrecht.
- Smith, M. (1973) *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*, Cambridge.
- Smith, M. (1978) *Jesus the Magician*, London.
- Smith, M. (1983) «How Magic was Changed by the Triumph of Christianity», in *Studies in the Cult of Yahweh, 2 New Testament, Early Chritianity and Magic*, (ed) Cohen, S. J.D.Leiden.
- Smith, R. (1995) *Julian's Gods: Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, London.
- Snell, B. (1967) *Scenes from Greek Drama*, Berkeley.
- Soury, G. (1942) *La démonologie de Plutarque*, Paris.
- Spargo, J.W. (1934) *Virgil the Necromancer*, Cambridge.
- Spielvogel, J.J. (2012) *Western Civilization*, Boston.
- Stancliffe, C. (1983) *St. Martin and his hagiographer. History and miracle in Sulpicius Severus*, Oxford.
- Starnes, C. (1990) *Augustine's Conversion: A Guide to the Argument of Confessions I-IX*, Waterloo.
- Stevenson, J. (1957) «The Life and Literary Activity of Lactantius», *Studia Patristica*, Vol. 1: 661-677.

- Stevenson, J. (1961) «Aspects the Relations Between Lactantius and the Classics», *Studia Patristica*, Vol. 4: 497-503.
- Stratton, K.B. (2007) *Naming the Witch: Magic, Ideology and Stereotype in the Ancient World*, New York..
- Summers, M. (1926) *History of Witchcraft and Demonology*, New York.
- Summers, M. (1946) *Witchcraft and Black Magic*, New York.
- Swerdlow, N.M. (1999) *Ancient Astronomy and Celestial Divination*, Massachusets.
- Tarn, W.W. (1928) «Hellenistic Ruler Cult and the Demon» *JHS* 48: 206-219.
- Tarrant, R.J. (1982) «Aeneas and the Gates of Sleep», *CP* 77: 51-55.
- Taub, L. (2002) *Ancient meteorology: astronomy and weather prediction in the Roman period*, Rome.
- Tavenner, E. (1916) *Studies in Roman Magic Literature*, New York.
- Taylor, L.R. (1931) *The Divinity of the Roman Emperor*, Middleton.
- Testard, M. (1958) *Augustin et Ciceron*, Paris.
- Thomas, K. (1971), *Religion and the Decline of Magic* (1971), London.
- Tomasco, D. (1992) «Ancora sul prologo del De deo Socratis», in Flores, 173-195.
- Trapp, M. (2007) «Apuleius of Madauros and Maximus of Tyre», in Sharples, R.W. και Sorabji, R. (eds), *Greek and Roman Philosophy 100 BC – 200 AD*, vol. II, London, 467-482.
- Trombley, F.R. (2001) *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, vol. I, Leiden.
- Turek, W. (2001) «Il peccato contro lo Spirito Santo nell' esegesi ambrosiana», *Euntes docete* 54: 71-85.
- Turmel, J. (1931) *Histoire du Diable*, Paris.
- Van Dam, R. (1985) *Leadership Community in Late Antiquity Gaul*, California.

- Van der Meer, F. (1961) *Augustine the Bishop*, London.
- Van Oort, J. (1994) «Augustin und der Manichäismus», *Zeitschrift für Religions – und Geistesgeschichte* 46: 126-142.
- Vecchiotti, I. (1971) *La filosofia di Tertulliano. Un colpo di sonda nella storia del cristianesimo primitivo*, Urbino.
- Veenstra, J.R. (2001) «Stretching the Imagination: Demons between Man's Body and Soul», in: Suntrup, R. and Veenstra, J.R., (eds.), *Tradition and Innovation in an Era of Change / Tradition und Innovation im Übergang zur Frühen Neuzeit*, Frankfurt.
- Veenstra, J.R. (2002) «The Ever – Changing Nature of the Beast», in Veenstra, J.R. and Bremmer, J.N. (eds.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leuven.
- Venning, T. (2011) *A Chronology of the Roman Empire*, London.
- Vollmann, B. (1974) «Priscillianus», *PWsup* 14: 536-539.
- Von Albrecht, M. (2002) *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, επιμ.-μτφρ. Νικήτας, Δ.Ζ., Κρήτη.
- Vroom, H.B. (1917) *De Commodiani metro et syntaxi annotationes*, Utrecht.
- Walsh, G.C. (1954) *Saint Augustine: The City of God*, New York.
- Wendland, P. (1912) *Die hellenistisch – römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, Tübingen.
- Wetzel, J. (2003) «The Trappings of Woe and Confession of Grief» in: Paffenroth, K. and Kennedy, P. (2003) *A Reader's Companion to Augustine's Confessions*, 53-71, Kentucky.
- White, C. (2011) *The Emergence of Christianity: Classical Traditions in Contemporary Perspective*, New York.
- Whitney, L.H. (1905) *Life and Teaching of Zoroaster the Great Persian*, Chicago.
- Widengren, G. (1965) *Mani and Manichaeism*, London.

- Wiesen, D.S. (1971) «Virgil, Minucius Felix and the Bible», *Hermes* 109: 70-91.
- Williams, D.H. (1995) *Ambrose of Milan and the End of the Arian – Nicene Conflict*, Oxford.
- Williams, St. (1994) *Theodosius: The Empire at Bay*, London.
- Williams, St. (2000) *Diocletian and the Roman recovery*, London.
- Winkler, J. (1991) «The Constraints of Eros» in Faraone, C. and Obbink, D. (eds.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, New York: Oxford, 214-243.
- Wolfram, H. (1988) *History of the Goths*, (tr.) Dunlap, T.J., California.
- Wolfram, H. (1997) *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, California.
- Wordsworth, C. (1901) *Ceremonies and Processions of the Cathedral Church of Salisbury*, Cambridge.
- Wordsworth, Chr. (1853) *St. Hippolytus and the Church of Rome*, London.
- Young, F.M. (1973) «Insight or Incoherence? The Greek Fathers on Good and Evil», *Journal of Ecclesiastical History* 24: 113-126.
- Αραμπατζής, Χρ. (2008) *Χριστιανική Γραμματεία: Εκκλησιαστικοί συγγραφείς και κείμενα της πρώτης χιλιετίας*, τομ. Α', Θεσσαλονίκη.
- Βακαλούδη, Αν. (1999) «Demonic – Mantic Practices – the Implication of the Theurgists and Their Power of Submission in the Early Byzantine Empire» in *Byzantinoslavica* 60 (1) : 87-113.
- Βακαλούδη, Αν. (2001) *Η μαγεία ως κοινωνικό και φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο*, Αθήνα.
- Δρίτσας, Δ. (1957) «Το συγγραφικό ύφος του Τερτυλλιανού», *Θεολογία* 46: 851-881.
- Ζαρωτιάδης Ν. – Ιωαννίδης, Φ. (2011) *Αρνόβιος, Κατά Εθνικών Βιβλίο Β', εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια*, Θεσσαλονίκη.

- Ζαρωτιάδης, Ν. (2011) «Κομμοδιανός: Έμμετρη Απολογία, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια», στο συλλογικό τόμο *Χριστιανοί Λατίνοι*, (επιμ.) Ιωαννίδης, Φ., Θεσσαλονίκη: 13-232.
- Ζαρωτιάδης, Ν. (2012) *Φίρμικος Ματερνός: Περί της Πλάνης των Εθνικών Θρησκειών*, Θεσσαλονίκη.
- Ζαρωτιάδης, Ν. (2013) *Σουλπίκιος Σεβήρος: Ο Βίος του αγίου Μαρτίνου*, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια, Θεσσαλονίκη.
- Ιωαννίδης, Φ. (2010) *Πατέρες και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δύσης*, Θεσσαλονίκη.
- Καραγιαννόπουλος, Ι. (2001) *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη.
- Ματσούκας, Ν. (1992) *Το πρόβλημα του Κακού, Δοκίμιο Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη.
- Ματσούκας, Ν. (1999) *Ο Σατανάς*, Θεσσαλονίκη.
- Παχής, Π. (2001) «La signification d' Astrologie selon le Systeme Manicheen», *Τιμητικό Αφιέρωμα στους Ομότιμους Καθηγητές Πρόδρομο Ακανθόπουλο και Βασίλειο Ψευτογκά*, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής – Τμήμα Θεολογίας, τόμος 11, Θεσσαλονίκη.
- Παχής, Π. (2010) *Οι Ανατολικές λατρείες της Ελληνορωμαϊκής εποχής*, Θεσσαλονίκη.
- Παχής, Π. (2010) *Η Λατρεία της Ίσιδας και του Σάραπι: Από την τοπική στην οικουμενική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη.
- Πιπεράκης, Σπ. (2011) *Αστρολογία και Ιατρική: Θεωρία και πράξη στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη.
- Σιάσος, Λ. Χρ. (1989) *Πατερική κριτική της φιλοσοφικής μεθόδου*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 15, Θεσσαλονίκη.
- Συκουτρής, Ι. (2001) *Πλάτωνος Συμπόσιο*, Αθήνα.
- Ψευτογκάς, Β (1966) s.v. Νοουατιανός, *ΘΗΕ* 9.